

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

Король Анна Іллівна

УДК 94-051(477) “19”

В.Г. САРБЕЙ – ДОСЛІДНИК ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Спеціальність 07. 00. 01 – історія України

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
кандидат історичних наук,
доцент Є.Г. Сінкевич

Донецьк – 2008
ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	12
1.1. Історіографія проблеми.....	12
1.2. Джерела дослідження.....	32
1.3. Методологічні засади дослідження.....	44
РОЗДІЛ 2. ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ В. САРБЕЯ.....	49
2.1. Дитинство, студентські роки та початок наукової діяльності В. Сарбея	49

2.2. Друга половина 1960-х – 1970-ті рр. у біографії історика	60
2.3. Дослідницька діяльність В. Сарбея наприкінці 1970-х – у 1990-х рр	76
2.4. Основні аспекти наукової та науково-методичної діяльності вченого	95
РОЗДІЛ 3. ВНЕСОК В. САРБЕЯ У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ.	111
3.1. Висвітлення історії України ХІХ – початку ХХ ст. у творчому доробку науковця 1960-х – 1980-х рр.	111
3.2. Наукові студії В. Сарбея 1990-х із проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст.	124
3.3. Концепція розвитку української історичної науки радянського періоду у викладі вченого.	148
3.4. Персонологічні праці В. Сарбея	165
ВИСНОВКИ.	181
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.	187

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АН – Академія наук
 ВАК – Вища Атестаційна комісія
 КПРС – Комуністична партія Радянського Союзу
 КПУ – Комуністична партія України
 НА Інституту історії України – Науковий архів Інституту історії України
 НАНУ – Національна академія наук України
 РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія
 СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
 УІЖ – Український історичний журнал
 УРЕ – Українська радянська енциклопедія
 УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
 ЦК – Центральний комітет

ВСТУП

Актуальність теми. В умовах сучасного суспільно-політичного життя України, стану науки та культури вивчення української історії та історіографії набуває світоглядного змісту. Пов'язано це з тим, що українська історична наука, крім наукових виконує соціокультурні функції. Вона виступає засобом формування національної свідомості, а також створення нової концепції історії України, яка б відповідала сучасному рівню історичного пізнання. Саме тому пріоритетними і перспективними є дослідження проблем історії, ходу історіографічного процесу. Сьогодні, коли існують тенденції підвищення уваги до людини та її діяльності, варто підкреслити особливу роль, значення й актуальність біографічних студій. Вивчення життєвого шляху та внеску в розвиток вітчизняної історичної науки конкретних науковців дозволяє глибше осягнути місце особи в суспільному житті. Біографію людини, її діяльність, творчість неможливо викласти ізольовано від життя спільноти, та поза тими подіями, що мали місце в культурній, духовній сфері, економіці, політиці, екології тощо.

Дослідження, присвячені українським історикам, поглиблюють розуміння процесів, що відбувалися у вітчизняній науці. Сама специфіка історико-біографічних розвідок полягає в тому, що особливу увагу слід приділити епосі, стану історичної науки, умовам, у яких формувалися дослідницькі вподобання, інтереси, методи. Тут варто згадати думку історика А. Санцевича, що: “Необхідне відповідне поєднання біографії діяча з історичним фоном, обставинами, в яких він діяв, без чого неможливо розкрити мотиви і безпосередні прояви діяльності” [1, с.6]. Разом із тим, подібні дослідження дозволяють вирішити цілий комплекс історіографічних проблем – особливості формування наукових поглядів, характерних рис у творчості окремих істориків, наукових шкіл; дають можливість з'ясувати традиції, наступність, тенденції розвитку історичної думки та науки загалом тощо. Наголошуючи на важливості біоісторіографії, академік В. Смолій зазначив, що розробка даного напрямку сприяє відтворенню та реконструкції загального образу української науки, вивченню темпів та інтенсивності розвитку історичної думки впродовж різних етапів та епох, особливостей формування і нагромадження знань про історичне минуле, континуїтету, дискретності та просторово-регіональної конфігурації наукового процесу, формальної та неформальної інституціональної структури науки, соціокультурних та інтелектуальних передумов, чинників та середовищ її функціонування, теорії й методології історії тощо [2, с.3–4].

Поряд з іншими знаними науковцями, на увагу заслуговує і відомий історик та організатор української історичної науки Віталій Григорович Сарбей . Тепер чимало дослідників звертаються до спадку вчених, які працювали в

умовах СРСР, намагаючись зважено переглянути їх доробок, простежити впливи суспільно-політичних процесів, тиск на них контролюючих владних структур. Крім цього, їх праці не лише відображають тенденції розвитку науки, але ще й багаті на глибокий фактичний матеріал, подекуди містять актуальні ідеї, висновки. Як відзначають О. Удод та А. Шевченко, корисним є вивчення не тільки результатів досліджень історика та зроблених висновків стосовно історичних подій і особливостей, а й самої постаті та діяльності науковця, що є важливою частиною українського історіографічного процесу [3, с.4].

Серед великої за обсягом спадщини В. Сарбея особливо цікавими є його дослідження з історії України XIX – початку XX ст., розробки від початку 1990-х рр. щодо національної історії, процесу українського національного відродження, біоісторіографічні студії тощо. Крім того, життєвий та науковий шлях науковця демонструє зміни, що відбувалися з багатьма істориками на зламі 1980-х – 1990-х рр. Він зазнав впливу фактору часу, пов'язаного із закінченням однієї епохи і початком переходу до іншої. Певна річ, оцінка діяльності та доробку науковця в історичній літературі є неоднозначною. Причини цього різні, пов'язані значною мірою з різними світоглядними орієнтирами істориків. Тому існує потреба дослідити сприйняття спадщини В. Сарбея, спробувати зрозуміти причини подекуди досить критичного ставлення до його праць та тверджень.

Розробка даної проблеми в історіографії є незначною (головним чином це довідкові статті в енциклопедичних виданнях, ювілейні – в періодичних, одиничні публікації, присвячені постаті В. Сарбея). Початок комплексного осмислення внеску вченого у розвиток української історичної науки фактично поклали Сарбеївські читання, які відбулися 30 січня 2003 р. в Інституті історії України НАН України з нагоди 75-річчя з дня народження історика. Втім науковий спадок В. Сарбея, його життєвий шлях потребують висвітлення у всебічному дослідженні, де можна було б прослідкувати становлення його як науковця, діяльність на тлі загального стану історичної науки, еволюцію історичних поглядів, вплив на нього окремих суспільно-політичних подій.

Відтак актуальність поставленої проблеми є очевидною. Вона впливає з огляду на: 1) недостатню розробленість теми: “В. Сарбей – дослідник історії України” в історичній літературі; 2) важливість проведення історико-біографічних досліджень, які сприяють індивідуалізації дослідницького процесу, глибшому розумінню історії та історіографії України на різних етапах; 3) те, що накопичений попередніми поколіннями досвід збагачує сучасну науку, розширює знання про минуле, допомагає зрозуміти погляди на дійсність та вчинки людей; 4) необхідність переглянути основні положення праць науковця з точки зору сьогодення, з'ясувати наступність, тенденції до пошуку нового.

Зв'язок з науковими програмами, темами, планами. Робота виконана у відповідності до науково-дослідної теми кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету “Історія української історичної науки” (протокол №7 від 20.03.1999 р.), затвердженої у межах загальноуніверситетської теми “Підготовка вчителя в системі неперервної педагогічної освіти” (державний реєстраційний номер 0106U000875).

Об'єктом дослідження даної роботи є наукова діяльність, творча спадщина та життєвий шлях Віталія Сарбея в контексті української історії ХХ ст.

Предметом дисертаційного дослідження є діяльність В. Сарбея в галузі історичної науки, спрямована на розробку проблем історії України (окремих її періодів), його бачення історичного процесу України, еволюція історичних поглядів науковця.

Хронологічні межі дисертаційного дослідження обумовлені роками життя В. Сарбея (1928–1999 рр.).

Мета дослідження – комплексне й систематичне вивчення наукової діяльності В. Сарбея як дослідника проблем історії України на різних етапах його життєвого шляху та в безпосередньому зв'язку із суспільно-політичними процесами 1950-х – 1990-х рр. Для досягнення поставленої мети автор прагне реалізувати такі дослідницькі завдання:

– Проаналізувати наукову літературу, присвячену життєвому шляху, творчості В. Сарбея, оцінці його діяльності й місця в українському історіографічному процесі; вивчити повний комплекс джерел дисертаційного дослідження.

– Відтворити етапи життя історика, розглянути основні напрями його наукової творчості та діяльності на кожному з них; встановити тематику праць, коло дослідницьких проблем та зацікавлень, простежити загальний розвиток поглядів В. Сарбея, а також вплив на їх зміну суспільно-політичної, інтелектуальної ситуації в країні.

– Розглянути та охарактеризувати період 1990-х рр. у житті дослідника, коли він розпочав перегляд власних наукових підходів до вивчення історії та пошук нових методологічних орієнтирів; участь В. Сарбея у наукових дискусіях з питань історії України цього часу.

– Проаналізувати творчу спадщину науковця, присвячену періоду ХІХ – початку ХХ ст. в історії України, від початку його діяльності та до кінця 1990-х рр.; виявити відмінності в роботах даної тематики різних періодів; розглянути особливості концепції українського національного відродження В. Сарбея сформульованої у 1990-х рр.

– Охарактеризувати внесок ученого у дослідження української радянської історичної науки.

– Дослідити персонологічні студії В. Сарбея.

– Уточнити бібліографію праць історика.

Методологічні засади. Для розв'язання поставлених у дисертаційному дослідженні завдань і мети були застосовані загальнонаукові принципи й спеціально-історичні (конкретно-історичні) методи. Їх комбінування дозволило проаналізувати життєвий шлях та науковий спадок українського історика, заслуженого діяча науки і техніки, доктора історичних наук, професора Віталія Григоровича Сарбея, висвітлити його внесок як дослідника в розвиток історичної науки України. У роботі застосовано сукупність методів історичного дослідження: проблемно-хронологічний, логічний, компаративний, класифікації (систематизації), періодизації а також

історико-типологічний, історико-генетичний, методи історіографічного аналізу документів. Використання комплексу методів стало важливою умовою для розкриття мети й поставлених завдань, сприяло повному висвітленню змісту й напрямів наукової діяльності та історичних поглядів В. Сарбея.

Наукова новизна дисертації зумовлюється, власне, постановкою нової актуальної проблеми. Також полягає вона у тому, що на основі використання сукупності наявних джерел і літератури вперше було проведено комплексне дослідження, присвячене постаті українського вченого Віталія Григоровича Сарбея як дослідника історії України, зокрема:

- Систематизовані розрізнені відомості, подані в історичній літературі, джерелах із проблеми дослідження; простежені оцінки доробку В. Сарбея, його діяльності, внеску в історію, історіографію України, розбудову вітчизняної науки.

- Проведене (за виділеними етапами) дослідження життя В. Сарбея, створена цілісна та повна його біографія з урахуванням суспільно-політичної ситуації, інтелектуального середовища; розглянутий процес становлення як особистості, вченого; на прикладі історика висвітлене становище науковців гуманітарного профілю за часів існування України у складі СРСР у 1960–1980-х рр.

- Окремо у контексті 1990-х рр. розглянуті деякі аспекти діяльності В. Сарбея, а саме: участь у методологічних дискусіях, пошук підходів та методів дослідження історії України (наприклад, звернення до націоналістичної традиції зарубіжних українських істориків, досвіду школи Анналів).

- Визначені пріоритетні напрями досліджень В. Сарбея, особливості діяльності в різні проміжки часу, розкриті значення наукових здобутків ученого.

- Проаналізовані студії В. Сарбея з історії України XIX – початку XX ст., котрі від початку його діяльності до кінця 1990-х рр. зазнали якісних змін; викладена концепція історика щодо українського національного відродження, яка стала однією з перших спроб у незалежній Україні висвітлити проблеми національної історії у XIX ст.

- Охарактеризований внесок В. Сарбея у розгляд питань історії історіографічного процесу в Україні.

- Зроблений огляд біоісторіографічних праць науковця, які складають значну частину його творчої спадщини.

Практичне значення роботи полягає у тому, що її висновки, узагальнення, фактичний матеріал можуть бути використані під час проведення досліджень з історії вітчизняної науки, а саме: вивчення проблем історії України XIX ст., українського національного руху, становлення української національної самосвідомості, історико-біографічних робіт тощо. Також ці матеріали можливо залучати у ході створення узагальнюючих праць з історіографії, історії України, при підготовці та написанні спеціальних праць, підручників, лекційних курсів з історіографії України, історії України XIX ст. та XX ст. Крім цього, результати дослідження можна застосувати під час укладання

бібліографічних покажчиків, різноманітних енциклопедичних та довідкових видань. Дисертаційне дослідження розширює джерельну базу вивчення життя та наукового доробку В. Сарбея в контексті вітчизняної історії ХХ ст.

Наукова апробація дисертаційного дослідження. Основні результати дослідження були розкриті у доповідях та повідомленнях на: Третій Міжнародних Гуржіївських історичних читаннях (Черкаси, вересень 2007 р.); Х Астаховських читаннях “Історіографія в міждисциплінарному просторі” (Харків, червень 2008 р.); Міжнародній науковій конференції “Архівні джерела у формуванні історичної пам’яті” (Київ-Херсон, травень 2006 р.); Міжнародній науковій конференції “Українсько-польські стосунки в джерелах та історіографії” (Київ-Херсон, вересень 2004 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Місцеве самоврядування: історія та сучасність” (Київ-Херсон, вересень 2005 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Південь України: етно-історичний, мовний, культурний та релігійний виміри” (Одеса, жовтень 2007 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Дослідження джерел з історії українського та польського народів” (Київ-Херсон-Миколаїв, вересень 2007 р.); Всеукраїнському “круглому столі” до 50-річчя “Українського історичного журналу” (Київ, листопад 2007 р.); Других Сарбеївських читаннях (Київ, січень 2008 р.); Всеукраїнській науково-практичній конференції “Релігія і церква в нових політичних реаліях” (Херсон, червень 2006 р.); Науково-практичній конференції “Україна та Польща на міжнародній арені (кінець ХХ – початок ХХІ століття)” (Київ-Миколаїв, вересень 2008 р.).

Основні висновки дисертаційного дослідження відображено в тринадцяти наукових публікаціях, десять із них – у виданнях, затверджених Вищою атестаційною комісією України як фахові. Положення дисертаційного дослідження обговорювались на засіданнях кафедри історії України та методики викладання Херсонського державного університету.

Робота побудована за хронологічно-проблемним принципом і зумовлена метою та поставленими дослідницькими завданнями. Вона складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури (496 позицій, 50 с.). Загальний обсяг дисертації становить 236 сторінок (основного тексту 186 с.).

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Важливість та необхідність персонологічних досліджень, присвячених висвітленню життєвого шляху, вивченню діяльності конкретних осіб, сьогодні є зрозумілою. Традиція проведення подібних робіт тягнеться із давнини. Одним із засновників жанру наукової біографії дослідники називають В. Ключевського, фундаментом української біографістики – М. Костомарова [4, с.4]. Розробка цього напрямку відбувалася і в радянські часи. Починаючи з кінця 1980-х – початку 1990-х рр., процес вивчення життя, творчості та діяльності різних особистостей, зокрема вчених-істориків, значно посилювався. Виходили різні за змістом і характером праці: публікації в періодиці, збірниках, монографії, роботи довідкового, енциклопедичного характеру, бібліографії праць окремих істориків. Так, із цієї проблематики опубліковані роботи Р. Пирога, В. Ульяновського, В. Заруби, І. Верби, О. Рубльова, О. Удада, Ю. Пінчука та інших дослідників. Постатям В. Антоновича, В. Базилевича, М. Біляшівського, М. Владмирського-Буданова, М. Грушевського, Д. Донцова, М. Драгоманова, В. Іконнікова, М. Кордуби, Ф. Леонтовича, О. Лотоцького, І. Лучицького, М. Максимовича, О. Маркевича, О. Новицького, О. Оглобліна, М. Петрова, В. Романовського, Є. (Ю). Сіцінського, А. Скальковського, С. Шелухіна, В. Шульгіна, М. Яворського та інших присвячені кандидатські дисертації.

Окремий інтерес становлять українські історики, чиє життя і діяльність припали на часи існування СРСР. Мабуть, це пов'язано з осмисленням та вивченням цього періоду історії України. Так, увагу науковців привертала постаті Н. Пігулевської [4], М. Біляшівського [5], І. Шульги [6], К. Гуслистого [7], М. Петровського [3], М. Слабченка [8], В. Дядиченка [9], Ф. Шевченка [10]

та ін.

Невід’ємною і вагомою складовою здобутку української історичної науки радянського періоду є творча спадщина українського вченого-історика Віталія Григоровича Сарбея. Втім на сучасному етапі немає узагальнюючого дослідження, що було б присвячене постаті В. Сарбея як дослідника історії України. Розробка даної теми обмежується поодинокими розвідками, що стосуються окремих сторінок життя та наукової діяльності вченого. Його напрацювання продовжують використовувати дослідники проблем історіографії, історії України. Водночас наявні в історичній літературі оцінки наукової спадщини та діяльності вченого є неоднозначними. Це пов’язано із низкою причин, наприклад із різним світоглядом та методологічними підходами авторів, які зверталися до цієї теми, фактором часу, тощо. Тому існує потреба дослідити наукову спадщину В. Сарбея, її сприйняття й оцінку сучасниками та наступними поколіннями істориків, спробувати зрозуміти причини подекуди критичного ставлення до його праць.

За тематикою всі історіографічні дослідження щодо життя, творчості та діяльності В. Сарбея можна поділити на дві основні групи: 1) спрямовані на висвітлення життєвого шляху; 2) присвячені дослідженню та оцінці наукового доробку. Всі ці праці, різні за своєю формою – статті, монографії, колективні роботи, рецензії, повідомлення, некрологи. Вони відповідно за змістом, характером інформації, що міститься, класифікуються таким чином:

1. Публікації, присвячені вченому, статті про нього в енциклопедично-довідкових виданнях.

2. Рецензії на праці В. Сарбея (одноосібні, у співавторстві).

3. Монографії, колективні роботи, статті в періодиці, в яких є згадки, аналіз, оціночні характеристики праць історика з різних проблем.

4. Роботи про діяльність наукових установ, у яких працював В. Сарбей.

Хронологічно всю літературу, присвячену В. Сарбею, можна поділити на три періоди:

1) Кінець 1960-х – 1980-і рр. – це рецензії на роботи науковця, згадки його праць, їх короткі характеристики, невеликий за обсягом аналіз у різних історіографічних оглядах, повідомлення про захист докторської дисертації, ювілеї вченого й т. ін.

2) 1990-і рр. – з’являються перші статті про В. Сарбея в енциклопедично-довідкових виданнях, продовжують виходити рецензії на роботи історика. Також у пресі з’являються статті публіцистичного характеру, в яких негативно критикується або згадується діяльність В. Сарбея. Подібні статті пов’язані із загальною критикою радянської історичної науки.

3) після 1999 – року смерті В. Сарбея – кількість присвячених йому публікацій збільшилася, в них здійснюється спроба з’ясувати місце науковця в розв’язанні низки проблем історичної науки України, оцінити його інтелектуальну спадщину.

Кожний із виділених періодів має свої особливості та специфіку. Ці характерні риси зумовлені розвитком історіографічної думки на певному відрізку часу, яка в свою чергу знаходилась у тісному взаємозв’язку із тими

умовами, що панували або мали місце в суспільстві.

Розгляд літератури про В. Сарбея вважаємо доцільним розпочинати з перших згадок його робіт. Чимало статей (у періодичних та продовжуваних виданнях) мали характер історіографічних оглядів і містили посилання на окремі публікації, монографії, роботи В. Сарбея, створені у співавторстві [11; 12, с.135, 136; 13, с.198; 14, с.239; 15; 16, с.11; 17, с.151; 18, с.50; 19, с.26; 20, с. 32; 21–27; 28, с.201; 29, с.9; 30, с.36; 31, с.8; 32–34; 35, с.180; 36; 37, с.164; 38, с. 127, 130]. Тематика цих робіт була багатоплановою.

Наприклад, І. Савченко, досліджуючи спадщину М. Драгоманова, називав статті В. Сарбея про цього історика в контексті вивчення та використання їх В. Леніним [28, с.201]. “Ленінській” тематиці присвячувалися публікація І. Гуржія та С. Гутянського (робили посилання на В. Сарбея) [16], а також історіографічний огляд І. Шермана [37], рецензія К. Гусєва [17]. В останніх двох роботах коротко характеризувався основний зміст окремих статей В. Сарбея з проблеми.

С. Гутянський [18] та І. Шерман (зміст аналогічний раніше згадуваній його роботі) [38] аналізували тематику публікацій УІЖу відповідно в 1957–1967 та 1968–1970 рр. С. Гутянський звернув увагу на доробок В. Сарбея, пов’язаний із такими персоналіями, як Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Драгоманов, М. Коцюбинський. Інші автори, що досліджували проблематику та зміст публікацій конкретних періодичних та продовжуваних видань теж зверталися до доробку В. Сарбея. Зокрема С. Сороковська зробила огляд критики та бібліографії на сторінках УІЖу [35, с.181], Н. Комаренко проаналізувала шість випусків “Історіографічних досліджень в Українській РСР” за 1968–1973 рр. [20]. Автори згадували публікації В. Сарбея у цих виданнях.

У статті І. Гапусенка, який розглядав проблему вивчення періоду Київської Русі українськими радянськими істориками, згадувалися В. Дядиченко, Ф. Лось, В. Сарбей. У публікації, що стосувалася історичної науки України 1917–1963 рр., вони критикували погляди О. Пархоменка, М. Яворського щодо утворення Київської Русі [13, с.198]. Я. Калакура теж звертався до роботи, створеної у співавторстві цих трьох істориків, – “Розвиток історичної науки в Українській РСР” (К., 1970), яку оцінив цілком позитивно [19].

Посилання на В. Сарбея були у роботах, присвячених життю та творчості І. Гуржія [12; 29; 39; 40]. Це пов’язано з тим, що історики не раз співпрацювали (співавторство, виступ І. Гуржія офіційним опонентом при захисті кандидатської дисертації, редагування монографії В. Сарбея, одну з останніх праць І. Гуржія рецензував В. Сарбей тощо).

Необхідно відзначити, що роботи В. Сарбея наводились у бібліографіях з окремих проблем історії. Наприклад, у збірнику “Історіографічні дослідження в Українській РСР” практично у кожному випуску наприкінці розміщувалася бібліографія української історіографії за авторством Л. Гудзенка, Т. Шелюк [14; 15; 36]. Також праці В. Сарбея включені до бібліографічного покажчика праць І. Гуржія [39], літератури про життя і творчість Г. Сковороди [26]. Історик був постійним учасником наукових Шевченківських конференцій. У бібліографіях за авторством Ф. Сарани, що час від часу публікувалися у матеріалах до цих

конференцій, перелічувались статті В. Сарбея з шевченківської тематики, яку він досить активно розробляв [32–34]. Про участь історика у цих конференціях, зміст його виступів йшлося й у періодиці (стаття Г. Кравченко) [41].

Чимало посилань на доробок В. Сарбея містилося у колективній праці “Историография истории Украинской ССР” (К., 1986) [11] та інших виданнях.

Втім найбільше робіт зі згадками, аналізом праць В. Сарбея створені А. Санцевичем. Цей дослідник займався вивченням проблем української радянської історіографії. Так, він є автором статей про розвиток української радянської історичної науки у 1966 р. [30], 1970 р. [31], монографій [42; 43], навчальних посібників [44], розділів у колективних працях [27] тощо. У цих роботах коротко характеризувалися окремі праці В. Сарбея. Наприклад, він згадував про участь науковця у створенні “Истории Украинской ССР” в 10 томах (К., 1981–1985) [43, с.169]; “Історії Української РСР: Короткий нарис” (К., 1981) [43, с.172], “Истории Киева” у трьох томах, чотирьох книгах (К., 1983) [43, с.167], деяких навчальних посібників [27, с.40; 43, с.180]. А. Санцевич розповідав про дослідження В. Сарбеєм розвитку історичної науки в УРСР (у співавторстві з В. Дядиченком, Ф. Лосем, Ф. Шевченком, І. Гуржієм [42, с.20; 27, с.54] та одноосібно [30, с.36]), історичних поглядів І. Лазаревського [27, с.51; 43, с.91; 44, с.23]. А також таких актуальних у радянські часи проблем, як вивчення спадщини В. Леніна у зв’язку з історичною наукою [27, с.52], дожовтневою українською історіографією [43, с.118], Ф. Енгельса [31, с.8]. В цих роботах А. Санцевича міститься й інформація про участь В. Сарбея в обговореннях різних питань історії [30, с.38], Міжнародних конгресах історичних наук [31, с.19; 27, с.58], Міжнародному симпозиумі [43, с.133], у координаційній роботі наукової ради “Історія історичної науки” при Відділі історії СРСР разом із Ф. Шевченком [43, с.153].

Важливе місце поряд з іншою літературою про В. Сарбея мають рецензії на його праці, що виходили друком у різних періодичних виданнях. Рецензії дають змогу побачити, як сприймався доробок історика сучасниками, зрозуміти, що в його працях було актуальним, новим, чи навпаки – викликало зауваження. На монографію В. Сарбея “В. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України” (К., 1972), створену на основі тексту другої частини докторської дисертації, були опубліковані в цілому позитивні рецензії А. Санцевича та С. Гутянського [45], І. Корнейчика та І. Шермана [46], П. Шморгуна [47], С. Шевченка [48]. Всі автори наголошували на оригінальному характері монографії, відзначали актуальність та значущість даного дослідження. С. Шевченко не зробив жодного зауваження. Але він зазначив, що піднята автором проблема, на жаль, повного висвітлення у книзі не знайшла, бо деякі питання лише окреслені для подальшого вивчення [48, с.103]. Про недоречність ряду припущень і гіпотез, наведених у роботі [45, с.104], неправильну характеристику О. Лоли [45, с.105] писали А. Санцевич, С. Гутянський. Також небагато зауважень було зроблено І. Корнейчиком та І. Шерманом. Вони вказали на окремі хиби – положення, які необхідно було висвітлити ширше [46, с.145], проаналізувати спадщину Г. Сковороди та О. Єфименко [46, с.146].

Порівняно з попередніми авторами, більшу частку критичності мала рецензія П. Шморгуна [47]. Він був офіційним опонентом під час захисту В. Сарбеєм докторської дисертації і найбільше критикував дослідження. У рецензії він не відступився від раніше висловлених зауважень й почасти повторив їх. П. Шморгун відзначив, що тема роботи до кінця не розкрита і потребує подальшого вивчення [47, с.148]. Конкретні його зауваження переважно стосувалися низки персоналій: нечіткі оцінки О. Лоли, П. Тучапського, А. Луначарського; уникнення розгляду праць В. Вакара, В. Вороського, О. Шліхтера, М. Зібера, М. Коцюбинського та Лесі Українки [47, с.147].

Майже через рік після попередніх була опублікована рецензія М. Лещенка на дану роботу В. Сарбея, що мала назву “Неуклонно руководствоваться ленинской методологией в историческом исследовании” [49, с.89]. Характер цієї публікації був категорично-осудливим, у ній В. Сарбей фактично звинувачувався в недотриманні ленинських принципів, методів [49, с.90], які має використовувати радянський історик і т. п. Аргументації поряд із зауваженнями майже не було. Вихід цієї публікації сприяв тому, що В. Сарбею ще тривалий час не присуджували ступінь доктора.

Наступна досить критична рецензія належала П. Варгатюку, була надрукована в УІЖі й присвячена монографії В. Сарбея “Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі” (К., 1986) [50]. Дослідник сприйняв дану публікацію як упереджену та некомпетентну. Він написав листа до редакції та членів редколегії, в якому виклав власну позицію щодо згаданої рецензії. В. Сарбей зауважив, що П. Варгатюк перекутив дослідницький аспект монографії, котрий насправді був історіографічним, а не джерелознавчим, як вважав рецензент. Автор наголошував, що це справді перша спроба історіографічного вивчення ролі преси у становленні та розвиткові концепції історії України, джерелознавчі ж були й раніше [51].

На монографію історика “Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма)” (К., 1989) були опубліковані позитивні відгуки З. Першиної [52] та Н. Калениченко [53]. Однак остання авторка цілком справедливо зауважувала на застарілості оцінок постаті М. Грушевського В. Сарбеєм [53, с.2]. З. Першина вказувала на надмірну категоричність окремих розділів роботи [52, с.147]. Втім у цілому рецензії були більше зосереджені на висвітленні кращих моментів монографії.

Цілком позитивна рецензія вийшла на останню монографію В. Сарбея “Національне відродження України” (К., 1999) з серії “Україна крізь віки, за авторством Ю. Терещенка [54]. Рецензент наголосив, що в цій роботі В. Сарбей використав уже “розроблену українською історіографією методичну схему “українського ХІХ століття” [54, с.122], намагався подати нарис історії України в контексті еволюції її національного розвитку [54, с.123]. Недоліком, на його думку, було те, що В. Сарбею не вдалося повною мірою висвітлити основні політичні течії українського суспільства протягом ХІХ – початку ХХ ст. [54, с. 124].

Рецензії присвячувалися також працям, у яких В. Сарбей був співавтором та іноді й редактором. Наприклад, рецензія О. Костянка, В. Червінського на довідник “Хроніка революційного робочого руху на Україні (1900 – 1917)” (К., 1987) [55], А. Катренка на колективну монографію “Нариси з історії українського національного руху” [56]. Автор останньої зазначав, що це скоріше не нариси з певної проблеми, а збірник статей, структура якого пов’язана з науковими вподобаннями її творців [56, с.141]. Рецензент проаналізував розвідки дописувачів “Нарисів...”, зокрема розділ, написаний В. Сарбеєм, щодо процесу формування української національної самосвідомості. А. Катренко наголосив, що В. Сарбей перебільшив внесок російської інтелігенції у формуванні національної самосвідомості українців [56, с.142]. С. Заремба, автор рецензії на книгу В. Сарбея та Л. Москвич “Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848 – 1922 рр.). Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього ” (К., 1998), не лише охарактеризував це дослідження, а й розповів про передісторію його створення [57]. Ще на початку 1970-х р. дослідники намагалися оприлюднити невідомі архівні матеріали про О. Левицького, але цього їм не дозволили [57, с.149].

В. Сарбей досить активно займався створенням навчальних посібників, й окремі рецензії присвячені роботам цього плану. Г. Січкара та С. Шевченко звернули увагу на пробний підручник з історії УРСР для 9–10 класів, створений В. Сарбеєм та В. Спицьким [58], В. Король та Г. Сургай – на пробний підручник історії України М. Коваля, С. Кульчицького, Ю. Курносова, В. Сарбея [59]. Разом із загальними зауваженнями до змісту, рецензенти відзначали методичну недосконалість підручників [59, с.144], складну мову викладу [58, с.144]. В. Король та Г. Сургай підкреслили, що робота авторського колективу стала оригінальною працею, в якій, хоч не в усіх розділах, але була зроблена спроба по-новому осмислити історичний процес в Україні у ХХ ст. [59, с.144]. Рецензія А. Санцевича на пробний підручник В. Сарбея для 9 класу “Історія України (XIX – початок ХХ ст.)” (К., 1994) була цілком позитивною (автор виділив лише незначні огріхи [60, с.140]). Рецензент зауважив, що даний підручник позбавлений догматичних постулатів, характерних для посібників радянських часів. Він погодився із логічністю покладеної в основу викладу періодизації та коротко охарактеризував всі розділи навчального посібника [60, с.138].

Першими статтями, присвяченими постаті В. Сарбея, були невеликі повідомлення у рубриці “Хроніка та інформація” УІЖу про захист ним докторської дисертації [61, с.157], вшанування в Інституті історії його п’ятдесятирічного [62, с.158], шістдесятирічного [63, с.160] та сімдесятирічного ювілеїв [64, с.157]. У замітці про захист докторської дисертації подавалася інформація про загальний зміст дослідження, відзначався схвальний характер відгуків офіційних, “неофіційних” опонентів, оцінок науковців різних міст СРСР. У ювілейних статтях вперше викладалися основні віхи життя історика, перераховувалися види діяльності, якою займався В. Сарбей, проблематика досліджень [62 – 64]. Крім цього, в одній із них О. Овсієнко відзначив, що, завдяки науковій діяльності В. Сарбея, у межах сформованого напрямку

склалася наукова школа, представники якої розробляють актуальні питання вітчизняної історії [63, с.160]. В іншій автор підкреслив перелічені у привітанні В. Смолія окремі риси характеру ювіляра, такі як наукова добросовісність, принциповість, громадянська мужність, людяність, порядність [64, с.157].

В енциклопедично-довідкових виданнях радянських часів інформації про В. Сарбея не було. Цікаво, що вперше стаття довідкового характеру про історика опублікована у 1993 р. за кордоном в англomовній “Encyclopedia of Ukraine” [65, с.536]. Це свідчить, що В. Сарбей і його доробок були відомі не лише в Україні. У статті були викладені основні біографічні дані історика, а також його охарактеризували як науковця – автора багатьох статей, 16 монографій (названі дві – “Історичні погляди О. Лазаревського” та “Історія України в більшовицький дожовтневій пресі”) [65, с.536]. Наступною, присвяченою В. Сарбею, стала стаття, розміщена у першому випуску бібліографічного довідника “Вчені Інституту історії України”, який побачив світ у 1998 р. Авторка повідомила основні дані про науковця, його діяльність та науковий доробок, перерахувала псевдоніми В. Сарбея [66, с.283]. Також запланована стаття про історика в “Енциклопедії історії України: в 5 томах” [67].

У 1999 р., після смерті Віталія Григоровича Сарбея, в п'ятому номері УІЖу було надруковано некролог. У ньому повідомлялося про раптову смерть науковця [68]. Коротко розповідалося про життєвий шлях В. Сарбея, навчання та роботу в Інституті історії України, про коло його наукових зацікавлень (історіографія, джерелознавство, історія ХІХ – початку ХХ ст., особистість в історичному процесі), підготовку висококваліфікованих істориків, популяризацію історичних знань, а також риси характеру [68].

В. Волковинський одразу після смерті В. Сарбея опублікував дві статті про нього [69; 70]. Вони подібні за своїм змістом, одна, менша, вийшла в газеті “Історія України” [69, с.6]. Більш різнопланова та ґрунтовна опублікована в дев'ятому випуску збірника “Історіографічні дослідження в Україні”, присвяченому пам'яті Віталія Григоровича Сарбея [70, с.13]. У цих роботах здійснено широкий панорамний огляд життя (дитинство, навчання в школі, університетах, аспірантурі, роки вчителювання та праці в Інституті історії України), наукової діяльності В. Сарбея та показано характерні риси особистості вченого. В. Волковинський розповів про труднощі, які спіткали В. Сарбея під час його роботи в Інституті історії (1970-і рр.). Цікаво, що автор не обмежився, як інколи буває при зображенні творчого шляху науковців, лише відтворенням офіційної біографії, формальних моментів, а торкнувся і приватного життя Віталія Григоровича. Це позбавило образ монументальності, допомогло сприйняттю особи В. Сарбея як людини. В. Волковинський розповів про родину історика, про те, яким він був у дружньому колі, навів спогади про нього дружини (переважно про часи вчителювання), дочок, одного з онуків [70, с.25–31], колег [69, с.7]. Фактично у цих статтях було окреслено не лише життєвий шлях та діяльність науковця, а й створено рельєфний образ багатогранної особистості.

У цьому ж збірнику була надрукована публікація А. Аббасова про В. Сарбея [71]. Під керівництвом Віталія Григоровича він підготував і захистив кандидатську дисертацію. А. Аббасов розповів історію їх знайомства, з вдячністю згадував успішну співпрацю з В. Сарбеєм та про отриману від нього безкорисливу й ширшу допомогу. В 1977 р. науковий керівник довів у відділі науки ЦК КПУ, що звинувачення у допущенні А. Аббасовим націоналістичних похибок у рукописі кандидатської дисертації не мають підстав, а робота заслуговує на публічний захист [71, с.33]. Також А. Аббасов відобразив активну діяльність В. Сарбея, пов'язану з проведенням Болховітинівських та Костомарівських читань [71, с.33]. Одну зі своїх статей присвятив постаті В. Сарбея С. Заремба [72, с.206].

На початку ХХІ ст. проблематика досліджень творчості В. Сарбея продовжувала розширюватися. У “Харківському історіографічному збірнику” вийшла публікація С. Посохова про науковця [73, с.106]. Важливо відзначити, що у цій роботі вперше поряд із викладом біографічних відомостей автор зробив спробу проаналізувати науковий спадок В. Сарбея, простежити динаміку наукової творчості у залежності від різних обставин, зумовлених змінами у суспільному житті. Також С. Посохов намагався виявити причини високої продуктивності роботи вченого. Дослідник зауважив, що продуктивність історика є показником визнання його видатним вченим – середня кількість праць науковця із міжнародним визнанням, що прожив близько сімдесяти років, складає більше 200 одиниць [73, с.107]. Використовуючи такі критерії, С. Посохов оцінив доробок В. Сарбея та поставив його на один щабель із І. Срезневським та М. Сумцовим. Причинами значної продуктивності історика, на його думку, були, по-перше, щире захоплення історією та історіографією, а, по-друге, систематичність у роботі [73, с.107]. В. Сарбей створив чимало праць завдяки активному пошукові в архівах, бібліотеках та великій працездатності.

С. Посохов виділив чотири періоди у творчості В. Сарбея. В основу поділу поклав кількість друкованих праць та їх обсяг:

1) 1957–1972 рр. – переважають публіцистичні та науково-популярні праці, не великі за обсягом статті різноманітної спрямованості (особливо до кінця 1960-х рр.). Кульмінаційним був 1970 рік, коли кількість праць становила сорок одиниць, а їх обсяг сягав сорок п'ять друкованих аркушів.

2) 1974–1977 рр. – період кризи. Це особливо помітно у 1974 році – вийшло друком усього одинадцять праць обсягом трьох друкованих аркушів. Причиною кризи С. Посохов вважає падіння інтересу вченого до наукової творчості, що пов'язано зі складностями затвердження його докторської дисертації. Переважають енциклопедичні статті до “Шевченківського збірника”, рецензії.

3) 1979–1989 рр. – найстабільніший період. Кожен рік збільшувалася кількість та обсяг праць. Сплески творчої активності – у 1983, 1987 та 1989 рр. (за кількістю друкованої продукції). Переважали навчальні видання та історіографічні дослідження.

4) 1994–1999 рр. – період, що почався після нетривалого творчого спаду, був викликаний, імовірно, переосмисленням низки методологічних позицій, відрізнявся від інших більшою продуктивністю. У 1998 р. вийшло друком 49 праць обсягом 65, 9 друкованих аркушів. Спостерігався підвищений інтерес до проблем національно-визвольного руху та розвитку національної свідомості [73, с.108].

В Інституті історії України НАН України 30 січня 2003 р. з нагоди 75-річчя з дня народження історика відбулися Сарбеївські читання. Вони фактично поклали початок комплексному осмисленню внеску вченого у розвиток української історичної науки. Було вирішено, що Сарбеївські читання мають стати традиційними і проводитимуться кожні п'ять років, у день народження Віталія Григоровича (30 січня). Для презентації на засіданні “круглого столу” учасники обрали різні теми доповідей та виступів, тези яких вийшли окремим збірником [74]. Зі вступним словом до присутніх звернувся В. Смолій [74, с.3]. Постаті В. Сарбея, а саме: маловідомим сторінкам життя, аналізу його спадщини, свої роботи присвятили І. Колесник, А. Морозов, О. Удод, Ю. Пінчук, С. Заремба, О. Лисенко, В. Андрєєв, В. Головка, А. Шевченко. Замітка про цей захід була опублікована в УІЖі [75].

Важливо розглянути ті аспекти у творчості, біографії В. Сарбея, яких торкалися науковці. І. Колесник на основі сформульованої В. Сарбеєм концепції історії “українського ХІХ ст.” простежила специфіку і динаміку розвитку його поглядів. Домінуючими у свідомості В. Сарбея вона визнала марксистські стереотипи мислення. Дослідниця зазначила, що як історик він формувався у просторі радянської історичної науки (невід’ємні риси якої – цензура, необхідність постійного доведення марксистської лояльності), що вплинуло на погляди В. Сарбея [76, с.14]. На початку 1990-х рр. у світогляді науковця відбувається типовий для української історіографії процес перекодування понять і подій (замість “Вітчизняна війна 1812 р.” – “війна Російської та Французької імперій”, декабристські організації – “таємні військові антисамодержавні організації в Україні”, повстання Чернігівського полку – “збройне повстання в Україні проти російського царизму” тощо). Разом з тим він продовжував звертатися до традиційних у радянській історіографії сюжетів, використовував у своїх працях формаційні ремінісценції, звучав класовий рефрен [76, с.15].

На думку І. Колесник, В. Сарбей зробив спробу модернізувати марксистську концепцію української історії, використавши націоналістичну схему М. Грушевського. Історик перейшов на позиції націоналістичної історіографії, але в його свідомості збереглися риси марксистської парадигми [76, с.18]. Наголошуючи на застарілості методологічних засобів як марксистської, так і націоналістичної історичних доктрин, котрі використовував В. Сарбей у праці “Національне відродження України” (К., 1999), І. Колесник підкреслила слабкі моменти цієї книги [76, с.15]. Зміни, що відбувалися в історичних поглядах В. Сарбея, дослідниця вважає типовими для більшості українських істориків у 1990-х рр. У підсумку вона називає історика “монадною особистістю” із перехідним стилем мислення,

коли риси колишнього радянського стилю поєднувалися із новітнім розумінням діяльності історика [76, с.18].

1990-им рр. у житті В. Сарбея присвятили свої виступи О. Удод та В. Головка. Так, останній автор проаналізував участь дослідника у методологічній дискусії початку 1990-х рр. [77]. Тоді В. Сарбей виступив проти тверджень одного з найрадикальніших критиків української радянської історіографії – С. Білоконя [78]. В. Головка виклав основні критичні зауваження С. Білоконя та відповідь на його публікацію В. Сарбея. Дослідник відзначив дещо суб'єктивний характер статті В. Сарбея, який зауваження С. Білоконя сприйняв як особисту образу. За оцінкою В. Головка, фактично основним завданням виступу В. Сарбея була спроба захистити від звинувачень “чесне ім'я” переважної більшості радянських істориків, зокрема науковців Інституту історії АН УРСР [77, с.40].

Втім В. Сарбей взяв до уваги низку положень статті С. Білоконя (про перекручену історію радянського періоду, слабку обізнаність радянських істориків із новітніми методами досліджень історичного процесу, ідеологічні нашарування тощо). Увагу на цей своєрідний “діалог” В. Головка звертав у своїй кандидатській дисертації [79] та монографії. В цих роботах дослідник також згадав про полеміку кінця 1980-х – 1990-х рр. щодо М. Грушевського (в періодиці та під час обговорення постаті М. Грушевського та його оцінок в Інституті історії АН УРСР). У ній взяли участь В. Сарбей, Р. Симоненко та з іншого боку П. Толочко, С. Білокінь, Я. Дашкевич. Про протистояння навколо постаті цього історика писали у своїх працях Я. Дашкевич [80, с.331] та І. Гирич [81, с.7].

Вважаючи, що для історії України як науки за умови оновлення існують перспективи розвитку, В. Сарбей у ряді праць 1990-х рр. виклав свої міркування щодо нової концепції історії України. Цим пошукам на Перших Сарбеївських читаннях присвятив свій виступ О. Удод [82, с.22]. Він наголосив, що 1990-ті рр. для В. Сарбея стали періодом творчого злету та наукової зрілості, були найбільш продуктивними. У цей час вийшла низка його праць теоретичного характеру, в яких було синтезовано основні моменти бачення історіографічної спадщини та методології історичної науки в незалежній Україні [82, с.22]. Дослідник звернув увагу на прагнення В. Сарбея переосмислити підходи до вивчення історії України, навів сім важливих методологічних засад, на які той спирався у публікаціях.

Разом з тим О. Удод підкреслив, що подібні спроби науковця не завжди адекватно сприймалися. Він мав на увазі публікацію О. Кучерука “Під дірявим марксистським омофором, або “Чудацькі” думки доктора історичних наук В. Сарбея” [83]. О. Кучерук у досить різкій формі, іноді вдаючись до особистих випадів, намагався спростувати твердження В. Сарбея. Він не сприймав саму думку науковця про необхідність створення новаторської історії України, потребу зменшення уваги у синтетичних працях з історії України до еліт, скептично ставився до неприйняття В. Сарбеєм державницької концепції української історії. О. Кучерук у своїй публікації вийшов за межі наукової дискусії (використовував такі вирази: “Чудацькі” думки... В. Сарбея”, В.

Сарбей – “чільний босць ідеологічного фронту”, підручники “притрушені ідеологічним мотлохом”, “він і подібні йому братці ідеологи, що... годувалися з цеківської годівниці”, “В. Сарбей боїться”, “В. Сарбей ні сіло ні впало, розповідає...” тощо) [83]. Зачасти він некоректно прагнув спростувати ідеї В.

Сарбея щодо висвітлення історії. Наприклад, указував, що вчений пропонував розглядати історію України, поділивши її на три періоди. Насправді В. Сарбей писав про синтез, а не поділ. Як слушно зауважив О. Удод, критика О.

Кучерука була поспішною, емоційною та непродуманою, автор не зумів відділити науку від ідеології та політики [82, с.24].

Стаття А. Морозова була присвячена висвітленню діяльності В. Сарбея, спрямованої на створення підручників з історії України. Дослідник назвав його визначним вченим-педагогом [84]. А. Морозов наголосив, що В. Сарбей зміг створити декілька “досконалих підручників” з історії України [84, с.19].

Стосовно пробного підручника В. Сарбея з історії України XIX – початку XX ст. для дев’ятого класу, виданого у 1994 р., писали А. Морозов, О.

Удод, І. Колесник, С. Заремба, інші науковці. Всі вони підкреслювали важливість виходу цього навчального посібника з найважчого періоду для осмислення та застосування нової методології історичної науки [84, с.22].

Дослідники підручників з історії України 1990-х рр. відзначали їх перехідний характер, вважаючи, що в даних навчальних посібниках автори займалися пошуком нової схеми викладання історії України [85, с.11]. Намагаючись розв’язати проблеми концептуального рівня, В. Сарбей у підручнику “Історія України XIX – початку XX ст.” менше уваги приділив дидактичним питанням, наголосила І. Колесник [76, с.14].

С. Терно вказав, що цей підручник був першим за часів незалежності, в якому спеціально розглядалося питання становлення й консолідації української нації. Дослідник виділив ряд рис, які лежали в основі викладу цього процесу: проблема становлення національної ідентичності подавалася автором із погляду “кровного права”; цементуючою силою єдності національної культури визнавалася мова; вказувалися особливості становлення соціальної структури української нації. С. Терно зауважив, що в основу перших українських

підручників часів незалежності був покладений принцип формування етнічної ідентичності, й зокрема на це був спрямований згаданий підручник В. Сарбея [86, с.466]. Діяльності В. Сарбея, спрямованій на створення навчальних посібників, починаючи від 1960-х рр. та до кінця життя, присвячена стаття А.

Король [87]. У цій публікації вперше характеризуються підручники, хрестоматії, книги для читання, навчальні програми для шкіл з історії, підготовлені науковцем одноосібно та у співавторстві. Також розглядаються статті В. Сарбея з окремих проблем шкільної та вузівської історичної освіти тощо [87].

Біоісторіографічні студії В. Сарбея розглядав В. Андреев. Він підкреслив, що публікації з цієї тематики займають особливе місце в історіографічному доробку науковця. Дослідник охарактеризував В. Сарбея як талановитого вченого-історіографа, що мав особливий потяг до біоісторіографії. Всі його роботи персоніологічного характеру В. Андреев поділив на три групи –

публіцистичні, науково-популярні та наукові [88, с.36]. Він дійшов висновку, що В. Сарбей (особливо в останнє десятиліття творчості) дотримувався принципу поділу дослідження на три процедурні стадії: 1) емпірична, заснована на історичних методах дослідження; 2) аналіз життя й діяльності, психічного складу особистості, інтерпретація фактів на підставі історичної та психологічної реконструкції; 3) репрезентація особи, її поглядів у сукупності зовнішніх та внутрішніх зв'язків, спонукальних мотивів поведінки, вчинків, творчості [88, с.36]. При цьому В. Андреев використав процедурні стадії біографічних досліджень, виокремлені В. Чишком у монографії “Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України” (К., 1996). Конкретним персоналіям у творчості В. Сарбея (М. Аркасу, М. Петровському) присвячені статті О. Лисенка [89] та А. Шевченка [90].

У роботі Ю. Пінчука порушувалося дві проблеми. Перша пов'язана зі складною інтелектуальною атмосферою та “суспільними впливами”, умовами, у яких змушені були працювати українські радянські історики, зокрема В. Сарбей [91, с.25]. Ця тема нерідко звучить у публікаціях про діяльність В. Сарбея. Її порушували В. Волковинський, С. Заремба, А. Шевченко та А. Король у статті про життєвий та творчий шлях науковця [92; 93]. Побіжно дане питання висвітлювалося в роботах багатьох дослідників, які присвячували публікації іншим історикам, що працювали у радянські часи. Наприклад І. Колесник – у статті про Ф. Шевченка [94], Ю. Мицик – у публікації про М. Ковальського [95, с.9], Т. Ківшарь – про С. Зарембу [96, с.11] та ін.

Ю. Пінчук, підкресливши всю складність вільного висловлення власних думок науковцями у радянські часи, зазначав, що В. Сарбей у своїх працях вдавався до їх маскуванню. Для прикладу дослідник навів монографію “В.І. Ленін та дожовтнева спадщина історіографії України” (К., 1972), “в якій ґрунтовно розглянуті питання становлення наукового шевченкознавства, важливі аспекти творчої спадщини М. Костомарова та історико-публіцистичної спадщини М. Драгоманова, ... І. Франка”. Тому Ю. Пінчук дійшов висновку, що існує необхідність зваженої оцінки подібних творів [91, с.26]. До речі, Я. Калакура відзначив, що на багатьох роботах В. Сарбея ідеологічні штампи позначилися меншою мірою, хоча й не виходили за межі офіційних оцінок української історіографії [97, с.45]. Причини, що зумовлювали кон'юнктурний підхід до низки праць В. Сарбея, виділяє А. Король [98]. Втім заідеологізованість не заважала історика вести дослідження ґрунтовно. Завдяки архівним пошукам він відкрив нові факти, ввів до наукового обігу оригінальні джерела. Дослідники доробку вченого відзначають прагнення автора якнайповніше вичерпати матеріал, глибоку повагу до історичного, історіографічного факту [88, с.36], критичний підхід до явищ і подій [73, с.107].

У публікації С. Заремби поряд зі спогадами про В. Сарбея як наукового керівника, про допомогу, яку вчений надавав йому в складні 1970-ті рр., є частковий аналіз діяльності історика [99]. С. Заремба охарактеризував В. Сарбея як автора праць різної тематики, учасника низки заходів із проблем історії, члена Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Вченої ради Центру пам'яткознавства [99, с.30]. Дослідник звернув увагу на

антирелігійні праці В. Сарбея. Атеїстично-пропагандистська тематика у доробку В. Сарбея висвітлюється й у публікації А. Король [100]. У цій роботі розглянуто праці історика атеїстичного характеру в контексті загальнодержавної антирелігійної, антицерковної політики, виділені основні проблеми, що порушувались В. Сарбеєм у працях цього спрямування.

Однією з центральних проблем, розробкою якої активно займався В. Сарбей, є історія України ХІХ – початку ХХ ст. Сучасні дослідники цього періоду, аналізуючи спадок науковця (особливий інтерес викликають роботи 1990-х рр.), визначають його місце в історіографічному процесі України. В. Кравченко, Я. Грицак відносять В. Сарбея, за його бачення проблем національного відродження, до групи перенніалістів [101, с.131]. В. Кравченко дійшов висновку, що в працях історика спостерігається спроба поєднати народницьку риторику української історіографії першої третини ХХ ст. із концептуальними здобутками І. Лисяка-Рудницького, що найкраще демонструє перенніалістську трактовку української нації [101, с.131]. Г. Касьянов, Я. Грицак підкреслили, що після розпаду СРСР у новоутворених державах розпочався процес “націоналізації” історії [102, с.37]. Національна парадигма замінила “вульгаризовану форму соціальної історії у вигляді марксистської класової парадигми, що домінувала у радянській історіографії” [103, с.51]. Зовнішньою схожістю обох парадигм Я. Грицак пояснював “легкість, з якою більшість істориків перейняли схему писання історії “за Грушевським” [103, с.52]. У роботах 1990-х рр. В. Сарбей використав періодизацію М. Грушевського, також він звернув увагу на подібність схем І. Лисяка-Рудницького та В. Леніна. Про це в своїх публікаціях зазначали І. Колесник [76], В. Потульницький [104] та ін.

Зокрема О. Реєнт висловив упевненість, що роботи В. Сарбея, засновані на такій схемі (“Національне відродження України” (К., 1999) з серії “Україна крізь віки”) були проміжним етапом у розвитку його концепції українського ХІХ ст., дослідження якого перервалося смертю науковця [105, с.206]. Проблеми, порушені в студіях В. Сарбея з історії України ХІХ – початку ХХ ст., історії української історіографії радянського періоду, досліджуються у публікаціях А. Король [106 – 108]. Розглядаються особливості висвітлення подій історії України ХІХ – початку ХХ ст. у роботах науковця, що побачили світ за часів існування СРСР, у 1960-х – 1980-х рр. [106]. В іншій роботі характеризуються праці дослідника 1990-х рр. присвячені вказаному періодові [107]. У цей час В. Сарбей переважно досліджував проблеми українського націотворення, національних рухів тощо.

Інформацію про В. Сарбея та його діяльність можна віднайти й у літературі, присвяченій історії Інституту історії України НАНУ [109; 110], УІЖу [111], таких авторів як М. Ковалю [112, с.18], О. Рубльова [113; 114, с. 26–27], його ж разом із О. Юрковою [115, с.20, 21], О. Удада [116, с.60], Г. Єфименко [117, с.106], історії журналу “Український історик” [118, с.123], окремим подіям [119] тощо. Такі публікації дають можливість скласти набагато глибше уявлення про історика в контексті епохи. Наприклад, О. Удод, аналізуючи статті УІЖу радянських часів, виділив дві групи праць: 1) відверто пропагандистські, декларативні, насичені цитатництвом; 2) де через лабіринт

“обязательной доли сквернословия” (А. Кримський) проглядалася свіжа думка, справді науковий аналіз. Саме до другої групи він відніс і праці В. Сарбея, зокрема роботу “Праця В.І. Леніна “Розвиток капіталізму в Росії”. О. Удод зазначив, що ця стаття і позиція автора аж ніяк не були дисидентськими стосовно офіційної історіографії, але привчали вдумливих науковців “читати між рядками”, відділяти лозунговість компартійних постулатів від наукових фактів, доведених ретельним вивченням джерел [116; с.60].

У багатьох працях про життєвий та творчий шлях інших науковців також згадується прізвище В. Сарбея, наприклад Я. Калакури [120, с.228], С. Заремби [96]. До праць В. Сарбея звертаються під час розробки багатогранних проблем історії, історіографії України у численних публікаціях [25; 121 – 124], при написанні кандидатських дисертацій. Чимало згадок про науковця міститься в періодиці, у різноманітних повідомленнях (про участь у конференціях, нарадах, зустрічах, виступах опонентом дисертацій тощо). Інформація про наукове керівництво дисертаціями В. Сарбея, виступи на захистах, як офіційного опонента, відображені в авторефератах дисертацій [125 – 127].

30 січня 2008 р. відбулося друге засідання Всеукраїнського “круглого столу” “Сарбеївські читання” [128]. У низці наукових доповідей, виступах та повідомленнях продовжено осмислення творчої спадщини В. Сарбея. З привітанням та словами пам’яті про науковця виступив академік В. Смолій. О. Реєнт у доповіді проаналізував актуальні дослідницькі проблеми у доробку В. Сарбея. О. Удод висвітлив діяльність вченого у процесі формування концептуальних засад історичної освіти в Україні. Виступи О. Гуржія, Є. Склярєнка, О. Лисенка стосувалися маловідомих сторінок його біографії, оцінки спадку та діяльності у контексті епохи. Працю В. Сарбея як редактора розглянула М. Дмитрієнко, а Ю. Пінчук – як керівника аспірантів. А. Король охарактеризувала виклад В. Сарбеєм проблем історії України ХІХ – початку ХХ ст. у контексті перегляду ним підходів до наукової творчості. Онук Віталія Григоровича, Д. Захаров, студент Національного університету ім. Т.Шевченка, обрав доповідь за темою: “Життя і діяльність Євгена Болховітінова у висвітленні В.Г. Сарбея”. О. Фастовець – постать О. Левицького у спадщині В. Сарбея. О. Машкін розглянув проблеми соціально-економічної діяльності іноземців в Україні кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. у працях вченого [128].

Література про В. Сарбея, що вийшла після його смерті, переважає за обсягом опубліковану за життя науковця. Інформація, що міститься в ній, є розрізненою, уривчастою, хоча носить взаємодоповнюючий характер. У зв’язку з цим важливим завданням є створення узагальнюючої роботи, присвяченої В. Сарбею як досліднику історії України.

1.2. Джерела дослідження

Джерельну базу дослідження складає весь комплекс історичних та історіографічних матеріалів, що пов’язані з постаттю В. Сарбея. Вони дозволяють всебічно й комплексно реконструювати основні віхи життєвого шляху, науково-громадської діяльності, скласти цілісне уявлення про науково-

історичну спадщину вченого. У роботі використані різні види як введених у науковий обіг, так і не залучених раніше писемних джерел, що містять інформацію про життя, наукову діяльність, творчий спадок В. Сарбея.

Головним методом вивчення життєвого та творчого шляху особистості в історичній науці є аналіз джерельної бази. Її основу складають наукові надбання автора, його особистий архів, біографічні матеріали, архівні та інші джерела, що надають істотні відомості про особу [129, с.290]. За характером, змістом та формою всі джерела можна поділити на дві основні групи:

1. документальні:
 - актові;
 - діловодні – накази, розпорядження, звіти, протоколи тощо;
2. наративні:
 - наукові роботи;
 - наукові розвідки;
 - особисті записи;
 - підготовчі матеріали до наукових праць;
 - спогади;
 - листи тощо.

Висвітлення всієї сукупності джерельної бази є важливим для встановлення вірогідних даних, для чого необхідно провести порівняльний аналіз джерел, фактів, подій. Прямі та непрямі джерела “як правило не зберігаються в одному архіві цілісно, навіть і в тому випадку, коли особа залишила свій архів” [130, с.188]. Розпорошеність пов’язана з різноманітністю діяльності особи і численними зв’язками з діяльністю суспільства у цілому. Ще однією специфічною рисою джерельної бази даного дослідження є те, що основними джерелами, крім офіційних, які реєструють лише основні біографічні дати життя, є суб’єктивовані джерела [129, с.288].

Існує необхідність коротко розглянути основні джерела кандидатської дисертації.

Більшість документальних матеріалів про В. Сарбея зберігаються в Інституті історії України НАНУ. Це особова справа науковця, яка знаходиться у відділі кадрів Інституту історії України НАНУ [131], та документи НА Інституту історії України [132–173]. Ця група джерел актуалізується в ході дисертаційного дослідження.

Особова справа В. Сарбея постає важливим джерелом для дослідження біографії та творчого шляху науковця. У ній є різні діловодні документи – особові листи з обліку кадрів та автобіографії різних років, характеристики, висновки з місць навчання та роботи, копії дипломів про закінчення Харківського державного університету, кандидата та доктора наук, атестата професора, звітні матеріали, витяги з різноманітних протоколів та наказів (про зарахування на роботу, переведення, переобрання тощо), рішення Інституту історії, постанови Президії АН УРСР, бюро відділу суспільних наук АН УРСР, нагородні листи тощо [131]. Дані джерела дають можливість відтворити основні етапи життєвого шляху та наукової діяльності історика, хоча переважна

більшість інформації все ж стосується періоду навчання в аспірантурі та роботи в Інституті історії України. За цими документами можна простежити шлях, який науковець пройшов в установі від аспіранта (потім лаборанта) до завідувача відділу історії України XIX – початку XX ст. (до 1991 р. – відділ історії капіталізму).

Незамінна інформація міститься в написаних В. Сарбеєм автобіографіях, які відображають його життєвий шлях – професійну діяльність (в Інституті історії та поза ним), особисте життя. Цікаві відомості про науковця можна одержати з характеристик на нього як на завідувача відділу [131, арк.249, 260], адже в них розкриваються окремі риси В. Сарбея-керівника [131, арк.227]. В особовій справі є листи різних установ [131, арк.26] із вдячністю В. Сарбею за організацію заходів на історичну тематику [131, арк.82], активну популяризацію історичних знань [131, арк.247], від Інституту історії, в яких йому висловлювалася подяка, підкреслювалася якісна робота [131, арк.92, 148, 168, 171]. Чи не вперше внесок ученого у розвиток історичної науки в цілому був проаналізований у довідці про присвоєння В. Сарбею вченого звання професора (за підписом Ю. Кондуфора та В. Репринцева) [131, арк.215] та в нагородному листі (за підписом Ю. Кондуфора, І. Кулінича, П. Панченка) [131, арк.228 зворот]. Також інтерес становлять списки аспірантів та здобувачів, науковим керівником яких був В. Сарбей, щоправда, вони не дають повної інформації.

У Науковому архіві Інституту історії України зберігаються справи про захист кандидатської [173] та докторської [172] дисертацій В. Сарбея. У них відображено сам процес захисту та етап, що йому передував. Важливо, що у цих справах (хоч не в повному обсязі) можна з'ясувати вузлові, проблемні моменти, які виникали на шляху дослідника. У протоколах засідань, річних планах, звітах про виконання планів науково-дослідної роботи відділів, інших діловодних документах міститься масив інформації, який відображає всі аспекти наукової діяльності В. Сарбея під час роботи у різних підрозділах Інституту історії України. Зокрема, можна встановити основні дослідницькі проблеми, розробкою яких займалися співробітники відділу, в створенні яких планових праць брав участь В. Сарбей [151; 164]. Також можливо віднайти інформацію про підготовку вченим різноманітних довідково-інформаційних матеріалів, доповідей, висновків на різні проекти за завданням партійних органів, державних структур, громадських організацій, про науково-координаційну роботу, популяризаторську, лекційну діяльність, роботу, спрямовану на підготовку наукових кадрів, участь у конференціях, сесіях, симпозиумах, інших заходах, про публікації тощо. У протоколах засідань відділів побіжно відображена інформація, що частково висвітлює відносини між співробітниками, В. Сарбея як керівника відділу [132; 149–161].

Цінним джерелом є матеріали, зібрані В. Сарбеєм, збережені після його смерті родиною, – особистий архів науковця [51; 174–187]. Значна частина його вмісту – це неактуалізовані джерела й окремі з них вводяться в науковий обіг. Матеріали особистого архіву В. Сарбея різні за своєю тематикою, знаходяться в пронумерованих теках. У деяких інформація відібрана й присвячена певній

проблемі, наприклад, становленню та формуванню української нації, самосвідомості, окремим особистостям (М. Грушевському, О. Левицькому, М. Аркасу). Серед цих матеріалів велику частку займають численні чернетки, рукописні та виправлені варіанти машинописів майбутніх статей, виступів на конференціях, рецензій, відгуків на роботи інших істориків, висновків на дисертації, підготовчі – конспекти праць, виписки з архівів, вирізки з газет тощо.

Важливе значення для дослідження мають документи особистого архіву В. Сарбея щодо захисту ним докторської дисертації. Частково вони повторюють інформацію, що відображена у справі про захист докторської дисертації НА Інституту історії України. Найбільш цінними є матеріали, що відображають події після захисту докторської дисертації у 1972 р. і до присудження йому відповідного ступеня у 1976 р. Це відгук на автореферат дисертації науковця – рецензента ВАКу [182], виклик на засідання експертної комісії [175], критичний розбір рецензії М. Лещенка на книгу “В.І.Ленін та дожовтнева спадщина історіографії України” В. Сарбеєм [180], М. Нечкіною [174], висновок за цією же монографією науковців Інституту історії у зв’язку з рецензією М. Лещенка [177] тощо. Дані документи поглиблюють розуміння ситуації, що склалася, дещо пояснюють позицію В. Сарбея, його обурення, нерозуміння, прагнення довести власну думку, а найбільше, мабуть, несправедливість того, що відбувалося.

Окремо необхідно виділити рукописи В. Сарбея “полемічного жанру” з його особистого архіву [51; 180; 186]. Вони, вказував сам науковець, не побачили світ через цензурно-ідеологічні перепони. Це здебільшого відповіді на критичні публікації щодо творчості В. Сарбея та його колег, які він вважав несправедливими.

Для відтворення окремих рис В. Сарбея, кола його зацікавлень мають значення вирізки з газет, журналів, присвячені В. Висоцькому, В. Бутусову (сторінки біографії, тексти пісень), поезії маловідомих авторів. Зустрічаються матеріали стосовно проблем сучасного йому суспільства (наприклад, замітка “Не будьте байдужі до українського кіно (театр на Оболоні)”).

Серед актуалізованих документальних джерел – дві автобіографії (одна з яких із фотокарткою), написані В. Сарбеєм у 1948 р. та 1951 р., характеристика, надана йому по закінченні навчання у вузі. Ці документи, опубліковані С. Посоховим, стосуються періоду навчання історика в Харківському державному університеті [73, с.108]. У опублікованих матеріалах та документах з історії Інституту історії України НАН України є пов’язані з В. Сарбеєм – це “Постанова Президії АН УРСР про працевлаштування В.Г. Сарбея в Інституті історії АН УРСР” [109, с.35]. Окремі документи з особової справи В. Сарбея – особистий листок з обліку кадрів (з фотокарткою), постанова Президії АН УРСР про затвердження В. Сарбея на посаді старшого наукового співробітника відділу історії капіталізму Інституту історії АН УРСР, наказ директора Інституту історії АН УРСР Ю.Ю. Кондуфора про затвердження В. Сарбея на посаді завідуючого відділом історії капіталізму, були підготовлені до друку А. Король [92, с.101–103].

Значну роль у дослідженні відіграють описові джерела, які містять інформацію різного роду про В. Сарбея (біографічні відомості, маловідомі сторінки з життя, оцінки наукової спадщини, його місце в історіографічному процесі). Це переважно наукові праці, розвідки ряду істориків. Всі ці роботи, за основним предметом дослідження, можна умовно поділити на дві групи:

1. Безпосередньо висвітлюється життєвий та творчий шлях В. Сарбея, аналізується його доробок (публікації В. Волковинського, С. Посохова, С. Заремби, І. Колесник, А. Морозова, О. Удада, Ю. Пінчука, О. Лисенка, В. Андрєєва, В. Головка, А. Шевченка, А. Король, рецензії на роботи дослідника та ін.).
2. Постать ученого, його праці згадуються дотично, у контексті діяльності інших осіб, установ, організацій, під час дослідження науковцями різних проблем історії, історіографії України, вивченням яких займався В. Сарбей.

Важливо зауважити, що дане коло джерел має свою специфіку. Всі автори висвітлюють обрану проблему з власної методологічної позиції, кваліфікації [130, с.183], з точки зору своїх поглядів, особистої пам'яті, якостей (свідомо чи несвідомо). Тобто, дослідники накладають свою індивідуальність на бачення біографічної конструкції [130, с.182].

Автором також були залучені повідомлення у періодичній пресі, наприклад, про захист докторської дисертації історика, його ювілеї, про участь у конференціях, зустрічах, симпозіумах, "круглих столах", семінарах, захистах дисертацій тощо.

При вивченні біографії людини вихідну інформаційну базу створюють декілька інформаційних потоків: життєвий, творчий, професійний шлях, сприйняття людини оточуючими, професійні здобутки [129, с.290]. Останні виражаються в науковій, творчій спадщині, яку історик залишив по собі. Наукові праці та наукові розвідки (науково-популярні, навчальні, джерельні, матеріали наукових конференцій, критико-бібліографічна література), твори історичного характеру (публіцистика) самого вченого виступають як джерело й займають особливе місце у проведенні історико-біографічних досліджень. Застосування у ході розробки проблеми друкованої продукції історика, перш за все, дозволяє окреслити коло професійних інтересів В. Сарбея, еволюцію його історичних поглядів на різних етапах, періоди спадів продуктивності, піднесення у творчості. По-друге, науковий доробок вченого відображає рівень та тенденції розвитку історичної науки, є її відбитком. Крім цього, можна з'ясувати коло осіб, які співпрацювали з дослідником, частково виокремити тих, хто мав вплив на нього, на кого впливав він. Тому існує потреба коротко розглянути творчу спадщину В. Сарбея. Однак при використанні джерел цієї групи варто враховувати фактор часу, пам'ятати про певну частку суб'єктивності (особливо в працях, що містять спогади). Також слід розуміти, що, як і у кожного вченого, творча активність В. Сарбея була різною протягом його діяльності: вона досягає максимуму і тримається деякий час на цьому рівні, після чого починається спад, який відбувається у кожного з різною швидкістю [188, с.50]. Причини таких коливань частково можна з'ясувати, нерідко вони

залежать від зовнішніх чинників. Тому співставлення бібліографії праць дослідника із подіями його життя дає змогу зрозуміти, які з них найбільше вплинули на нього.

У списку друкованих робіт В. Сарбея – більше тисячі найменувань. Науковець сам підготував до опублікування бібліографію своїх праць [189]. У процесі підготовки кандидатської дисертації нами було віднайдено низку робіт науковця, що не включені до переліку [190–198].

В 1950 р. вийшла перша стаття В. Сарбея (тоді він ще навчався у Харківському державному університеті). У ній досліджувалися історичні погляди декабристів. Починаючи з 1955 р., праці історика виходили друком щорічно, останні роботи з'явилися після його смерті.

В. Сарбей використовував псевдоніми, що пояснював такими обставинами: по-перше, традиціями редакцій, вміщуючи в одному номері дві публікації одного автора, не повторювати його прізвище двічі; по-друге, “узвичаєним у радянську епоху остракізмом ... щодо авторів, яких піддали публічній критиці за ідеологічні збочення” [189, с. 7]. Всього під псевдонімами вийшло 20 статей – В.С. (8) [199–206], В.Г. Григоренко (7) [190; 207–213], В.Г. Григорович (1) [214], В.Г. Бойко – (1) [215], В.Г. Федоренко – (1) [40], п'ять робіт – без підпису [216–220].

Доцільно врахувати й те, що всі залучені джерела мають індивідуальне та колективне походження. Важливо пам'ятати, що внесок співавторів не завжди рівноцінний. Нове знання часто народжується у комунікації, у спілкуванні вчених, нові результати засвідчує наукове співтовариство, перевіряють колеги, редактори. Тому в роботі необхідно відтворити цей аспект наукової діяльності – спільну працю вчених як суттєвий чинник прогресу науки [188, с.50]. В даному випадку це можна частково зробити, встановивши співавторів В. Сарбея.

Більше десяти відсотків праць (понад 120) В. Сарбея були створені у співавторстві. Серед них прізвища таких українських вчених як І. Гуржій (7 публікацій), Ф. Шевченко (5), Ф. Лось (7), В. Дядиченко (3), Є. Шабліовський (3), Ю. Кондуфор (6), П. Тронько (1), А. Скаба (1), В. Смолій (7), С. Кульчицький (4), Г. Курас (4), Г. Швидько (1), А. Санцевич (6), Г. Сергієнко (5) та багатьох інших (всього більше 60 осіб). Окремі науковці – співавтори В. Сарбея – готували під його керівництвом кандидатські дисертації (наприклад О. Машкін (1), Л. Москвич (12), С. Шевченко (1), А. Алізаде (1), О. Полухін (3), А. Крюков (4)).

Творча спадщина В. Сарбея різнопланова. Серед наукових праць історика низка монографій, розділи у ряді колективних праць, статті у періодичних (газетах, журналах - “Український історичний журнал” (з 1988 р. входив до редколегії), “История СССР”, “Вопросы истории”, “Вісник АН УРСР”, “Комуніст України”, “Архіви України”, “Советские архивы”, “Новая и новейшая история”, “Вітчизна”, “Наука і суспільство”, “Людина і світ”, “Пам'ятки України”, “Народна творчість та етнографія”, “Київська старовина”, “Экономические науки”, “Політика і час”, “Історія України”, “Літературна Україна”, “Урядовий кур'єр”, “Голос України” та ін.), продовжуваних (

“Історіографічні дослідження в Українській РСР”, “Історичні джерела та їх використання”, “Історичні дослідження. Вітчизняна наука”, “Український історико-географічний збірник”, “Археографічний щорічник”, “История и историки. Историографический ежегодник”, “Источниковедение отечественной науки” тощо), енциклопедично-довідкових виданнях.

Журнали й газети, у яких публікувався В. Сарбей, за місцем виходу можна поділити на три групи: 1) всеукраїнські – республіканські, а також столичні (вісім видань у Києві), обласні, районні, міські (Дрогобич, Чернігів, Хмельницький, Житомир, Кіровоград, Луганськ, Донецьк, Івано-Франківськ, Кам’янець-Подільський, Миколаїв, Херсон тощо); 2) всесоюзні (“Правда” Москва); 3) закордонні (Варшава (2 статті), Торонто (3), Нью-Йорк (2), Лондон (1), Сідней (1)). Відповідно різнилася й їх мова, хоча переважали україномовні та російськомовні. За змістом це були не лише науково-історичні, а й освітянські, політичні, економічні, медичні видання тощо.

1. Наукові праці. Перша монографія В. Сарбея “Історичні погляди О.М. Лазаревського” (К., 1961) була опублікована на основі результатів кандидатської дисертації [221]. В цей же час у співавторстві з І. Гуржієм вийшли друком дві роботи – про діяльність Т. Шевченка [222] та з проблем історії України у баченні В. Леніна [223; 224]. Дослідження проблем української історії, історіографії у контексті творчості В. Леніна, а також К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Сарбей продовжив під час створення докторської дисертації “Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України” [225], друга частина якої була видана як монографія “В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України” (К., 1972). У 1970 р. вийшла робота “Розвиток історичної науки в Українській РСР” створена разом із В. Дядиченко та Ф. Лосем [226].

Серед робіт другої половини 1980-х рр. слід назвати такі монографії як “Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі” (К., 1986) та “Очерки по методологии и историографии истории Украины” (К., 1989). Остання готувалася за планом науково-дослідної роботи відділу історії капіталізму, містила чимало кон’юнктурних положень, що вже не відповідали суспільно-політичній ситуації в країні, запитам історичної науки. У 1990-х рр. В. Сарбей підготував та опублікував роботу “Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна” (К., 1990), узяв участь як відповідальний редактор та співавтор у створенні таких праць, як “Нариси з історії українського національного руху: [колективна наук. монографія]” (К., 1994), “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): [колективна наук. монографія] – (К., 1999)” [227; 228]. Також у цей час сформувалася концепція українського національного відродження науковця, яку він виклав у монографії “Національне відродження України” (К., 1999).

Проблематика досліджень В. Сарбея добре відображена в його наукових статтях. Кожна розроблювана ним тема підіймалася науковцем у публікаціях, як правило, неодноразово.

В. Сарбей також брав участь у підготовці статей практично для всіх довідково-енциклопедичних видань (зокрема це “Українська радянська

енциклопедія”, “Советская историческая энциклопедия”, “Радянська енциклопедія історії України”, “Шевченківський словник”, біобібліографічний словник “Славяноведение в дореволюционной России”, енциклопедичний довідник “Українська Радянська Соціалістична Республіка”, “Українська літературна енциклопедія”, “Мала етнонаціональна енциклопедія”, “Малий словник історії України” та ін.).

2. Наукові розвідки.

а) науково-популярні роботи. Серед них – книги у співавторстві з А. Коваленко “Взаємозв’язки і братерське єднання російського та українського народів у пам’ятниках історії” (К., 1979) та П. Замковим “У полум’ї революцій” (К., 1987) та чимало публікацій в періодичній пресі;

б) навчальні. В. Сарбей – співавтор низки навчальних посібників (підручники, хрестоматії, книги для читання) та програм для шкіл і вузів з історії [229–231], методичних рекомендацій. Одноосібно в 1990-х рр. створив навчальний комплекс – підручник (перевиданий тричі), хрестоматію та робочий зошит для дев’ятого класу з історії України [197; 198; 232]. До того ж, проблемам навчання, викладання історії, дослідницької роботи науковець присвятив окремі публікації. Необхідно згадати серед доробку В. Сарбея сценарії навчально-методичних діафільмів для учнів шкіл;

в) джерельні (про М. Аркаса [233]; О. Левицького [234–236]; М. Костомарова [237]; П. Куліша [238]; О. Лазаревського [239]; М. Могилянського [240], Лесю Українку [241] тощо);

г) критико-бібліографічні. Особливу увагу в цій групі джерел необхідно приділити опублікованим рецензіям – це майже десять відсотків (більше ста) від загальної кількості праць. Серед авторів рецензованих ним робіт – І. Гуржій [215], М. Нечкіна [242; 243], М. Дмитрієнко [244], І. Курас [245], Є. Шабліовський [246], Г. Сергієнко [247], В. Спицький [248], Л. Таран [249], В. Солдатенко [250], В. Головченко [251], М. Алпатов, А. Шапіро, Л.О. Радченко [189]. Тематика рецензій широка, демонструє різнобічність інтересів дослідника, подекуди виходячи за межі його власних наукових уподобань (історіографічні [243; 249; 250; 252–256], джерелознавчі, з історії ХІХ – початку ХХ ст. [257–260], з пам’яткознавства, історії філософії [261], преси [262], історії бібліографії, історії педагогіки, проблем шкільного підручника [263], вищої школи [264], історії регіонів – Донбасу [265], Гуцульщини, Південної України [189], персоніологічні [189; 266; 267], бібліографічні покажчики [268; 269], каталоги колекцій документів, довідники [270], фотоальбоми [271], хрестоматії, путівники по музею [189], літературні твори (історичні повісті, роман О. Олійника [272]) тощо). Зустрічалися у нього й цілком негативні рецензії [273].

д) матеріали конференцій. В. Сарбей брав активну участь у конференціях, симпозіумах, сесіях, нарадах, обговореннях. Доповіді, виступи історика відображені в тезах чи матеріалах конференцій. Нерідко він інформував про їх проведення у рубриці “Хроніка та інформація” УІЖу. Географія участі В.

Сарбея у конференціях широка. В Україні – Київ, Харків, Дніпропетровськ, Донецьк, Львів, Чернівці, Луцьк, Кам’янець-Подільський, Рівне, Чернігів, Глухів, Ніжин, Одеса, Сімферополь, Запоріжжя, Миколаїв та ін., поза її межами

– Москва [274], Томськ [275], Вороніж, Калінін [276], Калінінград [277], Рига [207], Тбілісі [165, арк.5], Єреван [165, арк.5], Ярославль [189].

3. Серед творів історичного характеру в доробку В. Сарбея можна назвати публіцистичні статті, а також передмови, коментарі та післямови у різних виданнях.

4. Особисті:

а) окремі роботи В. Сарбея, починаючи з другої половини 1980-х рр., містять елементи спогадів, оцінки власного доробку;

б) листування;

в) В. Сарбей був автором декількох некрологів, присвячених К.

Гуслистому [216], Б. Кругляку [217], О. Парасуньку [218], А. Санцевичу [219], М. Ткаченку [220].

Також за проблематикою всі праці В. Сарбея можна поділити на групи:

1) Історіографічні, джерелознавчі студії. Серед них є підгрупи робіт, зокрема присвячені українському історіографічному процесу радянського періоду [193; 226; 278–282], спрямовані на вивчення матеріалів преси [283–291]. Також необхідно відзначити інтерес В. Сарбея до проблем особи в історії, біоісторіографії, який помітно зростає з другої половини 1960-х рр.

2) Роботи з історії України ХІХ – початку ХХ ст. Їх у залежності від часу створення, можна поділити на дві підгрупи: до кінця 1980-х рр. та від початку 1990-х рр.

3) Публікації В. Сарбея 1990-х рр., у яких викладені підходи науковця до висвітлення історії України (основні засади, принципи та методи). Наприклад, “Роздуми з приводу фундаментальної історії України” [292], “За народознавчу історію України!” [293], “До вироблення концепції багатотомної “Історії українського народу” [294], “Науково-творча спадщина О. Лазаревського сьогодні” [295]. Багато положень цих праць не втратили актуальності сьогодні.

4) Релігієзнавча проблематика. В 1957–1965 рр. В. Сарбей опублікував чимало атеїстично-пропагандистських робіт. Особливий інтерес під час розгляду цього пласту робіт представляють його брошури: “Мораль і релігія” [296], “Облудність сектантського богослов’я” [297], “Релігійне ханжество сучасних імперіалістів” [298], “Релігія в країні долара” [299], “В ім’я людей чи в ім’я Бога?” [300] та ін. Також він був автором багатьох статей даної тематики у періодиці й довідкових виданнях.

Вивчення великої за обсягом спадщини Віталія Григоровича Сарбея на основі залучення всього кола джерел дає можливість виявити його наукові інтереси, простежити зміни, розвиток історичних поглядів, шлях поступу, скласти уявлення про наукову діяльність ученого. Це в свою чергу дозволяє вирішити одне з важливих завдань – показати досягнення історика для того періоду, в якому працював, розкрити справжній внесок у науку.

Дослідження творчої спадщини істориків минулого не лише “олюднює історичний процес”, а й допомагає зрозуміти їх погляди на дійсність, наукові вподобання та інтереси, і, певна річ, закономірності та тенденції розвитку української історичної науки. Кожен із цих учених, займаючись дослідженням різноманітних проблем історії, закладав фундамент історичної науки сучасної

України й відповідно зумовлював перспективи її розвитку, майбутнє становище . Осягнення накопиченого ними досвіду збагачує сучасну історичну науку, розширює знання про історіографічний процес і минуле України взагалі.

1.3. Методологічні засади дослідження

У дисертаційному дослідженні були застосовані загальнонаукові принципи й спеціально-історичні (конкретно-історичні) методи. Методологічну основу складають принципи науковості та історизму при висвітленні теми, які сприяли відповідному ставленню до фактів біографії, історичних поглядів В. Сарбея. Задля запобігання фактографічності, описовості використовується принцип науковості. Різнобічне, ґрунтовне дослідження життя, громадської діяльності, наукової спадщини, становлення й еволюції історичних поглядів В. Сарбея зумовлюється дотриманням принципу історизму. Даний принцип підкреслює своєрідність історичних фактів та явищ та їх зв'язок з іншими. Він дозволяє врахувати конкретно-історичні умови, зміни наукової проблематики робіт історика (у контексті розвитку історичної науки в СРСР, незалежної України) та хронологію виникнення історіографічних фактів.

Зазначені принципи були реалізовані завдяки застосуванню комплексу спеціально-історичних методів як інструменту реконструкції історичної дійсності. Важливою рисою сучасної історичної науки є різноманітність методів пізнання минулого. У роботі залучалися проблемно-хронологічний, історико-генетичний, логічний, історико-типологічний, компаративний методи, а також метод класифікації (систематизації), періодизації. Їх застосування дозволило максимально наблизитись до відтворення суспільно-політичної ситуації, подій, що відбувалися в гуманітарній сфері тощо, тобто до історичної дійсності. Зокрема, проблемно-хронологічний метод дозволив відтворити основні події життя та діяльності науковця , виділити головні тематичні проблеми у творчості. Зважаючи на те, що більша частина життя В. Сарбея припала на радянські часи, коли партійно-владні структури значною мірою зумовлювали дослідницьку діяльність, даний метод видається особливо важливим.

Логічний – передбачає відображення етапів життя, еволюції історичних поглядів В. Сарбея, осмислення фактів, явищ та подій біографії у взаємозв'язку й логічній послідовності. Наприклад, цей прийом важливий при розгляді спадів та піднесень у творчості дослідника, переоцінки ним поглядів, власного доробку .

Необхідним у створенні наукової біографії є компаративний метод, коли порівнюється інформація, здобута з різних історичних та історіографічних джерел, знаходиться спільне, подібне й відмінне. Використання даного методу, зокрема дозволило скласти більш глибоке уявлення про ситуацію, коли В. Сарбея тривалий час на присуджували ступінь доктора історичних наук у ВАК СРСР. Інформація збережена в архівних джерелах та літературі доповнюється й уточнюється матеріалами особистого архіву історика тощо.

Важливим засобом організації пізнавальної, науково-дослідницької діяльності є метод класифікації (систематизації), адже він потрібен для групування історичних явищ, фактів, подій.

Метод періодизації забезпечив розподіл накопиченого матеріалу. Його застосування дозволило здійснити умовний поділ історичного процесу, з огляду на певні особливості, характерні визначальні риси, тенденції, на окремі хронологічні періоди. При дослідженні наукової біографії В. Сарбея нами зроблено спробу розподілити його життєвий шлях і наукову діяльність на п'ять періодів. При цьому для умовного поділу життєвого шляху дослідника використовувався комплекс критеріїв (місцезнаходження історика; дослідницька діяльність, що значною мірою виражена у друкованих працях історика, їх наукова проблематика тощо).

Використання історико-генетичного методу дало можливість наблизитися до відтворення подій життєвого шляху, наукової діяльності та творчого доробку Віталія Сарбея у контексті української історії ХХ ст. Особливо важливим цей метод є для аналізу розвитку історичних поглядів науковця, їх зміни та факторів, що спричиняли ці зміни. Він забезпечує подання біографії й наукової спадщини в динаміці, як процесу. Історико-типологічний метод застосовувався для систематизації, з'ясування структури та функціональних зв'язків досліджуваного об'єкта.

Залучення загальнонаукових методів аналізу та синтезу дозволило вивчити вплив зовнішніх чинників (інтелектуальне оточення, суспільно-політичні процеси) на формування та еволюцію поглядів історика, проаналізувати його наукові праці, узагальнити емпіричну інформацію, отриману в ході вивчення джерел, зробити відповідні висновки.

Крім цього, необхідно підкреслити, що автор використав досвід істориків у галузі біографістики. Застосовувався історико-біографічний метод, який передбачає поєднання біографії В. Сарбея з історичним фоном, обставинами, ситуацією, в якій він діяв. Цей метод дав можливість глибше зрозуміти конкретну особистість із властивими їй рисами та особливостями, розкрити мотиви діяльності, її прояви, що реалізувалися в конкретних діях у різноманітних ситуаціях, зокрема в творчості. Також дозволяє показати взаємодію окремої особи і суспільства, тим більше, що суспільно-політичне життя України впливало на долю й відбилосся на науковій діяльності В.

Сарбея, надавши їй особливих рис і специфіки. Допоміг він визначити і внесок вченого в розвиток суспільства, історичної науки. Тут варто згадати думку А. Санцевича, що "біографія дослідника являє значний інтерес у контексті суспільно-політичного життя, оскільки саме цей учений виконує найважливішу функцію поширення історичного досвіду серед своїх сучасників" [301, с.347]. Доцільним є застосування і мікроісторичного підходу, який аналізує індивідуальне в історіографії, виступає як методологічний орієнтир у ході дослідження.

Під час історико-біографічних досліджень залучаються методи, що використовуються в історіографії та джерелознавстві. Для створення історичного портрету В. Сарбея, в ході аналізу його творчого доробку

важливим видається комплексне дослідження історіографії, що досягається шляхом застосування різних проявів науково-історичного пізнання (розширення кола джерел та методів, сфер дослідження, аналізу нових проблем тощо). Щоб виважено з'ясувати внесок ученого у розвиток історичної науки було використано широке коло джерел, що мають відношення до теми даного дослідження.

Втім слід пам'ятати про особливість, на яку звертав увагу В. Чишко, зазначаючи, що біоісторіографічний підхід опосередкований певною хронологічною відстанню від подій, які вивчаються, і базується на дослідженні документів. У зв'язку з незворотністю історичного процесу неможливо підтвердити дослідження експериментальним шляхом. Тому дослідник, розробляючи джерелознавчі та логічні методи верифікації вірогідності історичного знання, повинен визнати, що ніколи не зможе досягнути створення повної ідеальної моделі ситуації, яка була б ідентичною копією ситуації, що склалася історично [130, с.21]. Відтак, дослідник може лише прагнути наближення до історичної дійсності у створюваному історико-біографічному дослідженні.

У дисертації, як складові елементи теоретико-методологічної основи, були застосовані діалектичний та соціокультурний підхід. Діалектичний дає змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки. Він реалізується відповідно до вимог спадкоємності та непротиріччя в методології. Соціокультурний підхід передбачає поєднання соціально-культурних факторів розвитку особистості Віталія Григоровича Сарбея. Так, на формування його наукового світогляду і діяльність впливали загальна ситуація в країні, урядова політика стосовно української культури та історичної науки, зовнішні адміністративні утиски пов'язані із владно-партійним контролем тощо.

Отже, для висвітлення творчої спадщини та основних напрямів наукової діяльності В. Сарбея був застосований комплекс загально історичних та спеціально наукових методів.

* * *

Отже, залучений у ході проведення дослідження комплекс історичних джерел, вивчення історіографії проблеми демонструє відсутність комплексного дослідження, присвяченого постаті Віталія Григоровича Сарбея, початкову стадію розробки проблеми. З іншого боку, наявні джерела (документальні та наративні) та залучені у дослідженні методи дозволяють провести цілісну й комплексну реконструкцію життєвого шляху та репрезентувати науковця як дослідника історії України, й відповідно досягти поставленої мети, вирішити визначені завдання.

РОЗДІЛ 2.

ЖИТТЄВИЙ ТА ТВОРЧИЙ ШЛЯХ В. САРБЕЯ

2.1. Дитинство, студентські роки та початок наукової діяльності В. Сарбея

Український вчений-історик Віталій Григорович Сарбей, безперечно, зробив серйозний внесок у розвиток історичної науки України: друковані роботи; редагування та рецензування; підготовка наукових кадрів (як керівника, опонента і т. ін.); популяризація історичних знань та ідей серед загалу, інша діяльність, що мала вплив на істориків-науковців, пересічних громадян. Безсумнівно, цей багатогранний доробок заслуговує на ретельне вивчення. Наукова діяльність і життєвий шлях дослідника є нерозривно пов'язаними. Тому під час розгляду основних віх життя В. Сарбея виокремлюється процес зародження, визрівання і появи спочатку інтересів, зацікавлень, потім ціннісних орієнтирів, мотивацій та в результаті – цілісного світогляду, світосприйняття, наукових та життєвих позицій особистості.

Дитинство та юність В. Сарбея прийшлися на 1930-ті рр. та Велику Вітчизняну війну. Часи особливо складні для переважної більшості українського суспільства. Віталій Григорович народився на Запоріжжі, у селі Янчекрак Васильківського району (за старим адміністративним поділом – це Дніпропетровська область) 30 січня 1928 р. Його батьки, як він указував в автобіографіях, походили з селян [131, арк. 2]. Батько, Григорій Миколайович, за національністю був греком [73, с.108]. Він народився у селі Мангош Маріупольського району Донецької області. У 1929 р. закінчив Одеський політехнічний інститут і працював інженером на Запорізькому паровозоремонтному заводі. Мати, Марія Федорівна – українка, навчалася та займалася домашнім господарством, пізніше вчителювала у місцевій школі.

В 1930 р. Віталій із матір'ю переїхали до батька у Запоріжжя [131, арк.4]. Саме там у 1936 р. В. Сарбей пішов до першого класу школи № 48. У 1939 р. родина втратила Григорія Миколайовича Сарбея, він не повернувся після роботи додому. Про причини його зникнення стало відомо вже після смерті Віталія Григоровича. 15 грудня 1937 р. Григорія Миколайовича заарештували за антирадянську пропаганду, рішенням Народного комісаріату внутрішніх справ і прокурора від 23 травня 1938 р. засудили до вищої міри покарання (розстрілу) [302]. Від 1939 р. Марія Федорівна розпочала роботу в Запорізькій конторі “Заготзерно”. Допомогав їм Михайло Федорович Булаш, брат матері, який працював на шахтах Донбасу [131; 93, с.75].

Під час Великої Вітчизняної війни, у серпні 1941 р., коли до Запоріжжя наближалися фашистські війська, Віталій Григорович і Марія Федорівна, як і багато інших жителів України, евакуювалися. Вони потрапили до села Ставрополь Куйбишевської області, де перебували майже два роки. Там хлопець відвідував школу, в якій закінчив сьомий клас. На Україну родина повернулася вже по звільненні Запоріжжя. Там, з кінця 1943 р. мати продовжила працювати у конторі “Заготзерно”, а син – навчання у школі-

десятиріччя № 48, яку закінчив у 1946 р. [131, арк.4].

Другий важливий період у житті В. Сарбея – це навчання в університеті та роки праці під Дрогобичем (1946–1953 рр.). Після закінчення школи, у 1946 р., В. Сарбей вступив на історичний факультет Середньоазіатського державного університету (м. Ташкент) [131, арк. 4]. Щоправда, спочатку він планував здобути спеціальність журналіста. Проте змушений був обрати для себе інше, бо не встиг своєчасно подати документи до приймальної комісії [70, с.14]. Так, особливу роль у долі В. Сарбея зіграв випадок, котрий назавжди пов'язав його діяльність із вивченням та дослідженням історії. Цій справі він присвятив усе життя. У процесі вибору для себе кожним майбутньої професії велике значення мають особливості світосприйняття, внутрішні особистісні мотиви, підсвідоме, адже інколи людина не усвідомлює причин свого інтересу. Окремі дослідники вважають, що у захопленні В. Сарбея історією, важливим було те, що його рідний край – це Запоріжжя, з надзвичайно цікавою, популярною серед загалу минувшиною [69, с. 6]. Зрозуміло, що в ті часи, коли не було популярних нині телебачення, комп'ютерів, Інтернету і т. ін., напівлегендарні розповіді про скіфські кургани, племена печенігів, половців, монголо-татарську навалу, про життя та походи козаків, Запорозьку Січ, громадянську війну, що не так давно скінчилася і залишалася в пам'яті багатьох, не могли не захопити хлопця. Звісно, ця історія, що збуджувала уяву, думки, складалася із романтизованих, напівправдивих оповідок. Але саме так, можливо, формувався та міцнів перший потяг В. Сарбея до історії, його початкові історичні уявлення та знання.

Можна припустити й те, що, досліджуючи історію, в численних наукових, науково-популярних, публіцистичних працях Віталій Григорович частково реалізовував потяг до журналістики. В окремих публікаціях він порушував суспільно актуальні питання, подекуди у досить емоційній формі висловлював власне бачення проблем, шляхи їх вирішення, обґрунтування особистих думок.

У 1946–1948 рр. В. Сарбей був студентом історичного факультету Середньоазіатського державного університету в м. Ташкенті [131, арк.4]. Про рівень його навчання свідчить той факт, що в заліковій книжці були тільки відмінні оцінки. Також він успішно поєднував процес оволодіння знаннями із постійною участю в студентському житті. В. Сарбей був редактором стінної газети, у 1947–1948 рр. займався виховною роботою на факультеті.

У 1948 р., закінчивши два курси, він повернувся в Україну, адже перевівся на історичний факультет одного з найавторитетніших українських вузів – Харківського державного університету [131, арк. 4]. Тут серед його викладачів були С. Королівський, А. Ковалевський, А. Скаба, А. Слюсарський, С.

Сідельников, І. Шерман та ін. [73, с.108]. У 1951 р. В. Сарбей одержав диплом з відзнакою. Відмінні оцінки у заліковці – це не завжди результат лише працездатності, старанності, цілеспрямованості людини, у випадку Віталія Григоровича – це ознака наявності таланту. Високий рівень його підготовки відзначили у характеристиці, наданій по закінченні навчання та рекомендували

для вступу до аспірантури або на посаду викладача вищого навчального закладу [73, с. 110].

Втім жодна з цих пропозицій не була одразу здійснена. За направленням Міністерства освіти УРСР у 1951 р. В. Сарбей попрямував у Підбузький район Дрогобицької області [131, арк. 4]. Там він обійняв посаду вчителя історії та української літератури у 5-9 класах середньої загальноосвітньої школи с. Новий Кропивник. Одночасно із навчальною роботою В. Сарбей влаштував вечори, вів гуртки (наприклад, з учнями 9-го класу – драматичний), займався створенням стінної газети (з сільською молоддю), виступав з доповідями щодо практичної роботи на методичних об'єднаннях учителів. Він організував учнів і вчителів допомогти колгоспу зібрати врожай [70, с.27]. Через рік В. Сарбея призначили завідувачем навчальної частини у школі селища Підбуж. Також тут він викладав історію та логіку у 7-10 класах. Поряд із основною роботою у Підбужі він займався агітаційно-пропагандистською діяльністю [131, арк. 2 зворот]. Після вступу в 1952 р. у члени КПРС [62, с.158], з жовтня по липень 1953 р. працював штатним лектором Підбузького райкому партії [131, арк. 2 зворот].

Про цей час залишилися позитивні спогади В. Сарбея: “Завжди з добрим почуттям згадую роки своєї вчительської праці у середній школі. Хіба можна забути радість, щастя і насолоду безпосередньої передачі набутих знань учням!” [69, с.6]. Саме там у 1952 р. Віталій Григорович одружився. Його дружиною стала Антоніна Павлівна Манько (1927 року народження [131, арк. 60]), яка в 1951 р. закінчила географічний факультет Харківського державного педагогічного інституту й також приїхала працювати у школу селища Підбуж [131, арк.4 зворот]. Вона розповідала про В. Сарбея – вчителя: “...Йому пропонували посаду завуча школи, але він відмовився, посилаючись на те, що закінчив університет, де було зовсім мало педагогічної практики. А потім виявилось, що цей учитель дуже розумний... Незважаючи на добрі знання, він дуже ретельно готувався до уроків, продумував усе до дрібниць” [70, с.26]. Антоніна Павлівна як завуч відвідувала уроки Віталія Григоровича й згадувала, що він намагався індивідуально підходити до учнів, порушував проблемні питання, використовував першоджерела, у розповіді на уроках не обмежувався текстом підручника, завжди подавав щось нове, захоплююче, завдяки чому було цікаво кожному. Вона підкреслила, що В. Сарбей привіз із собою багато книжок, активно використовував фонди сільської та районної бібліотек, ніколи не оминав книжкових магазинів, кіосків. Антоніна Павлівна висловила впевненість, “...якби Віталій Григорович не став науковцем, то й на педагогічній ниві він досяг би значних успіхів” [70, с.26].

На нашу думку, роки праці в сільських школах для В. Сарбея не минули марно. У нього залишився інтерес до проблем школи, викладацької діяльності й після того, як пов'язав долю з наукою. Згодом це проявилось у створенні сценаріїв діафільмів для учнів [170, арк.50] та радіопередач з історичної тематики, участі у пізнавальних передачах по радіо [134, арк. 9; 139, арк.34; 145, арк.14; 154, арк.28], інших різноманітних заходах для школярів, у нарадах вчителів [144, арк.9], читанні лекцій для вчителів,

спецкурсів для студентів [133, арк.9], під час членства в Раді з питань викладання історії при Міністерстві просвіти УРСР [145, арк.13] тощо. Зрозуміло й те, що практичний досвід вчителя допомагав у роботі щодо створення підручників, навчальних програм та посібників з історії України.

Третій період (осінь 1953–1965 рр.) – це навчання в аспірантурі, робота в Інституті історії молодшим науковим співробітником, здобуття посади старшого наукового співробітника. Також у цей час відбувається становлення та формування кола наукових інтересів і вподобань В. Сарбея. На нього мали вплив М. Рубач, науковий керівник кандидатської дисертації, та І. Гуржій, у співавторстві з яким тоді публікувався дослідник. Важливо відзначити, що це були “післясталінські” роки. Сам В. Сарбей зауважував, що країна жила в очікуванні змін у суспільно-політичному житті, ідеологічних нормативів, науково-дослідницьких підходів [303, с.49].

Невід’ємною рисою особистості історика було бажання навчатися, пізнавати, пошуку нового, прагнення до самовдосконалення. За це його навіть охарактеризували як просвітителя по натурі [73, с.106]. Ці внутрішні мотиви і наміри професійно займатися дослідженням історії підштовхнули В. Сарбея до вступу до аспірантури Інституту історії АН УРСР. На чотири місяці стаціонарної аспірантури претендували двадцять чотири особи. Серед екзаменаторів, що проводили відбір, були авторитетні радянські історики – В. Дядиченко, К. Гуслистий, Ф. Лось, М. Рубач, М. Супруненко [303, с.47]. Усі вступні іспити та реферат “Історичні погляди декабристів” В. Сарбей склав на “відмінно” [131, арк.10] й разом із Є. Скляренком, І. Кулиничем та О. Бойком у 1953 р. був зарахований на навчання [303, с.47].

Написання та захист кандидатської дисертації – важливий етап для кожного науковця. Це перший серйозний науковий досвід, який нерідко впливає на формування кола подальших інтересів, окреслює методологію досліджень, зумовлює вироблення пріоритетів при розгляді різноманітних проблем історії, значною мірою демонструє можливості та потенціал автора роботи. В. Сарбей одразу виявив бажання займатися дослідженням історіографії, зазначивши це в заяві про вступ [131, арк.6]. І йому затвердили тему кандидатської дисертації: “Історичні погляди О.М. Лазаревського”. Керувати дослідженням погодився доктор історичних наук, професор М. Рубач [131, арк.10].

Ця перша велика та ґрунтовна робота фактично одразу виявила ті напрями в історичній науці, що найбільше його захоплювали. По-перше, це інтерес до історіографії та джерелознавства, і, по-друге, проблеми історії ХІХ ст., які в дисертації розглядалися в контексті формування світогляду та поглядів історика О. Лазаревського. Очевидно, що В. Сарбей брав безпосередню участь у виборі теми для свого дисертаційного дослідження, свідомо розуміючи, чим хоче займатися. На дану думку наводить той факт, що назва його першої друкованої роботи “Історичні погляди декабристів”, створення якої прийшлося на університетські роки, була сформульована подібним чином. Такою ж була тема реферату, написаного В. Сарбеєм під час вступу до аспірантури.

Постать О. Лазаревського у радянські часи була непопулярною. В. Сарбей зміг створити ретельне дослідження, вивчивши історіографію проблеми, друковані, рукописні праці вченого. Результатом стала перша в українській історіографії монографічна робота, присвячена розглядові та аналізу історичних поглядів О. Лазаревського [304]. Екзамени з кандидатського мінімуму він склав відмінно. Текст кандидатської дисертації В. Сарбей написав до закінчення терміну навчання [173].

В травні 1956 р. на черговому засіданні відділу археографії Інституту історії АН УРСР, після обговорення, кандидатська дисертація В. Сарбея була рекомендована до захисту. На Вченій раді Інституту історії затвердили офіційних опонентів – І. Гуржія та А. Барабою. В липні 1956 р. вже був розісланий автореферат кандидатської дисертації. Втім захист, офіційно призначений на 21 вересня 1956 р., було відкладено. Причиною цього стали зміни у законодавстві. Вводилася нова норма, яка встановлювала необхідність попереднього опублікування статей (не менше трьох) з теми дослідження до подання дисертації до захисту. Також заборонялося виступати офіційним опонентом працівникам відділів, у яких навчався аспірант. У В. Сарбея не було необхідних трьох публікацій, а другий затверджений рецензент – А. Барабой – був працівником відділу археографії [173, арк.39]. Це стало причиною відкладення захисту. Тому після того, як дослідник опублікував дві статті, а ще дві подав до друку, на засіданні Вченої ради Інституту історії перезатвердили другого офіційного опонента (ним став М. Ткаченко), призначили нову дату захисту – 27 червня 1958 р. [131, арк. 19].

Позитивний висновок на дисертацію В. Сарбея [221] дали науковий керівник М. Рубач [173, арк.34–35] та у відділі археографії Інституту історії [173, арк.36–37]. Перш за все, відзначали, що В. Сарбеєм була зроблена велика робота, спрямована на вивчення численних праць О. Лазаревського, що дозволило дати аналіз його історичних поглядів та виявити етапи розвитку світогляду [173, арк.34]. Підкреслювали, що дослідник віднайшов дев'ятнадцять раніше не відомих праць О. Лазаревського та склав найбільш повну бібліографію його робіт [173, арк.36].

І. Гуржій та М. Ткаченко цілком позитивно оцінили кандидатську дисертацію. Вони відмічали, що робота В. Сарбея – це перше спеціальне дослідження в українській радянській історіографії поглядів О. Лазаревського. Однак ряд положень дисертації В. Сарбея викликали заперечення. Зокрема, І. Гуржій та Л. Полухін зауважували, що важливо було розглянути питання культури та освіти в Україні XVII – XVIII ст. у працях О. Лазаревського. М. Ткаченко вважав, що більше уваги необхідно було приділити суспільно-політичній ситуації як чиннику, що впливав на формування поглядів О. Лазаревського. Він підкреслював, що В. Сарбей перебільшив вплив батька, Матвія Лазаревського, на становлення світогляду сина Олександра.

Були інші зауваження, наприклад: 1) В. Сарбей безпідставно відкидав твердження О. Лазаревського про народне походження українського дворянства [173, арк.19]; 2) помилявся у часі появи підсусідків [173, арк. 32]; 3)

однобічно пояснював збільшення інтересу до історії на початку XIX ст. [173, арк.21], а також проблеми монастирського землеволодіння [173, арк.22]; 4) вказували на надмірну емоційність викладу [173, арк.20] та занадто критичну позицію під час аналізу поглядів О. Лазаревського [173, арк.66] і т. ін. У ході захисту кандидатської дисертації виникла дискусія. Вона була пов'язана із запереченням Л. Полухіним правильності оціночного твердження В. Сарбея щодо О. Лазаревського, як “прогресивного буржуазно-ліберального історика” [173, арк.64].

Вивчення історичних поглядів О. Лазаревського стало першим серйозним дослідженням В. Сарбея, яке продемонструвало його здібності до творчої, копіткої праці та розкрило талант науковця. З одного боку, він написав дисертацію та, подолавши ряд труднощів, офіційно здобув ступінь кандидата наук. Втім існувала й інша сторона, цей науковий досвід відіграв важливу роль у формуванні історичних поглядів В. Сарбея. Виник стійкий інтерес до біоісторіографії, кількість розроблюваних ним проблем, що стосувалися різних персоналій, надзвичайно велика.

7 січня 1959 р. ВАК присвоїв В. Сарбею вчений ступінь кандидата історичних наук [131, арк.27]. На основі кандидатської дисертації, із збереженням структури (вступ, три розділи та висновки), змісту, в 1961 р. В. Сарбей видав першу монографію (К., 1961 р.). Вона стала єдиним в українській радянській історіографії спеціальним дослідженням, присвяченим О. Лазаревському.

Варто підкреслити, що навчання в аспірантурі, дослідницьку роботу В. Сарбей поєднував з участю в суспільному житті Інституту історії [131, арк. 16]. Тоді для нього це було досить важко. У 1953 р., коли Віталій Григорович тільки-но вступив до аспірантури, у селищі Підбуж народилася його дочка Лариса [131, арк.15]. Всі три роки навчання у Києві він постійно приїздив до дружини з дочкою в Підбуж. Там Антоніна Павлівна продовжувала працювати у школі [131, арк. 4 зв.].

Навчання в аспірантурі також надало В. Сарбею можливість долучитися до наукової роботи, показати себе перспективним, активним, працездатним ученим. Після закінчення терміну перебування в аспірантурі – з першого листопада 1956 р. – його залишили в Інституті історії АН УРСР на лаборантській роботі за договором [131, арк. 48 зворот]. Від цього часу й надалі наукова діяльність та життєвий шлях В. Сарбея нерозривно пов'язані з Інститутом історії. З лютого 1957 р. він працював молодшим науковим співробітником спочатку у відділі історії капіталізму [131, арк.17], потім – археографії [131, арк.81]. У вересні 1961 р. В. Сарбея обрали старшим науковим співробітником відділу історії капіталізму [131, арк.31]. Це звання у 1962 р. йому було присвоєне рішенням Президії АН УРСР [131, арк.43] та затверджене ВАК СРСР [131, арк.44].

З квітня 1963 р. В. Сарбей почав працювати у новоствореному відділі історіографії та джерелознавства [131, арк.33], спочатку під керівництвом Ф. Шевченка, а потім – І. Гуржія. Тут його колегами були С. Гутянський, Я. Дзира, М. Дмитрієнко, М. Котляр, В. Кук, О. Молодчиков, Л. Москвич, Ю. Пінчук, В.

Сидоренко, Р. Симоненко, а також А. Санцевич, який став для В. Сарбея “найближчим другом” [305, с.14]. До речі період роботи у відділі історіографії та джерелознавства В. Сарбей згадував як найважливіший у своєму фаховому становленні. Можливість формування такого колективу дослідник пов’язував із загальною в країні після розвінчання культу особи Й. Сталіна у 1960-х рр. атмосферою відносно вільної свободи політичної та наукової думки. Відділ посів перше місце в Інституті історії за публікаторською діяльністю, було налагоджено видання спеціалізованих щорічників [305, с.14]. Науковець наголошував, що у другій половині 1950-х – 1960-х рр. радянські історики працювали під “прапором ідей викриття культу особи Сталіна та його наслідків”.

У цей же час у періодичній пресі вийшла низка публікацій В. Сарбея. Частина статей була пов’язана зі змістом кандидатської дисертації [239; 306; 307]. При аналізі списку друкованих праць науковця того періоду помітна його співпраця із М. Рубачем та І. Гуржієм. Проблеми, які він порушував у публікаціях, нерідко перегукувалися з тематикою праць цих учених. Так, серед робіт М. Рубача було чимало присвячених критиці буржуазних націоналістичних концепцій. Низка статей В. Сарбея також були пов’язані з даною, актуальною тоді, проблемою. І. Гуржій – знавець історії України XVIII–XIX ст. – і В. Сарбей, починаючи від дослідження історичних поглядів О. Лазаревського до створення власної концепції українського XIX ст. у 1990-х рр., приділяв велику увагу вивченню саме цього періоду. Від 1959 р. виходили друком написані у співавторстві з І. Гуржієм статті [222–224; 308–310], головним чином із проблем історії радянської історіографії. Їхня співпраця продовжувалася до 1969 р. Також під керівництвом І. Гуржія він працював у відділі історіографії та джерелознавства з 1969 р. по 1971 р. У 1971, в рік смерті І. Гуржія, В. Сарбей рецензував одну з останніх монографій цього історика, а також був серед авторів декількох споминів про його життєвий шлях [12; 40; 311]. Важливим для В. Сарбея було й спілкування з Ф. Шевченком, під його керівництвом історик працював у відділі історіографії та джерелознавства. У співавторстві з Ф. Шевченком вийшло декілька публікацій В. Сарбея.

Необхідно відмітити особливий вплив суспільно-політичної ситуації в країні на діяльність істориків-науковців, що найкращим чином відображалось на їх доробку. Зокрема можна назвати публікації В. Сарбея, вихід яких був зумовлений загальнодержавною політикою, наприклад стаття “З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків” [312]. Дана публікація пов’язана із освітньою реформою, яка проводилась за правління М. Хрущова, коли ширився процес русифікації.

Наступний яскравий приклад впливу державної політики на діяльність В. Сарбея – це його заняття атеїстичною пропагандою. Розробка антирелігійної тематики припала на 1957–1965 рр. Взагалі, актуальною темою публікацій радянських часів, у тому числі й для істориків, була атеїстична пропаганда. Це пов’язано з офіційною позицією держави щодо релігії. В середині 1950-х рр. почалася чергова хвиля антицерковної кампанії. Відбувалася ліквідація матеріальних проявів релігійності, посилювався тиск на

духівництво та віруючих [313, с.537]. Атеїстична пропаганда скеровувалася ЦК КПРС і ЦК КПУ, мала широкомасштабний характер. Її головною метою було виховання з кожної радянської людини переконаного атеїста. Для цього, у тому числі, публікувалася численна атеїстично-пропагандистська література.

Починаючи з 1957 р., В. Сарбей активно друкував статті, брошури такого напрямку, брав участь у створенні робіт довідникового характеру (всього 90 позицій). Кількість подібних праць на той час фактично дорівнювала його публікаціям з історії [189]. В них наголошувалося, власне, на несумісності та протиставленні комунізму і релігії, взаємовиключенні моралі радянського і капіталістичного суспільств. Також його атеїстичні роботи присвячувалися загальній критиці релігії, доведенню її архаїчності та спрямовувались на викриття негативних рис, виявів релігійної моралі капіталістичного світу, а найбільше – США. До речі “антиклерикальні” роботи були й у доробку А. Санцевича, друга В. Сарбея [305, с.12] та інших істориків-науковців.

Згодом історик перестав займатися антирелігієзнавчою проблематикою. З 1966 р. він не надрукував жодної праці з атеїстично-пропагандистської тематики. У 1990-х рр. в одній зі своїх публікацій зазначив: “Я грішний перед Богом і молю ... простити моє захоплення атеїстичною пропагандою... Переконавшись у безперспективності і необґрунтованості атеїстичної пропаганди, я вже тоді, а не за нинішньою модою усвідомив і прийняв православ'я – віру багатьох поколінь мого народу” [189, с.6]. Від цього часу В. Сарбей повністю зосередився на питаннях історії, історіографії, джерелознавства України.

Отже, від вступу на історичний факультет В. Сарбей пов'язав свою долю з історією. В цей період оформилися його фахові інтереси, цілі на майбутнє. У студентські роки, під час учителювання добре проявилася активна життєва позиція, що була характерною для нього протягом усього життя. Навчання в аспірантурі Інституту історії дало В. Сарбею можливість долучитися до кращих традицій ведення історичних досліджень. Співпраця з відомими науковцями поглибила досвід дослідницької роботи, сформувала базу для подальшої діяльності.

2.2. Друга половина 1960-х – 1970-ті рр. у біографії історика

У другій половині 1960-х – 1970-х рр. В. Сарбей на посаді старшого наукового співробітника продовжував працювати в Інституті історії, спочатку – у відділі історіографії та джерелознавства [131, арк. 33], а з серпня 1973 р. – у відділі історії капіталізму [141, арк. 3] (сюди у результаті реорганізації був переведений разом із В. Зайцевим, З. Вельяміною, Л. Москвич, В. Крюковим [160, арк. 63]). У цей час він уже зосередився виключно на дослідженнях у галузі історичних наук. Переважна більшість робіт стосувалася проблем історії та історіографії ХІХ ст. Помітно збільшився інтерес до особи в історії, біоісторіографії. Так, якщо до 1966 р., окрім О. Лазаревського, В. Сарбей

присвячував публікації Б. Хмельницькому, Т. Шевченку, Лесі Українці, окремим діячам, що були пов'язані з революційним рухом, наприклад, А. Іванову, М. Ольмінському, А. Бебелю (головним чином, у контексті ювілейних дат), то від цього часу дане коло розширюється: у роботах з'являються прізвища М. Драгоманова, М. Костомарова В. Іконнікова, А. Кримського, В. Вернадського, Й. Лелевеля, Г. Сковороди, І. Срезневського, І. Франка та ін. У співавторстві з В. Дядиченком, Ф. Лосем, одноосібно виходили публікації В. Сарбея щодо історіографічного процесу в УРСР .

Особливе місце у доробку кожного вченого займає дослідження, що здійснювалося в його докторській дисертації. Зазвичай, проблематика цієї праці розкриває пріоритети, інтереси, погляди, подекуди світогляд автора на певному етапі професійної творчої діяльності. Це пов'язано з тим, що нерідко у докторських дисертаціях оформлюються результати довготривалих досліджень, зроблені висновки є певним внеском у розвиток науки. Подібна ситуація була й у В. Сарбея. Розробка обраної тематики велася тривалий час, про що свідчить близько двохсот опублікованих робіт. Проблеми історіографії та джерелознавства історії України ХІХ ст. цікавили науковця з перших років роботи в Інституті історії. Поступово цей інтерес усталився. Від початку 1960-х рр. за його авторством виходило чимало публікацій, в яких розглядалися проблеми, що згодом знайшли відображення у докторській дисертації.

Тема докторського дослідження В. Сарбея – “Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України” – викликана суспільно-політичними умовами та ситуацією, що склалася в історичній науці. Однак вивчення цього періоду в ті часи ускладнювалося низкою факторів. Один із найважливіших – надзвичайна заполітизованість, що виникала при висвітленні історії ХІХ ст. Це пов'язано з тим, що у радянській історіографії концепція історії ХІХ ст. (“період історії капіталізму”) пояснювала необхідність революційної боротьби, неминучість “соціалістичної революції”, побудови СРСР як держави тощо. Існувала схема, котру мали наслідувати дослідники при висвітленні даного періоду. Вона ґрунтувалася, передусім, на працях В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, тому й посилення на їх твори було обов'язковим, як на своєрідне керівництво до дії. Вивчення ж історії ХІХ – початку ХХ ст. на українських землях було ще складнішим. Основні положення праць більшості українських істориків ХІХ ст. визнавалися націоналістичними, тому розгляд їхньої спадщини необхідно було супроводжувати численними критичними зауваженнями, що знову ж таки мали ґрунтуватися на творах “основоположників”.

Тому закономірним є формулювання теми дослідження В. Сарбея та заполітизованість роботи, кон'юнктурність низки положень дисертації. Важливо, що посилення на К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна (зокрема твердження В. Леніна, що “з кожної національної культури ... необхідно взяти лише її демократичні та соціалістичні елементи ...” [314, с.74]) давало можливість (хоча й в обмеженому варіанті) висвітлювати праці М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Єфименко, О. Лазаревського, О. Левицького, М. Зібера, С.

Подолінського, М. Павлика, М. Максимовича, І. Лучицького та інших діячів української історії. Втім насправді це не убезпечило В. Сарбея, не гарантувало повного успіху.

У кінці 1970 р. докторську дисертацію розглянули на засіданні відділу історіографії та джерелознавства Інституту історії АН УРСР. Отримавши ряд побажань та зауважень до змісту роботи від своїх колег [172, арк.108], а також за наполяганням дирекції Інституту історії, науковець змушений був переробити [172, арк.108] та перевидати другий варіант автореферату [314]. Друге обговорення докторської дисертації В. Сарбея, яке завершилося рекомендацією її до публічного захисту, відбулося 10 червня 1971 р. На засіданні Вченої ради Інституту історії затвердили офіційних опонентів та провідну установу – кафедру історіографії та допоміжних історичних дисциплін Харківського державного університету [172, арк.105]. В жовтні 1971р. на рукопис докторської дисертації попередній позитивний відгук надала М. Нечкіна [179]. У газеті “Радянська Україна” за 19 березня 1972 р. було розміщено оголошення про те, що 31 березня 1972 р. відбудеться публічний захист докторської дисертації В. Сарбея [315].

Захист відбувся в Інституті історії. Розгорнутий позитивний відгук, за підписом В. Астахова, надала провідна установа [172, арк.100]. Позитивними були відгуки на рукопис дисертації, автореферат, друковані праці В. Сарбея декількох науково-дослідницьких установ та вузів СРСР, а також Німецької Демократичної Республіки (Лейпциг) (всього більше двадцяти) [172]. Їхні автори – провідні історіографи, спеціалісти у галузі проблем національних історіографій. Значна кількість відгуків не містила жодних критичних зауважень – їх надали співробітники установ Києва, Львова, Одеси, Чернівців, Ужгорода, а також Росії, Білорусії, Казахстану [172, арк.182]. Високо оцінив працю В. Сарбея член-кореспондент АН УРСР, доктор філологічних наук, професор Є. Шабліовський [172, арк.180]. Відгуки К. Гуслистого, Є. Кирилюка, І. Ремезовського (Київ), С. Королівського (Харків), Д. Пойди, М. Ковальського (Дніпропетровськ), А. Малиша, М. Воліна (Москва), Н. Маслова (Ленінград), П. Ратіані, Г. Маргіані (Грузія) містили деякі зауваження [172, арк.183]. Втім всі науковці вважали за доцільне присудити В. Сарбею ступінь доктора наук [172]. Вчені відзначали ґрунтовність роботи, серйозність джерельної бази (використання архівних документів, мемуарів, епістолярію, історичної та історико-публіцистичної літератури, періодичної преси, монографій). Підсумковою оцінкою всіх відгуків була така, що докторська дисертація В. Сарбея є значним внеском в історичну науку.

Офіційні опоненти – М. Нечкіна (у зв’язку з хворобою не приїхала на захист, її відгук зачитав завідувач відділом історіографії та джерелознавства Інституту історії П. Калениченко), Ф. Шевченко, М. Мохов, П. Шморгун – висловили впевненість, що цим фундаментальним [172, арк.61], актуальним [172, арк.53], оригінальним [172, арк.87] дослідженням В. Сарбей продемонстрував, що заслуговує на ступінь доктора історичних наук [172, арк. 60, 72, 85, 99]. Вони звернули увагу, що автор зібрав багатий комплекс джерел (М. Нечкіна, Ф. Шевченко, П. Шморгун) та ввів до обігу низку документів,

висвітлив деякі маловідомі факти (Ф. Шевченко) [172, арк.87], детально розробив історіографічну базу, зробив “дійсно історіографічною” постановку проблеми, досягнув ясної та виразної структури дисертації (М. Нечкіна, Ф. Шевченко) [172, арк.54]. М. Мохов відзначив, що праця демонструє теоретичну підготовку, знання фактичного матеріалу, великий досвід наукової роботи автора [172, арк.74].

Ф. Шевченко, П. Шморгун, М. Мохов наголосили на особливій складності обраної теми. П. Шморгун та М. Мохов пов’язували це з тим, що “в історичній концепції основоположників марксизму-ленінізму дуже часто не виділяється історія України, а розглядається в тісній єдності і взаємозв’язку з історією Росії в цілому” [172, арк.87, 76]. На думку Ф. Шевченка, складність роботи виникла через те, що вона присвячена періоду становлення нового етапу в історичній науці, а “такі етапи ...надто складні”. Окремо історик зупинився на науковості праці, про що свідчить постановка у ній нових питань та проблем [172, арк.62].

Варто розглянути зауваження, висловлені В. Сарбею щодо докторської дисертації. Так, у відгуку провідної установи прозвучали наступні: 1) не вистачає характеристики джерелознавчої історіографічної бази; 2) містяться посилення на архів, а не на публікації В. Сарбея, що вводили в обіг архівні документи; 3) висновки до розділу “В.І. Ленін і революційно-демократична спадщина І.Я. Франка” недостатньо аргументовані [172, арк.103]. Останнє зауваження висловлювали й інші науковці [172, арк.191]. Також зауважували, що структура роботи недосконала, зміст перевантажений другорядними деталями [172, арк.191], є стилістичні похибки [172, арк.192] тощо.

Із більшістю зауважень В. Сарбей не погоджувався. Це стосувалося тверджень І. Ремезовського (про перенасичення посиланнями на “роботи з історії України дожовтневого періоду”) [172, арк.190], К. Гуслистого стосовно оцінок М. Зібера [172, арк.186] та М. Костомарова [172, арк.188], Є. Кирилюка [172, арк.186] тощо. Щодо критики розділу про І. Франка В. Сарбей зауважував, що вона неправомірна. Науковець наголошував на важливості використання мемуарних джерел, припущень, зроблених попередніми дослідниками нарівні з документальними джерелами [172, арк.184], і вважав зроблені ним висновки обґрунтованими.

Зауваження офіційних опонентів були різноманітними та не однорідними за змістом. Частина перегуквалася із думками, висловленими іншими істориками. Деякі були непринциповими: надмірне захоплення цитуванням [172, арк.64], невдалі формулювання [172, арк.72] тощо. В. Сарбей погодився із доцільністю ряду зауважень, декілька врахував у процесі підготовки роботи до захисту. Так, за пропозицією М. Нечкіної, уточнив назву одного підрозділу [172, арк.194]. Втім у переважній більшості випадків він відстоював власне бачення. Окремі зауваження та відповіді на них В. Сарбея можна розглянути детальніше. Наприклад, критичні положення, висловлені М. Моховим, П. Шморгуном. У відгуках М. Нечкіної та Ф. Шевченка їх набагато менше.

М. Мохов підкреслював, що докторська дисертація В. Сарбея містить “ряд спірних тверджень і прямих хиб” [172, арк.74–75]. Вважав, що під час характеристики М. Драгоманова автор допустив “деяке лакування”. Не

погоджувався М. Мохов, як і П. Шморгун, із формулюванням теми дисертації. Ці науковці наголошували, що назва має бути змінена, адже у змісті деяких розділів міститься матеріал післяжовтневого періоду [172, арк.199]. Натомість В. Сарбей обґрунтовував позицію відповідності теми змісту: дисертація присвячена “спадщині дожовтневої історіографії”; хронологічно залучаються праці радянських часів лише у контексті досліджуваної проблеми [172, арк.200].

Під час захисту докторської дисертації В. Сарбея найбільш критичним був виступ П. Шморгуна (доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії КІРС Київського державного університету). Переважну частину його відгуку склали критичні зауваження. Основні з них: 1) дисертація має бути цілісним монографічним дослідженням, яке вирішує одну крупну проблему, “це не скажеш про дисертацію В.Г Сарбея, структура якої до кінця не продумана, строката, не дає цільного уявлення про проблему дослідження. Це не монографія, а збірник написаних раніше окремих авторських статей ...” [172, арк.90], автор “став на шлях уривчастого, вибіркового висвітлення джерел” [172, арк.89]; 2) не всі розділи написані на достатньому науково-теоретичному рівні [172, арк.93], зустрічаються спірні оцінки та визначення [172, арк.96], помилкові твердження [172, арк.97], невмотивовані припущення, які негативно вплинули на розкриття теми [172, арк.90] (наприклад, не висвітлена спадщина Лесі Українки, М. Коцюбинського [172, арк.90], В. Вакара, В. Воровського, А. Шліхтера [172, арк.93]). Чимало зауважень стосувалися оцінок М. Зібера, С. Подолинського, І. Франка, О. Лоли, А. Луначарського, П. Тучапського, Я. Ляховського та ін.

Відповідь В. Сарбея П. Шморгуну була досить цікавою. Дослідник заявив про передбачуваний та очікуваний для нього характер і тон відгуку [172, арк.203]. Він наголошував, що зауваження не аргументовані, оскільки об’єктом критики опонент обирає зміст підрозділів, у яких проблеми підіймалися в загальній постановочній формі [172, арк.205]. Варто відзначити, що позиції, як П. Шморгуна, так і В. Сарбея були категоричними, мабуть, відображали негативне ставлення сторін до поглядів, думок один одного. Вони у ряді висловлювань не залишали можливості на альтернативні міркування.

Спробуймо з’ясувати причини такого ставлення науковців. Так, обидва займалися дослідженням однієї проблематики – “дожовтневої української історіографії”, впливу на її розвиток “марксистсько-ленінських ідей” [172, арк. 202]. Але підходи до розв’язання окремих питань були різними. На думку В. Сарбея, більшість зауважень П. Шморгуна пов’язана із давніми принциповими розходженнями між ними в оцінці низки важливих явищ, подій, особистостей, адже вони полемізували протягом багатьох років на різноманітних наукових заходах [172, арк.203]. В. Сарбей указував, що по-різному вони ставляться “до прогресивного спадку попереднього етапу розвитку історіографічної думки” [172, арк.204], а при вирішенні питання про значення “конкретних творчих цінностей, створених раніше ... немає ... єдності серед ... вчених ... там, де одні бачать переоцінку близькості спадку

до марксизму, інші вважають, що їх опоненти недооцінюють спадкоємність традицій...” [172, арк.204]. Справді, П. Шморгун наголошував, що В. Сарбей, намагаючись перебороти “інерцію тих часів, коли після подолання ... антинаукової теорії “українського марксизму” ... крен робився на викриття антимарксистських помилок в світогляді діячів...” [172, арк.95], удався до інших крайнощів – почав “підтягувати М. Зібера, С. Подолинського, І. Франка до марксизму” [172, арк.96].

Під час обговорення докторської В. Сарбея, М. Рубач виступив щодо неправильності висновків за окремими персоналіями (М. Драгоманова, М. Зібера). Він підтримав М. Мохова і наголосив на необ’єктивному ставленні дослідника до М. Драгоманова: “Там, де говориться про позитивну оцінку Драгоманова – це дається розгорнуто, негативні ж характеристики подаються скоромовкою” [172, арк.222]. Також М. Рубач приєднався до тверджень К. Гуслистого та П. Шморгуна, що В. Сарбей переоцінив М. Зібера [172, арк.224]. Вони висловилися проти розгляду М. Зібера як прибічника “теорії історичного матеріалізму” К. Маркса [172, арк.94],

Дослідження історичної спадщини українських діячів ХІХ – початку ХХ ст. було досить складним, викликало чимало критичних зауважень. Різного роду застереження, які наводив В. Сарбей (що той чи інший діяч припускався суперечливих марксизму положень [172, арк.226], обмовки: “не став послідовним марксистом”, “стати марксистом до кінця не зміг”, “не став марксистом” [172, арк.95]), все одно сприймалися як недостатні та неповні. Втім окремі науковці підтримували саме його позицію щодо ряду діячів. Це Є. Шабліовський (дисертант “виступає проти навішування ... “ярликів”, що принижують суспільно-наукове значення видатних діячів культури дожовтневого періоду” [180]), І. Шульга, І. Кравченко, Г. Дахшлейгер [172] та ін.

Незважаючи на зауваження, всі опоненти та рецензенти були одностайними у загальному позитивному висновку. Високо були оцінені окремі розділи та підрозділи докторської дисертації, раніше опубліковані у наукових збірниках, доповіді В. Сарбея на конференціях, на сторінках періодичних видань СРСР, Німецької Демократичної Республіки [184, арк.2]. Тому, в результаті таємного голосування, Вченою Радою Інституту історії було ухвалено присудити В.Сарбею вчений ступінь доктора історичних наук (з 23 присутніх членів Ради 2 висловилися проти) [131, арк.157; 172, арк. 231]. Проте присудження ступеня ВАК при Раді Міністрів СРСР затягнулося ще на чотири роки, до 22 жовтня 1976 р. [131, арк. 88]. Можна спробувати з’ясувати, чому між захистом В. Сарбея та присудженням йому відповідного ступеня пройшло стільки часу.

Так, через півроку після захисту, в 1972 р., була опублікована монографія В. Сарбея “В.І. Ленін і дожовтнева історіографія України” (К., 1972). За змістом та структурою ця робота відповідала другій частині докторської дисертації. Рецензії І. Корнейчика та І. Шермана [46], А. Санцевича та С. Гутянського [45], С. Шевченка [48] на цю роботу носили цілком позитивний характер [184, арк.3]. Звичайно, автори зробили зауваження, відзначили, що деякі питання

потребують ширшого висвітлення. Зокрема, І. Корнейчик та І. Шерман упущенням вважали відсутність аналізу історіографічної спадщини деяких персоналій [46, с.146]. Найбільше критичних зауважень містила рецензія П. Шморгуна з твердженнями, що монографія справляє “суперечливе враження”, тема до кінця не розкрита [47, с.148], є нечіткі оцінки деяких історичних осіб [47, с.147]. Власне, рецензент повторив зауваження, висловлені ним під час свого виступу опонентом на захисті докторської дисертації В. Сарбея. П. Шморгун частково сам виправдав названі недоліки неможливістю “в одній книжці ... проаналізувати і глибоко розкрити всі аспекти” поставленої проблеми [47].

Після майже дворічного вивчення докторської дисертації В. Сарбея, 9 січня 1974 р. експертна комісія ВАКУ винесла рішення про присудження йому докторського ступеня. Щоправда, рецензент ВАКУ зробив деякі зауваження, що потребували уточнення або виправлення окремих місць дисертації. На це В. Сарбей висловив готовність замінити окремі сторінки новими [184, арк. 3]. Проте на пленарному засіданні ВАКУ його справу не розглянули. Експертна комісія, у зв'язку з рецензією М. Лещенка на монографію В. Сарбея (з'явилася в січні 1974 р.), прийняла рішення послати дисертацію на додаткове рецензування [184, арк. 3]. Вдруге, 26 лютого 1974 р., на засіданні експертної комісії розглядалася докторська дисертація В. Сарбея. Її знову оцінка рецензента була цілком позитивною. Зауваження стосувалися, головним чином, оцінок творчого спадку М. Костомарова. Рецензент указував, що М. Костомаров користувався “відверто націоналістичною тенденцією підходу до історії”, тому неможливо вважати цього історика прогресивним, відносити його до демократичного напрямку. Висновки щодо постаті М. Костомарова назвав найбільш невдалими та недопрацьованими тощо [182, арк.1–2].

У відповіді В. Сарбей відстоював власні оцінки М. Костомарова. Він підкреслив, що доробок історика, суперечливість історіографічної концепції якого він цілком розуміє, не є предметом дослідження, тому, не претендуючи на оригінальну оцінку, використовував загальноприйнятту в радянській історіографії [181, арк.1]. Втім В. Сарбей зауважував, що висновки щодо М. Костомарова, висвітлені у дисертації, пройшли апробацію [181, арк.4], дістали схвалення у різних публікаціях [37, с.165] та на конференціях [17, с.149]. Посилаючись на авторитет М. Чернишевського, дослідник пояснював, що у дисертації аналізувалися твори М. Костомарова, які заслуговують кращих характеристик, ніж весь його доробок у цілому [181, арк.5].

Рецензія М. Лещенка, яка спричинила повторний перегляд докторської дисертації В. Сарбея, містила різко негативну критику монографії дослідника. Сама назва рецензії “Неуклонно придерживается ленинской методологии в историческом исследовании” [49] звучала вже як звинувачення – радянський науковець, свідомо чи не свідомо, порушив принципи ленінської методології історичного дослідження. Викладені на початку рецензії позитивні елементи роботи (наявність великого фактичного матеріалу, ґрунтовність джерельної бази, оригінальність висвітлення низки слабо розроблених питань [49, с.89] тощо) повністю перекреслювалися серйозними звинуваченнями у допущенні

автором методологічних помилок, порушенні принципів історичного дослідження. М. Лещенко, власне, повторив більшість зауважень своїх попередників, але виклав їх у категоричній, осудливій формі.

Вони зведені до таких: 1) тема монографії не розкрита, вплив на дожовтневу історіографію В. Леніна потребує подальшого вивчення, адже висвітлений недостатньо [49, с.92]; 2) допущено ряд серйозних помилок методологічного характеру, низка (більшість) принципів положень не відповідають вимогам наукових досліджень [49, с.92]; 3) надміру велике місце відведено розгляду “ліберально-буржуазної спадщини дожовтневої історіографії”, оцінки історичних концепцій її представників (М. Костомарова, М. Драгоманова) містять перебільшення, помилкові твердження, недоліки, допускається ідеалізація [49, с.91]; 4) зустрічаються повтори, невдалі формулювання, фактичні помилки [49, с.92]. Крім цього, М. Лещенко підкреслив, що “захваливаючі” оцінки монографії В. Сарбея, опубліковані у попередніх рецензіях, неприпустимі. Також він засудив редколегію УІЖу за те, що в одному номері були розміщені дві рецензії, котрі, на його думку, виключали одна одну [49, с.92].

В. Сарбей був обурений змістом цієї публікації [184, арк.3]. Він зауважував, що М. Лещенко жодного разу під час обговорення, протягом багатьох років рукопису дисертації, монографії у колективі Інституту історії критичних зауважень не робив [184, арк.3]. Історика у цій ситуації підтримала М. Нечкіна, написавши відповідь на рецензію М. Лещенка. Дослідниця назвала зроблені зауваження необґрунтованими та суперечливими обвинуваченнями, оскільки в цілому основна тема праці трактована формально, нових ідей, зауважень немає. На думку М. Нечкіної, рецензент зосередив увагу на попутних, уже розроблених у літературі темах. Докори про переоцінку, недостатню критичність автора щодо М. Костомарова, М. Драгоманова називала суперечливими, бо всі наведені В. Сарбеєм оцінки відповідали загальноприйнятим у літературі [174, арк.2].

З огляду на повну незгоду з рецензією М. Лещенка, В. Сарбей зробив її критичний розбір (на тридцяти аркушах) та направив секретарю ЦК КПУ В. Маланчуку. Зауваживши, що кожна рецензія має бути конструктивною, зосереджуватися на об’єктивній та принциповій критиці [180, арк.29], наголосив, що цим характеристикам зовсім не відповідає публікація М. Лещенка. На його думку, рецензія не подає правильного уявлення про книгу, спотворює її зміст недобросовісною, упередженою, фальсифікаторською методикою викладу матеріалу. Відповідь В. Сарбея містила такі положення: 1) використання рецензентом недобросовісних методів критики (наведення поза контекстом частини цитати, бездоказовість критики – без аргументації та посилань, приписування неправильних положень) [180, арк.1]; 2) метою М. Лещенка називав прагнення звинуватити його у “відступі від принципів марксистсько-ленінської методології”; 3) не принциповість рецензента – критикуючи членів редколегії УІЖ (в яку входив сам) за те, що опублікували позитивні рецензії на працю В. Сарбея, забув, що не виступав публічно під час обговорення монографії, не висловлював власної точки зору [180, с.15–28].

За вказівкою В. Маланчука, група вчених у складі Ф. Лося, М. Рубача, А. Санцевича, Г. Сергієнка, ознайомившись із листом В. Сарбея, у травні 1974 р. підготували свій висновок [177, арк.8]. Вчені цілком позитивно оцінили монографію В. Сарбея. Також вони звернули увагу і на недоліки. На їхню думку, це – нечіткі формулювання, спірні гіпотези, перебільшення в оцінках М. Драгоманова, М. Костомарова, неправильна характеристика О. Лоли [177, арк. 2], замість науково-теоретичних висновків – виклад матеріалу про розвиток історичної науки в Україні [177, арк.3] тощо.

Науковці відзначили, що ці та деякі інші зауваження під час захисту докторської дисертації В. Сарбей визнав об'єктивними, справедливими, але у листі до В. Маланчука не зміг критично оцінити свої помилки [177, арк.3]. Найголовніше, у висновку вони зазначили, що М. Лещенко, виклавши деякі переваги монографії [177, арк.3], перебільшив її недоліки, вказали на низку безпідставних критичних зауважень, коли рецензент вийшов за межі дослідження [177, арк.4]. Науковці погодились із В. Сарбеєм, що рецензент використовував неприйнятні методи [177, арк.6], необґрунтовані докори, й з іншими зауваженнями, висловленими у листі [177, арк.7].

Також В. Сарбей звернувся з проханням про допомогу до голови ВАКу Ради Міністрів СРСР [184, арк.3] та завідуючого відділом науки ЦК КПРС [183]. Він написав їм листи, у яких пояснив ситуацію, що склалася, наголошував, що немає підстав для відкладення надалі його справи. Лише 22 жовтня 1976 р. ВАК при Раді Міністрів СРСР присудив В. Сарбею вчений ступінь доктора історичних наук [131, арк.88]. Цікаво відзначити, що після того як вийшла рецензія М. Лещенка та продовжилися “ідеологічні перевірки” монографії В. Сарбея, не всі науковці, що одразу позитивно оцінили цю працю, відстоювали свою позицію. Наприклад, В. Сарбей писав, що С. Гутянський “перелякавшись за долю своєї високої кар’єри і ортодоксальну партійну репутацію, став усіляко відхрещуватись від цього непрозорливого вчинку...” [305, с.17]. Натомість були й ті, хто не змінив власної думки під компартійним тиском, зокрема А. Санцевич, а також М. Ковальський та Д. Пойда. Двоє останніх істориків мали “неприємності” через те, що не відмовились від свого позитивного відгуку на докторську дисертацію В. Сарбея, зазначав Ю. Мицик [95, с.9].

Ситуацію, яка виникла із затвердженням докторської дисертації В. Сарбея, І. Колесник назвала типовим явищем в умовах функціонування механізму примусу та стримування талановитих, неординарних особистостей, панування кар’єристів і посередностей-бюрократів від науки. Вона перерахувала прізвища вчених, які мали проблеми із захистом докторської дисертації – Ф. Шевченко, О. Касименко, М. Марченко, М. Брайчевський, В. Сарбей [94, с.187].

Окремі дослідники вважають, що В. Сарбей потрапив до числа науковців-гуманітаріїв, які зазнали переслідувань після звільнення у травні 1972 р. від обов’язків першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста. Історики висловлюють думку, що політична лінія П. Шелеста базувалася на своєрідній подвійній лояльності – загальносоюзній та республіканській, постійному маневруванні

між двома політичними дискурсами – централізаторським та антицентралізаторським [316, с.138]. Водночас у його діях було і те, що (за московськими критеріями) протрактували як “прояви націоналізму” [316, с. 139]. У період з середини 1960-х – початку 1970-х рр., у зв’язку із відсуненням на майбутнє реалізації планів “злиття націй”, створення “радянського народу”, у владі та працях науковців УРСР існували тенденції підкреслення елементів самобутності, повноцінності української історичної спадщини, історичних традицій та особливостей Компартії України, робилися спроби продовжити курс на викриття “культу особи Сталіна”, реабілітацію жертв сталінізму [317, с.159]. Отже, П. Шелест був репрезентантом місцевої еліти, яка наголошувала на радянському українському, а не на загально радянському суверенітеті, й тому на тлі брежнєвського гіперцентралізму, уніфікаторської лінії та політики русифікації його діяльність можна було визнати “небезпечною” [318, с.121]. Змінивши П. Шелеста В. Щербицький практично до початку 1980-х рр. займався виправленням помилок попередника. Наголос ставився на необхідності зміцнення дружби, інтернаціональної єдності всіх націй і народів СРСР, боротьби проти проявів націоналізму [318, с.123]

Розглядаючи 1970-ті рр. в Україні, Г. Касьянов відзначив, що писати про національну історію, культуру, досліджувати проблеми національного буття ставало небезпечно. У галузі літературно-мистецької творчості повторювалася ситуація часів “ждановщини”. Щоб активізувати процеси “творчих пошуків” літераторів та митців у потрібних напрямках, пропонувалися такі заходи, як проведення днів братніх культур у різних областях України, днів радянської літератури, реалізація настанов Л. Брежнєва, “кадрове зміцнення” творчих спілок тощо. Подібні процеси, наголошував Г. Касьянов, відбувалися в усіх сферах інтелектуального і культурного життя, у тому числі – у суспільствознавстві, яке знову опинилося на передовій лінії “ідеологічного фронту”. На республіканському активі ідеологічних працівників у березні 1973 р. В. Маланчук сформулював завдання для суспільствознавців: “Увага вчених повинна бути спрямована не на культивування національної свідомості і національного характеру, а на наукову розробку таких нових соціально-психологічних категорій як, скажімо, загальнонаціональна гордість радянських людей”. Відповідно зросла чутливість ідеологічних наглядців до будь-якого, навіть найменшого, відходу від цих настанов [319, с.138]. Досить було не проявити належної старанності у боротьбі з “українським буржуазним націоналізмом”, щоб відразу ж наразитися на “організаційні висновки”. Г. Касьянов вважає, що за подібні “гріхи” був усунутий у березні 1973 р. від керівництва відділом історіографії Інституту історії Р. Симоненко, виникли проблеми з дисертацією В. Сарбея, відрахували з аспірантури Інституту М. Мельника [319, с.138].

І цей список постраждалих можна продовжити. З посади головного редактора УІЖу, директора Інституту археології АН УРСР, було усунуто Ф. Шевченка. О. Апанович, О. Компан, Я. Дзирі, Ю. Брайчевському заборонили

друкуватися [70, с.17], останніх три історики, а також В. Кук, позбулися й права працевлаштування [303, с.51]. О. Апанович, М. Дмитрієнко, Є.

Склярєнко, І. Шовкопляс змушені були піти на роботу до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР [303, с.50]. Знищувалися накладі окремих праць, наприклад, К. Гуслистого “Історичний розвиток української нації” (К, 1972), шостого випуску “Історіографічних досліджень в Українській РСР”.

Варто згадати й те, що В. Сарбей у співавторстві із Ф. Шевченком опублікував схвальну рецензію на книгу “Україно наша Радянська”, що вийшла за авторством П. Шелеста. Їхні оцінки та твердження добре демонстрували, що вони поділяють висловлені в цій книзі П. Шелеста захоплення й гордість за спільну Батьківщину. Історики підкреслювали, що сучасна українська культура пов’язується з такими центрами освіти й культури, як Львів, Київська академія, розкриваються традиції визвольної боротьби, розповідається про українське козацтво, Запорозьку Січ, акцентуючи увагу на демократичності її устрою [320, с.159], перераховуються і порівнюються із країнами Європи, подекуди з іншими республіками СРСР досягнення України (переважно промисловості). Зрозуміло, що рецензія Ф. Шевченка та В. Сарбея містила тезу, що автор поєднав “високу патріотичну гордість за свій народ” із почуттями поваги й любові до інших, “при кожній нагоді підкреслює ... значення ленінської дружби народів Радянського Союзу, “віковічної дружби українського народу із великим російським...” [320, с.158].

Їхня думка повністю розійшлася із точкою зору партійних ідеологів. Вони звернули особливу увагу саме на ті аспекти, що згодом активно критикувалися. П. Шелеста гостро звинувачували у “ідеологічних помилках”, особливо за “ідеалізацію” минулого України та обстоювання самотності УРСР. Можливо, що ця позитивна, цілком схвальна, рецензія книги, весь наклад котрої також вилучався, спрацювала не на користь В. Сарбея. Як зазначав В. Волковинський, над докторською дисертацією В. Сарбея нависла загроза. Врятувала науковця позитивна та висока оцінка його праці відомими вченими з різних республік СРСР [69]. Результатом ситуації, що склалася після захисту дисертації, стало, як зазначав сам В. Сарбей, те, що його статті почали рідше друкувати, інколи не розглядалися редколегіями, публікації виходили під псевдонімами [189, с.7]. Наприклад, серед таких статей В. Сарбей називав допис про І. Гуржія, створений разом з А. Санцевичем, коли псевдонім йому нав’язувала редакція [305, с.17].

Цей період у житті історика був особливо складним. З точки зору сьогодення, докторська дисертація В. Сарбея, як і монографія, видана на її основі, містили багато ідеологічних штампів, кон’юнктурних положень. Інакше і не могло бути, якби його праця вийшла за межі дозволеного, ніщо не врятувало б дослідника. Почасті його докторська дисертація стала даниною часу, була подібною до інших праць такої тематики. Сама назва роботи пов’язана з загальною політичною ситуацією, закономірностями розвитку сфери науки в умовах жорсткого контролю. Займатися проблемами історіографії XIX ст. в іншому ракурсі було складно. Обов’язковими були

відступи, що розгляд проблем історії України відбувається “як частини єдиної цілісної марксистсько-ленінської історичної концепції” [314, с.8], посилення на цитати “основоположників”. Втім, незважаючи на все це, В. Сарбей зазнав суворой критики та проблем. Науковцю закидали, що він перебільшував значення історичних концепцій представників дорадянської історіографії, їх внесок у розвиток суспільно-політичної думки, у визвольний рух дореволюційної Росії й України [172]. Приклад В. Сарбея добре демонструє ситуації, що створювали для науковців, які у своїх роботах виходили за межі дозволеного, висвітлює умови, у яких змушені були працювати українські історики радянської доби. Чотири роки і майже п’ять місяців після вдалого захисту докторської дисертації В. Сарбей був змушений очікувати та виборювати присудження вже здобутого ступеня доктора історичних наук.

2.3. Дослідницька діяльність історика наприкінці 1970-х – у 1990-х рр.

Один із найбільш плідних періодів у житті В. Сарбея – 1978–1999 рр. Починаючи від 1978 р., науковець очолив відділ історії капіталізму Інституту історії (з 1990 р. – відділу історії України XIX – початку XX ст.) й керував ним до кінця свого життя. Так, виокремлення даного періоду відбулося за дещо формальною ознакою – завідування відділом. Втім ці двадцять років не були для В. Сарбея “одноманітними”, незмінними. Зокрема 1990-ті рр. стали часом активного перегляду власних історичних поглядів дослідника. Їх можна вважати підперіодом у житті історика.

Попередником В. Сарбея на посаді завідувача відділу був Ф. Лось. Останні роки роботи він хворів, і В. Сарбей, співробітник цього відділу, неодноразово його заміняв. З листопада 1978 р. В. Сарбей був призначений виконуючим обов’язки завідувача відділу історії капіталізму [131, арк.85], а після обрання та необхідних затверджень, з 2 березня 1979 р., офіційно обійняв цю посаду [131, арк.145]. В грудні 1981 р. В. Сарбею присвоїли наукове звання професора зі спеціальності “Історіографія та джерелознавство” [131, арк.89].

1980–1990 рр. – це період активної та стабільної дослідницької діяльності історика. У 1980-х рр. він продовжує розробку раніше обраних проблем та напрямів. Коло його наукових інтересів лишилося незмінним – питання історіографії, джерелознавства, історії України XIX – початку XX ст., особа в історії. Серед робіт В. Сарбея цього часу необхідно виділити публікації, присвячені дослідженню преси (історіографічний, джерелознавчий аспекти). Він вивчав історію України на основі матеріалів газет “Правда”, “Киевское слово” [285; 291], “Южный рабочий” [286], “Одесский рабочий” [290], “Искра” в 1900–1903 рр. [288], журналу “Заря” [289] тощо. Результати багаторічної роботи були узагальнені у монографії “Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі” (К., 1986).

Також дослідник входив до складу авторських колективів (близько десяти) низки видань, наприклад, “Історія Української РСР (К., 1981), “История Донбасса” в двох томах (К., 1981), “История Киева” (К., 1982),

“Рабочий класс Украинской ССР. История и современность” (К., 1986), “Историография истории Украинской ССР” (К., 1987) тощо. Підготував у співавторстві дві науково-популярних роботи – “Взаємозв’язки і братерське єднання російського та українського народів у пам’ятниках історії” (К., 1979) та “Київ в трьох революціях” (К., 1982).

Очевидно, у 1980 рр. найкраще проявилися здібності В. Сарбея як автора навчальних посібників. Співпрацюючи з іншими істориками, він створив низку навчальних програм та підручників [229–231; 321–323]. Вони виходили різними мовами, зокрема українською, російською, польською, молдавською, угорською (для шкіл УРСР). Із Г. Сергієнком та В. Смолієм у 1983 р. (перевиданий у 1984 та 1986 рр.) був підготовлений підручник для 7-8 класів [321], у 1989 – для 8-9 класів [322]; із В. Спицьким – у 1985 р. (перевиданий у 1987 та 1989 рр.) – для 9-10 класів [323], з М. Ковалем, С. Кульчицьким, Ю. Курносовим – у 1991 р. – для 10-11 класів [324]. Різними були їх публічні оцінки. Неоднозначно оцінювали працю В. Сарбея, Г. Сергієнка, В. Смолія [325]. Як зазначав В. Сарбей, їх досить жорстко розкритикували у газеті “Літературна Україна”. Підготовлене спростування авторів редакція друкувати відмовилась. У цій ситуації їх підтримав А. Санцевич, який разом із учителем-методистом середньої школи Н. Матвічуком виступив з антикритикою в газеті “Радянська освіта” [305, с.18].

У рецензії на посібник М. Коваля, С. Кульчицького, Ю. Курносова, В. Сарбея прозвучала думка, що це була вдала спроба по-новому осмислити історичний процес, застосувати нові підходи, подолати стереотипи, що склалися у висвітленні минулого [59, с.140]. Втім, вважаємо, кардинально нових підходів застосовано не було. Подібною до використаної була періодизація підручника В. Сарбея та В. Спицького, увага зосереджувалася на соціально-економічній, політичній історії, що було характерним для посібників радянських часів [323]. На нашу думку, аналізуючи підручники, створені у часи УРСР, варто пам’ятати, що їх автори знаходились в обмежених умовах, мали писати лише про те, що “дозволено”.

У 1990-х рр., після проголошення незалежності України, ситуація з навчальними посібниками була досить складна – підручники попередніх часів застаріли, не відповідали нагальним суспільним запитам, потребам історичної науки. Серед тих, хто прагнув вирішити цю проблему, були історики-науковці, зокрема В. Сарбей. Він зайнявся підготовкою підручника з історії України XIX – початку XX ст., періоду, який у радянській літературі був висвітлений односторонньо. Доречі О. Удод, взагалі підкреслив, що цей період в українській історії є найважчим для осмислення та застосування нової методології історичної науки у 1990-х рр. [82, с.22]. Така ситуація збіднювала, деформувала сприйняття історичного процесу в Україні, посилювала складність його вивчення. Першим результатом роботи науковця став підручник “Історія України XIX – початку XX ст.” для 9 класу загальноосвітньої школи (К., 1994).

Основною метою даної праці була спроба розглянути події української історії XIX ст. у залежності від їх рівня впливу на етно- та націотворчі процеси. На думку С. Терно, ця робота В. Сарбея, як і більшість підручників з історії

1990-х рр., була зорієнтована на формування почуття національної ідентичності [86]. Виклад матеріалу відбувався за чотирма блоками (національно-етнічний, соціально-економічний, політичний, духовно-культурний розвиток), науковець вважав їх основними проявами історичного процесу. В даній роботі він виклав власне бачення подій історії України XIX ст., концепцію українського національного відродження [232].

Не повною мірою В. Сарбей використав існуючі методичні можливості. Здебільшого зосередився на текстовому компоненті підручника. Позатекстовий же представлений незначним методичним (лише запитання і завдання, немає таблиць, схем, тестів самоконтролю тощо) та слабким апаратом орієнтування (відсутня бібліографія, недосконала рубрикація, тематичні символи, наявний лише покажчик дат, немає ілюстрацій). Наявне перенасичення датами, подіями. Все це ускладнює сприйняття й так важкого матеріалу. До речі на сьогодні проблема перевантаження інформацією навчальних програм та підручників з історії залишається відкритою [326, с.6].

Якщо проаналізувати змістову частину, стає зрозуміло, що увага зосереджена переважно на подіях політичної історії, а цивілізаційні успіхи висвітлені набагато менше. Це дає підстави віднести підручник до категорії “перехідних”, яку виділили дослідники перших підручників з історії 1990-х рр. Так, С. Терно, К. Баханов, А. Зякун взагалі відзначали наявність у посібниках з історії цього часу концептуальних недоліків. Наприклад, повторення структурної та композиційної побудови радянських підручників, збереження традицій радянського історіописання, ставлення до культури як до “додатка” до економічного, політичного життя тощо [327, с.16]. Відбувалося фактично певне “підновлення”, модернізація радянських підручників, з них вилучалися марксистські догми, ідеї про соціально-економічний, класовий детермінізм, включалися нові, але іноді механічно поєднувалися зі старим змістом [85, с.12]. Втім, на нашу думку, така ситуація була логічною, вона пов’язана зі змінами соціокультурних цінностей. Подібний перехід не може бути одномоментною, одноразовою дією – це процес пошуку, переоцінки досвіду.

В. Сарбей не обмежився лише підручником, він підготував робочий зошит та хрестоматію (вийшла після його смерті) з історії України XIX – початку XX ст. для 9-х класів [197; 198]. Ці посібники разом складають навчально-методичний комплекс. Відтак зрозумілим є те, що проблемі реформування змісту шкільної історичної освіти у 1980 – 1990-ті рр. В. Сарбей приділяв чимало уваги. Сьогодні його спадок постає як важливий етап, яскрава спроба вченого-історика розв’язати актуальні проблеми, віддзеркалює зміни, що відбувалися.

Підручник для 9-го класу був однією з праць В. Сарбея 1990-х рр., у яких відбувався пошук нових шляхів до висвітлення історії України. Проте процес змін, винайдення нових підходів та методів для В. Сарбея був досить складним. Вчений не належав до істориків, котрі першими у кінці 1980-х рр. заявляли про нові пріоритети, перехід до нових методологічних принципів, визнавали неспроможність раніше зробленого. Не був він і серед консерваторів, що агресивно не сприймали зміни. Позиція В. Сарбея була

поміркованою, іноді, можна сказати, обережною, зміни в історичних поглядах відбувалися поступово. Це можна пояснити різними причинами. Вірогідно, науковець прагнув ретельно осмислити ситуацію, продумати перспективи розвитку історичної науки, вдумливо підійти до вирішення старих проблем. Він не сприймав такої критики негативних проявів у радянській історичній науці, котра перекреслювала всі досягнення радянських істориків. Процеси змін у історичних поглядах В. Сарбея кінця 1980-х – початку 1990-х рр. заслуговують на особливу увагу.

Перш за все, необхідно відзначити, що В. Сарбей розумів існування кризових явищ в українській радянській історичній науці, у тому числі в АН УРСР [132, арк.2–3, 9–10]. Він називав такі негативні компоненти історіографічної ситуації в УРСР: кон'юнктурщина, пристосовництво, використання єдиної марксистсько-ленінської методології, адміністративний тиск можновладців на духовну сферу суспільства, приниження і переслідування інтелігенції, абсолютизація принципу партійності в історичній науці, гіперболізація класового підходу, нехтування об'єктивністю і принципом історизму [328, с.6], заборона вивчення низки тем, існування сталих стереотипів у висвітленні, оцінках та висновках ряду питань тощо. Виникнення більшості негативних явищ пов'язував із втручанням Й. Сталіна в історичну науку, використанням фактів минулого як матеріалу для побудови довільних концепцій, покликаних виправдати дії “вождя” [329, с.65]. На думку В. Сарбея, в УРСР сформувалася історіографічна ситуація, коли необхідно було використовувати обов'язкові ярлики як данину певному “ідеологічному ритуалу” компартійно-тоталітарних часів (наприклад, “буржуазні націоналісти”). Подекуди ці ярлики вписували видавничі редактори, й таку традицію видавництва, зауважував В. Сарбей, не порушила навіть “перебудова” другої половини 1980-х рр. [328, с.7].

Серйозною проблемою радянської історичної науки В. Сарбей називав цензуру та “автоцензуру”. Дослідник указував, що історик, який знайшов в архівах “нове ім'я”, треба було доводити лояльність цієї історичної особи “комуністичній ідеології”. Внаслідок цього наукові матеріали могли побачити світ лише за умов, коли всі згадувані прізвища були апробовані у виданнях, що вже вийшли [79, с.137]. В. Сарбей разом із П. Шморгуном на одному з “круглих столів” 1987–1988 рр. із актуальних проблем історичної науки самокритично зазначили, що при підготовці під їх керівництвом науково-інформаційних енциклопедичних довідників не було обнародовано чимало імен діячів революційно-визвольного руху – спрацьовувала автоцензура [330, с.67]. Історики засвоїли встановлене у видавництвах “правило”: не підписувати до друку рукопис, якщо в ньому є імена, не апробовані попередніми чи іншими виданнями [330, с.68]. І. Колесник пояснювала таку ситуацію тим, що українські історики, наприклад, В. Сарбей, формувалися у просторі радянської історичної науки та зазнали комплексу подвійної самоцензури [76, с.14]. Для них існувала постійна загроза звинувачення у націоналізмі. Все це гальмувало поступ історичної науки, а введення нових імен ставало надзвичайно складною справою [79, с.137].

На думку В. Сарбея, знеособлення реального історичного процесу зводило нанівець активну роль людського фактора, формувало у людей почуття другорядності у порівнянні з партійно-державним механізмом [330, с.67]. У кінці 1980-х рр., підіймаючи проблему “безликої” історії, він публічно зауважував на необхідності дослідження біографій революціонерів [330 с.72]. Цим питанням розробки біографій діячів революції опікувалися Г. Швидько, А. Черненко, І. Павлик [331, с.87]. Насправді ж В. Сарбей у цей час присвячував публікації не лише революціонерам (П. Моїсеєнко, М. Кибальчичу), а й М. Аркасу, М. Драгоманову, О. Левицькому, О. Лазаревському, В. Тарновському, М. Могилянському, Т. Грановському та ін. Він насичував і збагачував український історичний процес, виводячи його з контексту загальноросійської історії.

Поступовість процесу зміни у світогляді В. Сарбея, починаючи з кінця 1980-х – на початку 1990-х рр., добре демонструє його позиція щодо постаті та історичної спадщини М. Грушевського. До кінця 1980-х рр. праці науковця відповідали загальному негативно-критичному ставленню радянської історіографії до цього історика, підкреслювалася хибність його ідей. Щоправда, В. Сарбей не обмежувався загальними осудливими фразами, категоричним запереченням ідеї концепції М. Грушевського. Він викладав положення, які піддавав критиці. Тобто, з праць В. Сарбея можна було дізнатися та сформулювати загальне уявлення про основні погляди М. Грушевського на історію України, у загальному викладі ознайомитись із альтернативним баченням її історії.

У порівнянні з попередніми роками, наприкінці 1980-х рр. ставлення В. Сарбея до доробку М. Грушевського майже не змінилося. Зокрема, у монографії “Очерки по методологии и историографии истории Украины” (К., 1989) він наводив “хибні” положення концепції М. Грушевського: 1) подання історичного процесу в Україні як національного руху, прояву національної ідеї, втілення поняття “національної єдності” і т. ін.; 2) стрижень української історії – боротьба за створення соборної національної держави; 3) існування безперервної традиції єдиного українства, яке за типом, характером історичного розвитку належить Західній Європі; 4) українська нація – селянська, а національна буржуазія відсутня; 5) рушійна сила історичного процесу в ХІХ – на початку ХХ ст. – національно-свідома інтелігенція; 6) відсутність національного пролетаріату [332, с.41] тощо. Дана монографія написана з досить-таки консервативних позицій, була традиційною для радянської історіографії. Можливо, її характер зумовило те, що готувалася вона як планова, задовго до виходу, тому й не відповідала настроям часу. Про застарілість, неактуальність низки положень монографії зазначали її рецензенти (наприклад, щодо М. Грушевського). Я. Грицак назвав її останньою, написаною в традиціях радянської історіографії роботою, яка зводилась до пошуку ілюстрацій до окремих (відповідно дібраних) положень з праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна [333, с.4].

Процес перегляду В. Сарбеєм ставлення до М. Грушевського та оцінок його доробку був досить непростим. Необхідно коротко розглянути позиції

дослідника щодо цього історика наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. У 1988–1989 рр. вийшла низка публікацій В. Сарбея про М. Грушевського. Він зазначав важливість перевидання ґрунтовних, багатих фактичним матеріалом праць історика [334; 335; 336, с.164]. Втім підкреслював, що публікувати їх треба вибірково, із коментарями, адже узагальнююча сторона, теоретичні висновки цих робіт потребують перегляду, об'єктивної оцінки, ідеологічно не прийнятні радянським народом своїми націоналістичними концептуальними положеннями [336], хоча й становлять історіографічний інтерес [334, с.2; 335; 336, с.164].

Як зазначали І. Гирич [81] та В. Головка [79, с.138], статті В. Сарбея, а також такого історика як Р. Симоненка, були відповіддю на публікацію С. Білоконя про М. Грушевського [80]. С. Білокінь високо оцінив спадщину історика й хоча залучив тези на кшталт того, що “ми непримиренні й тавруємо помилки Грушевського”, в цілому позитивно охарактеризував його спадщину та діяльність [337, с.7].

Безпосередня критика думок С. Білоконя була зроблена В. Сарбеєм у публікації “До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського”, опублікованій №10 за 1989 р. в УІЖ. Учений зауважив, що С. Білокінь “критично ...освоїти творчу спадщину Грушевського ...виявився неспроможним” (с.114), “з величезної спадщини самого Грушевського, в якій, справді, є й дотепер цінні наукові праці, ...популяризує далеко не кращі зразки” (с.115). Він спростовував твердження С. Білоконя про М. Грушевського як реформатора української літературної мови (с.120). Й запропонував критичний огляд основних положень історичної концепції М. Грушевського, звернув увагу на особисті риси історика (як негативні). Втім дана публікація В. Сарбея все одно вже вийшла за межі радянської історіографії. М. Коваль її оцінив як науково-пізнавальну, хоч й обережну спробу втамувати читацький інтерес до М. Грушевського [112, с.18].

Також В. Сарбей узяв участь у публічному обговоренні місця і ролі М. Грушевського в українській науці й історії (5 грудня 1988 р. у конференц-залі Інституту історії). Про його хід згадували Я. Дашкевич [80, с.331, 335] та І. Гирич [81, с.7]. З боку офіційних істориків серед виступаючих, зазначив І. Гирич, були В. Сарбей та Р. Симоненко [81, с.7]. В. Головка їх позицію назвав охороною “консервативного відношення”, натомість виступи П. Толочка та С. Білоконя оцінив як приклади критичного напрямку [79, с.138]. До доповідачів приєднався Я. Дашкевич, який виклав маловідомі факти щодо М. Грушевського й фактично поставив “своєрідну крапку в дискусії”, стверджуючи, що корені полеміки навколо М. Грушевського треба шукати в деформації історії України в цілому [80; 81]. Така позиція В. Сарбея, як і заідеологізовані праці кінця 1980-х рр., не викликає подиву.

У радянські часи широко розповсюдженими в історичній науці були пристосовництво та кон'юнктурність, котрі з'явилися завдяки існуючій владі, у тому числі репресіям проти вчених. Фактично це призвело до деформації науки, є яскравими прикладами існування та панування єдиної методології, неможливості вийти за межі дозволеного. На нашу думку, можна виділити

причини, які вплинули на особистість В. Сарбея, зумовили заполітизованість частини його доробку: 1) він – людина, народжена за радянських часів, дорослішав, формувався як особистість у 1930–1940-х рр., у період, коли суспільство відчувало на собі всі прояви культу особи Й. Сталіна, владні структури контролювали всі сфери життя суспільства; 2) окрема роль у формуванні поглядів В. Сарбея належить його дядьку – М. Булашу – партійному працівнику (який допомагав родині після втрати батька); 3) не міг повною мірою заперечувати ідеологію, яка нав'язувалася; 4) поділяв цінності сучасного йому суспільства, особисто говорив про віру в ідеали соціалізму; 5) становлення як професійного історика відбувалося у радянські часи з характерною для них відсутністю свободи творчості, необхідністю доведення політичної лояльності [98, с.68]; 6) наукові дослідження мали частково замовний характер – теми затверджувалися партійною владою, науковці-історики не могли повною мірою обирати проблему досліджень та їх методологію; 7) у 1970-і рр. за висловлені думки, оцінки дослідник зазнав серйозних труднощів, проблем.

Мабуть, тому наприкінці 1980-х інколи спрацьовував вироблений у попередні роки самоконтроль, окремі праці можливо мали на меті продемонструвати лояльність автора, створювалися на догоду існуючому політичному режимові, як наприклад стаття “Про актуалізацію історичних досліджень з вітчизняної історії дожовтневого періоду в світлі положень книги Л.І. Брежнєва “Спогади” [339, с.43–49]. З часом, вже у 1990-х рр., переосмислюючи життя, В. Сарбей зазначав, що деякі роботи “не роблять честі авторові з погляду сьогодення. ...Водночас в усіх ...працях стержневою завжди була українська національна ідея. З її популяризацією ...доводилося лавірувати, ...залучати в союзники, здавалося, непохитні тоді авторитети основоположників марксизму-ленінізму” [189, с. 6].

Розглядаючи 1990-ті рр. у житті В. Сарбея не можна оминати його участь у ще одному характерному часу діалозі. Так, історик виступив проти одного з найбільших критиків української радянської історичної науки С. Білоконя [338, с.7]. У січні 1990-го р. з'явилася чергова публікація С. Білоконя, у назві якої лунало провокаційне питання “Чи маємо ми історичну науку?” [338]. Відповідав на нього він досить-таки радикально й категорично – звинуватив радянських українських істориків у фальсифікації історії: 1) “жорстка централізація наукових досліджень і жорстка організація мали наслідком те, що в цілому офіційні історики вірою й правдою працювали на офіціоз і були ним самим”; 2) “номенклатурні історики обслуговували ...ідеологічні машини й були однією з частин цих машин”; 3) займалися перманентним конструюванням образу ворога, виконували “соціальні замовлення”, писали пропагандистські, ненаукові книжки, що розкладали українську культуру; 4) шкільні підручники “з історії України було побудовано таким чином, щоб нічого доброго про свій народ ...із нього не могли довідатися”; 5) “наші молоді вчені вчилися у людей, які вже самі небагато знали, і сподіватися на швидку регенерацію кадрів не випадає” тощо [338, с.7]. С. Білокінь робив висновок: “За сучасних умов справжня

історична наука неможлива в принципі” [338, с.8]. Він зауважував, що надія на зміну ситуації дуже низька. Серед істориків, згадуваних у негативному ракурсі, наводив прізвище В. Сарбея (із монографією “Очерки по методологии и историографии истории Украины ” (К., 1989 р.).

В. Сарбей підготував статтю-відповідь С. Білоконю, цікаво, що її історик закінчив так: “Усвідомлюю також вкрай мізерні шанси надрукування цього нашого рукопису: дискусій не любляють ні праві, ні ліві. Що ж, хай це буде ще одним запереченням твердження, що історики не пишуть “у стіл” [78]. Сталося так, що він передбачив майбутнє цього твору. Текст даної статті, датований 15 січня 1991 р., за свідченням В. Сарбея, пропонувався до друку головним редакторам спочатку газети “Літературна Україна”, а потім – “Культура і життя”, але йому не дали ходу і повернули автору. Втім і жодне інше полемічне зауваження опубліковане не було. Стаття В. Сарбея вийшла лише у 1997 р. під назвою “Проти войовничого нігілізму в науці” [78].

Можна погодитись із думкою дослідника В. Головка, що виступ С.

Білоконя В. Сарбей сприйняв як особисту образу, сконцентрувався переважно на критиці найбільш одіозних тез, значно менше уваги приділивши позитивним розшукам. В. Сарбей таку позицію С. Білоконя пов’язав більшою мірою із його невдачами у реалізації себе як історика (наприклад, при вступі в аспірантуру [78, с.61]), проблемами з колегами у спілкуванні [78, с.66]. В. Сарбей писав: “Створюється враження, що йдеться просто про злостиву, неуживчиву, сповнену ворожості до всіх і всього людину. І ці риси характеру спричиняються й до такого ж ставлення щодо саме тієї науки, яка не стала сферою утвердження автора як ученого... Отже, геть науку, яка його не визнала – мабуть, така суб’єктивно прихована причина таких затятих нападок автора на історичну науку в Українській РСР і його закликів створювати нову історичну науку” [78, с.64]. Також він підкреслив вигідність позиції С. Білоконя, завдяки якій можна набути репутації борця за об’єктивну історичну науку [78, с.60].

Лейтмотивом статті В. Сарбея фактично стало спростування звинувачень більшості радянських істориків, науковців Інституту історії АН УРСР. Науковець підкреслив, що С. Білокінь унікав конкретики [78, с.59]. Тому, аналізуючи історіографічний процес в УРСР, згадував імена ряду вчених, які плідно, ґрунтовно працювали – це В. Стрельський, Ф. Лось, К. Гуслистий, О. Апанович, І. Шовкопляс, М. Дмитрієнко, Є. Скляренко, М. Котляр, О. Сидоренко, О. Головка, О. Толочко, М. Корінний, школа М. Ковальського, Г. Швидько, Ю. Мицик, С.Плохій [78, с.59] тощо. Окремо В. Сарбей зупинився на труднощах, яких зазнавали історики за найменше відхилення від ідеологічного курсу тощо. Для підсилення власної точки зору звертався до думок українських діаспорних істориків (І. Мигула, Р. Сенкуса) [78, с.56–57]. В. Сарбей зауважував, що С. Білокінь “страждає хворобливою (можливо, й невиліковною) сліпотою щодо справжнього стану історичної науки в Українській РСР у недалекому минулому й сьогодні” [78, с.60].

Разом з тим, науковець погодився з низкою критичних положень і конструктивних пропозицій С. Білоконя: 1) про наявність “білих плям” у висвітленні української історії; 2) про перекручену історію радянського періоду

; 3) про необґрунтовану концентрацію більшості дослідників на вивченні історії недавнього минулого; 4) про слабку обізнаність більшості радянських істориків із новітніми методами досліджень історичного процесу; 5) про штучні ідеологічні нашарування; про обтяжену різними бюрократичними та ідеологічно-контролюючими рогатками і гальмами систему проходження рукописів [78, с.68]; 6) про контроль комітету державної безпеки за діяльністю істориків-фахівців-педагогів і науковців [78, с.69] тощо. Називав він, не наводячи прізвищ, і категорію “номенклатурні історики” [78].

На відміну від С. Білоконя, В. Сарбей оптимістично бачив перспективи розвитку історичної науки, вважаючи, що вже за роки перебудови відбулися значні зрушення [78, с.69]. Він наголошував, що у цій полеміці останнє слово залишається за наступними поколіннями: “З кожного хронологічного відрізка кращі надбання культури і науки переходили до наступних поколінь. Безперечно, ... історія цілком об’єктивно відбере для наступних поколінь і з того історіографічного доробку, ... який створено за роки Радянської влади” [78, с.65].

Так, загальною тенденцією історичної науки 1990-х рр. була спроба по-новому споглянути на відоме, переосмислити підходи при дослідженні, вивченні історії. Характерні для радянської історичної науки консерватизм підходів, усталеність, стандартність при оцінці різноманітних явищ, подій, існування беззаперечних авторитетів, відсутність права на точку зору, що відрізнялася б від офіційно прийнятої, впливали на науковців, зумовлювали розвиток історичних досліджень. Тому, коли з’явилися умови та можливості вийти поза межі дозволеного, розглядати, розмірковувати про “забуті”, “маловідомі”, “непопулярні теми” або досліджувати, здавалося б, уже добре знане, з нових позицій, не слідуючи “єдиновірній методології”, багато хто з істориків-науковців зайнявся цим. Це є логічним та, мабуть, необхідним, оскільки забезпечує розвиток науки. У кожного даний шлях був різним. Так, і В. Сарбей, разом з іншими науковцями, підійшов до перегляду та переосмислення багатьох положень, що панували у радянській історіографії.

У 1990-х рр. дослідник чимало уваги приділяв вивченню проблем становлення та консолідації української національної самосвідомості. Активно розробляючи цей напрямок, досліджуючи історію України XIX – початку XX ст., він сформував власне бачення українського національного відродження. Також окремо слід виділити студії В. Сарбея персонологічного характеру. Численні публікації про М. Драгоманова, М. Аркаса, О. Левицького, М. Костомарова, М. Грушевського, О. Лазаревського, М. Зібера, І. Борщака, М. Могилянського, Є. Болховітінова, П. Куліша, Т. Шевченка та інших виходили друком у періодичних, енциклопедично-довідкових виданнях, матеріалах конференцій. Розглядаючи науковий спадок В. Сарбея, важливо врахувати зв’язок між тематикою його праць і особливостями, потребами часу. У 1990-х рр., коли розпочався загальний пошук нової методології досліджень історії, у ряді публікацій він виклав та аргументував низку підходів, принципів, методологічних засад, які, на його думку, мають бути використані та враховані при дослідженні історії України. Цю групу робіт В. Сарбея О. Удод назвав

“шляхом методологічної перебудови” [82, с.22].

В. Сарбей висловив думку, що українська історіографія є достатньо зрілою, спроможною створити новаторську узагальнюючу працю з історії України, “її корінного народу, національних меншин” [293, с.180]. О. Удод підкреслив, що це був сміливий висновок, адже у ті часи лунали заяви про методологічну кризу, спроби, підходи, роздуми щодо “нового бачення” історії [82, с.23]. Необхідно коротко охарактеризувати бачення дослідником підходів до висвітлення історії України у таких працях:

1) Всебічно і комплексно відображати соціально-економічну, політичну та духовно-культурну сторони життя [293, с.180], на противагу всім існуючим узагальнюючим працям, які зосереджені на політичній історії з екскурсами у соціально-економічну. В. Сарбей підкреслював, що політикою займається лише вузький прошарок населення, тому такий виклад подій є однобічним.

2) Об’єктом дослідження має бути народ, його життя “в усій його нормальній функціональності”, без зосередження всієї уваги на катаклізмах [293, с.182]. Пропонував: а) відмовитись від “абстрагованого поняття класу”, використовувати конкретне, реальне – етнос, нація; б) переглянути тезу з традиційно-марксистської схеми, за якою стрижень історії – боротьба класів; в) історію національного руху вважати пріоритетною при висвітленні політичних проблем історії українського народу, оскільки визвольні змагання за збереження себе як етносу, нації, за громадянські права кожного українця займали центральне місце [293, с.182].

3) Орієнтуватися на більшість, а не на елітні меншості (влада, партія, інтелігенція, робітничий клас, дворянство) [292, с.7]. Будь-яка еліта, зокрема політична, незалежно від ставлення до народу, завжди відірвана від повсякденних турбот та інтересів мас, жила власним життям. Натомість для народних мас України традиційним було прагнення триматися осторонь політики [292, с.7]. Історики повинні визнати, що “українська нація дорядянської доби була селянською нацією”, і спрямувати дослідження на селянство (90%), а не як це часто робиться, при вивченні історії ХІХ ст., на інтелігенцію чи робітництво [293, с.181].

4) Інтегрувати історію, археологію, етнографію в історичне народознавство чи народознавчу історію [292, с.9].

5) Органічно включати українську історичну науку в світову (зокрема європейську) [293, с.185]. На думку В. Сарбея, методологічні підходи школи “Анналів” обстоюють людинознавчу, народознавчу концепцію історії, предметом історичного дослідження стає саме людина у суспільстві [82]. Відтак дослідник вважав, що у полі зору істориків повсякденності має бути динаміка історичного процесу життя звичайних людей: як вони працювали, що їли, пили, де жили, як здійснювалась торгівля, як розважалися, як змінювалась мода, соціальна та національна структура населення, який діяв механізм взаємин держави та громадян, ринкової економіки і т. ін. [293, с.185].

В. Сарбей, вважаючи ненормальною ситуацію, коли українську історію розглядають як безперервний процес боротьби за самостійну державність, зосереджуючи увагу на політичній еліті суспільства [292, с.4], підкреслював

однобічність державницької концепції історії України. Він наголошував, що лише політичними подіями реальний історичний процес не вичерпується й робив висновок, що сьогодні всебічно відображеної історії України немає. Державницько-елітарне мислення В. Сарбей вважав хворобою, “поширеною за останні роки” й орієнтованою, головним чином, на розробку і висвітлення політичної історії. В одній із публікацій він згадував думку, висловлену в античності, що історія людства виглядає як циклічна спіраль: деякі надбання історичної спадщини використовуються новими поколіннями, розвінчуються одні міфи – створюються інші [292, с.4]. Так, у часи УРСР історики акцентували увагу на боротьбі за економічні, соціальні права, у вчених української діаспори з’явилися тенденції оминати факт, що національні та соціальні проблеми, вимоги перепліталися між собою, а провідними в українській суспільно-політичній думці до 1917 р. були ідеї федералізму, громадівського соціалізму, національної кооперації, традиційні в історії України. Натомість нав’язується думка, що індивідуалізм – основа менталітету українського народу, зазначав В. Сарбей [292, с.4].

На думку науковця, новаторським внеском в українську та світову історіографію було б створення “справжньої історії українського народу – розважливої, помірковано-спокійної – в основі якої показ життя українського народу”, буденного, повсякденного, що становить майже всю його історію, [293, с.182], простої людини у громадському оточенні і повсякденних турботах за хлібом насущним, з її світоглядом і духовним єством [295, с.16]. Це дало б можливість відійти від міфотворчої історії України, створеної корифеями української історичної науки і продовженої радянською історіографією [293, с. 182].

Створення такої праці, на думку В. Сарбея, є можливим при дотриманні деяких умов: 1) історію необхідно розглядати як життя народу в усі історичні епохи та у природному середовищі (враховувати роль географічного фактора, екологічні проблеми тощо) [292, с.7]; 2) відображати всі складові життя народу – економічну, політичну, духовно-культурну, простежувати традиціоналізм у виробництві, визвольних змаганнях, громадських інституціях, культурі, релігійних віруваннях, взаєминах із сусідами [292, с.7]; 3) використовуючи тезу марксизму про первинність природних потреб людини, відображати еволюцію харчування, виготовлення одягу, взуття, будівництва житла, знарядь праці тощо [293, с.185]; 4) висвітлювати громадські традиції, світобачення, історичні погляди народних мас, які відрізнялися від поглядів еліти; 5) вдаватися до психологічного аналізу при дослідженні конкретних дій народу, лідерів [292, с. 8]; 6) не обмежуватися вивченням етнічної території українського народу, а розкривати історію компактних поселень українців у світі, простежити історію всіх ближніх і дальніх діаспор [292, с.8]; 7) приділяти увагу національним меншинам, частка яких серед народонаселення України була і досі є кількісно значною. Однак дослідник підкреслював, що універсальної методології в історичних дослідженнях не існує й жодна праця не подає абсолютної правди. Осягнення ж історичної істини В. Сарбей пов’язував із досконалістю методичного і методологічного інструментарію [292, с.3].

Подібні пошуки В. Сарбея сприймалися неоднозначно. Зокрема, пролунав один негативний коментар – О. Кучерук критично відреагував на підходи до висвітлення історії, які запропонував науковець у часопису “Київська старовина”. Публікація О. Кучерука вийшла за межі наукового етикету, містила образи на адресу вченого. Він зосередив увагу на запереченні та спростуванні таких положень публікації В. Сарбея: 1) ідеї про створення новаторської історії України; 2) твердження, що в існуючих синтетичних працях з історії України немає адекватного опису історичної дійсності, оскільки вони зосереджені на політичній історії; 3) про погляд на еліту як на меншість (натомість підкреслює думку, що еліта – провідна верства); 4) критика державницької концепції; 5) про синтез економічної, політичної, духовно-культурної складових історії (О. Кучерук поняття “синтез” використане В. Сарбеєм, підмінив поняттям “поділ”); 6) про віднесення формування й становлення української нації до межі ХІХ і ХХ ст. [83].

В. Сарбей також відповів на зауваження О. Кучерука. Він написав до редакції газети “Українське слово” (у ній була опублікована стаття О. Кучерука) листа, в якому висловив загальне враження від зауважень критика [186]. Історик відзначив, що допис О. Кучерука має характер лайки [186, с.2], його прийоми – це умовчання, натяки, перекручення [186, с.4], прямі образи, розмови по суті справи не відбувається [186, с.3]. Не можна не погодитись із В. Сарбеєм у тому, що такі підходи далекі від розважливої наукової об’єктивності [186, с.2]. В. Сарбей, який прагнув своєю статтею викликати дискусію, не передбачав “подібної лайки” у дусі часів радянського тоталітаризму” [186, с.1]. Вважаємо, насправді ж О. Кучерук не зміг адекватно відповісти на поставлені В. Сарбеєм питання. Він лише заявив про свою полярну позицію, критики не обґрунтував, не запропонував альтернативних підходів.

Погляди науковця протягом життя не можуть залишатися сталими, вони змінюються та розвиваються. Особливо це стосується періодів, коли зміни охоплюють усе суспільство. Тому з повагою слід віднестися до змін у баченні В. Сарбея методів та підходів до дослідження історії та її висвітлення. Це не лише визнання права людини на власну точку зору, а ще й пошук істориком-науковцем відповідей на суспільно важливі питання. Взагалі, доробок істориків, що працювали за радянських часів, заслуговує на помірковану та спокійну оцінку. Зокрема Л. Таран зазначила: “зважаємо оцінити, вписати українську марксистську спадщину в національний історіографічний процес означало б отримати позитивну частину нашої духовної спадщини в ХХ ст.” [340, с.87]. Подібну думку висловив О. Реєнт: “Історики марксистської школи багато зробили для вивчення минулого людства, і було б щонайменше необачним відкидати з порога їх здобутки. Водночас це не виключає необхідності постійного переосмислення, критичної оцінки їх праць, полеміки з приводу тих чи інших питань” [105, с.81].

Визнання помилок, переоцінка зробленого – це досить складний шлях, не всі спроможні його пройти. Втім В. Сарбей зміг критично зауважити, що: “Не все витримало випробування часом. Але й тут я вдячний і долі, і

власному інтересу, що спеціалізувався з дожовтневого періоду історії. Отже, не відмовляюся від всього належного мені доробку, хоча учням своїм сьогодні рекомендував би далеко не все використовувати без відповідного аналізу” [69, с7].

Говорячи про життєвий шлях В. Сарбея, важливо згадати і його родину. Дружина, Антоніна Павлівна Манько, завжди була поруч. Вона працювала вчителем географії спочатку в сільських школах Дрогобицької області, а потім – у школах №177 [131, арк.60], № 2 Києва [131, арк.87]. У них дві дочки, троє онуків. Старша, Лариса, закінчила біофак Київського державного університету [131, арк.60], кандидат біологічних наук, працювала в Інституті ботаніки, Інституті клінічної біології та генетичної інженерії НАН України. Молодша, Інна (1961 р.н.) [131, арк.49 зворот], навчалася у Київському інституті культури на бібліотечному факультеті [131, арк.87], була співробітником Медичної бібліотеки Інституту ботаніки. Мати Віталія Григоровича, Марія Федорівна (1906 р. н. [131, арк.14]), до 1953 р. працювала завідувачем дитячого садка. З часом, хворіючи, залишила роботу та жила з братом [131, арк.15 зворот] (парторг шахти №27, заступник начальника шахти №100 на Донеччині [131, арк.4 зворот]). Пізніше вона переїхала до сина. Люди, які безпосередньо знали В. Сарбея, відзначали, що він був цікавою доступною людиною, з почуттям гумору, вмінням не лише переносити скруту, а й вселяти оптимізм у тих, хто поруч, завжди був у центрі товариського застілля, любив природу, вмів працювати на землі [70, с.31].

Віталій Григорович Сарбей помер раптово, у себе вдома, 22 квітня 1999 р. [131, арк.278]. За кілька годин до смерті він займався створенням нового видання шкільного підручника з історії України для 9 класу [69, с.7].

1980-і – 1990-і рр. були досить плідними у житті В. Сарбея. Науковець активно працював над проблемами, що цікавили його, брав участь у різноманітних історичних заходах, входив до ряду товариств. Починаючи з другої половини 1980-х рр., в історичних поглядах дослідника відбуваються яскраві зміни. У 1990-х рр. він спрямував дослідницький інтерес на питання заборонені для вивчення в УРСР, використовував малодоступну раніше спадщину української історіографії, напрацювання діаспорних істориків. У цей час В. Сарбей сформулював концепцію національного відродження України, виклав основні підходи до розгляду історичного процесу.

2.4. Основні аспекти наукової та науково-методичної діяльності вченого

Розглядаючи життєвий шлях В. Сарбея, можна простежити різні грані прояву його особистості. Не лише у дослідницькій роботі виявилася обдарованість цієї людини. Яскравим доказом цього є багатогранна наукова діяльність вченого. Починаючи з років навчання у старшій школі, університеті, В. Сарбей виконував різні доручення, займався суспільною роботою тощо. У подальші роки ця тенденція збереглася: працюючи в Інституті історії України, понад сорок років, поряд із науково-дослідною роботою, В. Сарбей активно

займався іншими видами діяльності. Зрозуміло, що чимала кількість, виконуваних ним завдань входила до обов'язків відповідно до посади. Втім, зважаючи й на це, висновок про його надзвичайну активність, працездатність, зацікавленість та небайдужість до різних сфер суспільного життя очевидний. Тому варто детальніше розглянути ці аспекти діяльності В. Сарбея.

Чимало ним було зроблено для популяризації історичних знань:

1) Читання лекцій

Від часу роботи у школі та до останніх днів життя В. Сарбей постійно виступав із науковими доповідями, лекціями. Аудиторія слухачів була широкою, в тому числі й за віком. Для школярів готувалися матеріали, які періодично лунали з радіо-ефіру [140, арк.11; 142 арк.16; 145, арк.15; 147, арк.9]. Були прочитані курси лекцій для студентської аудиторії Київського інституту культури [131, арк.217] та історичного факультету Київського державного університету ім. Шевченка [133, арк.9], Полтавського педінституту [131, арк.217]. Виступав В. Сарбей в Івано-Франківську [142, арк.15], Донецьку [169, арк.31], Харкові, Житомирі [137, арк.9], Миколаєві [158, арк.31], Одесі [135, арк.6], Кам'янець-Подільському [133, арк.11], Черкаській [167, арк.14], Львівській [170, арк.3], Київській, Волинській областях [144, арк.9, 13] і т. ін., перед учителями, науковими співробітниками історичних та історико-краєзнавчих музеїв [167, арк.6], в інститутах підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук, для колективів різних підприємств, наприклад, Дарницького шовкового комбінату [166, арк.7] тощо. Тематика лекцій була різноплановою, змінювалася в залежності від потреб часу. Вони присвячувалися Т. Шевченку, ленінській тематиці, історії Києва, розвитку радянської історичної науки тощо. З кінця 1980-х – у 1990-х науковець звертається до проблем української державності, формування державних інститутів, пам'яткознавства, історії українського національного відродження, життя та творчості М. Грушевського [136, арк.10] тощо.

Значна кількість прочитаних В. Сарбеєм лекцій у 1950-х – першій половині 1960-х рр. мала антирелігійне спрямування. Вони пов'язані з його захопленням атеїстичною пропагандою. Тоді ж друком вийшла низка робіт із цієї проблематики. Даний спадок В. Сарбея можна умовно поділити за тематикою на такі групи: 1) спрямовані на загальну критику релігійних вірувань взагалі; він доводив архаїчність релігії як такої і її несумісність з соціалістичним устроєм радянського суспільства; 2) присвячені критиці релігійних вірувань капіталістичного світу, а найбільше Сполучених Штатів Америки (пов'язано з “холодною війною”, протистоянням Сходу – Заходу); 3) роботи довідникового характеру (пояснення окремих понять, фактів, подій у різного роду довідниках, енциклопедичних виданнях).

В. Сарбей висував та обґрунтовував твердження несумісності комунізму і релігії. По-перше, це спотворене, на його думку, ставлення до праці як до кари за гріхи, важкої необхідності, якою людина може заробити райське життя після смерті. Подібне ставлення, як він вважав, сформулося в період рабовласницького суспільства. По-друге, В. Сарбей торкався у своїх роботах

питань шлюбу, становища жінки, виховання дітей:

а) вказував на неоднозначну оцінку шлюбу в Біблії. З одного боку доброзичливість до освяченого шлюбу, а з іншого ставлення до чернецтва як до вищого прояву любові до Бога. Обстоює думку протиприродності чернецтва;

б) наголошував на пониженому становищі жінки у сім'ї, суспільстві, підпорядкуванні її чоловікові, що закріплюється релігійними заповідями;

в) зазначав, що релігійне виховання завдає шкоди молоді, породжує пасивність і бездіяльність [341, с.19].

По-третє, особливу увагу вчений приділяв такому питанню як вплив релігійності на рівень злочинності в суспільстві. Він підкреслював, що віра в Бога або безрелігійність самі по собі не можуть утримати людину від злочину. На підтвердження цієї думки В. Сарбей наводив такий аргумент: у середні віки служителі християнського культу знищували мільйони безвинних людей. Цю ситуацію він переносив у сучасність, наголошуючи, що більшість кримінальних злочинців – люди релігійні [341, с.21].

Так, В. Сарбей доводив неможливість співіснування релігії із засадами радянського суспільства. Він наголошував, що релігійна мораль понижує особистість, адже центральне місце у християнстві посідає твердження про гріховність людини, її нікчемність, безсилля, що спричиняє пасивне ставлення до дійсності. В. Сарбей протиставляв мораль радянського суспільства – релігійному західному, критикував його. Дослідник відображав такі проблеми, як падіння загальнолюдських цінностей, використання релігійних, християнських святинь у бізнесі, діловому світі для збагачення, з метою реклами (розіп'ятому на хресті Ісусові підноситься губка з кока-колою; трактування положень Біблії як рецептів розбагатіти, отримати посаду тощо) [299, с.27], прагнення збагатитися понад усе, абсолютна неперемінливість у методах досягнення цілей, знецінення людського життя, расизм та ін.

Проте найбільше його критика стосувалася загострення відносин між СРСР і західними країнами [296, с.15; 299, с.43]. Безапеляційно єдиним винним у цьому конфлікті визнавався Захід. В. Сарбей висвітлював:

а) діяльність політиків (особливо 1960-х років), які, прикриваючись релігійними гаслами, закликали до агресивної зовнішньої політики – ведення військових дій, використання атомної зброї у боротьбі з “комуністичною загрозою”;

б) діяльність представників різних релігійних культів, які, замість боротьби за мирне співжиття, доводили необхідність початку війни з новою зброєю;

в) особливо негативну роль Ватикану та Папи Римського [299, с.75];

г) релігійне обґрунтування політики гонки озброєнь і підготовки до нової війни.

Про серйозність розробки атеїстично-пропагандистського напрямку свідчать не лише друкована продукція (у вигляді численних статей, брошур з даної тематики), кількість прочитаних лекцій, а й організаційна діяльність В.

Сарбея:

1	ректор Київського міського народного університету атеїзму [131, арк.26]
2	заступник голови науково-атеїстичної секції при Республіканському товаристві “Знання” [163, арк.9]
3	заступник голови міської науково-методичної ради з питань атеїзму при Київському міському відділі Товариства для поширення політичних і наукових знань [131, арк.20]
4	член бюро Науково-методичної ради з питань пропаганди атеїзму при Київському міському відділенні товариства “Знання” [131, арк.47]

2) Популяризація історичних знань В. Сарбеєм шляхом створення навчальних посібників, хрестоматій, довідників з історії України, різних енциклопедичних видань, історичних календарів тощо.

Науковець брав участь у створенні майже усіх видань такого роду, що вийшли протягом 1970–1990-х рр.: “Українська радянська енциклопедія” (К., 1959 – 1965), “Советская историческая энциклопедия” (М., 1965. – Т.8.), “УРСР” (К., 1966), “Історія Української РСР” (К., 1967. Т.1.), “Радянська енциклопедія історії України” (К., 1969–1971. Т.1, 2, 3), “Шевченківський словник” (К., 1976 – 1977. Т.1,2), “Українська радянська енциклопедія” (К., 1979–1985. – Т.3, 11, 12), “Украинская советская энциклопедия” (К., 1980–1984. Т. 5, 6, 7, 10, 12), “Історія УРСР. Короткий нарис” (К., 1981), “История Украинской ССР” (К., 1983. Т. 4, 5), “Українська Радянська Соціалістична Республіка. Енциклопедичний довідник” (К., 1986), “Хроника революционного рабочего движения на Украине (1900–1917). Справочник” (К., 1987), “Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. Енциклопедичний довідник” (К., 1987) тощо. В 1990-х рр. – “Українська літературна енциклопедія” (К., 1990, Т.2), “Етнонаціональний розвиток України. Терміни, визначення, персоналії” (К., 1993), “Український історичний календар'96, '97, '98, '99” (К. 1995–1998), “Українська літературна енциклопедія” (К., 1995. Т.3), “Мала етнонаціональна енциклопедія” (К., 1996), “Малий словник історії України” (К., 1997) тощо.

3) Публікація у періодиці статей загальнопізнавального, публіцистичного характеру.

Вони виходили у місцевих газетах, наприклад, Івано-Франківська, Кам’янця-Подільського, Миколаєва, Луганська, Кіровограда, Чернігова, Житомира, Хмельницького, Дрогобича, Донецька, найбільше – Києва, газетах всеукраїнського значення (“Урядовий кур’єр”, “Українське слово”, “День”, “Літературна газета”, “Друг читача”). Була публікація в московській “Правді”.

4) Робота із поширення історичних знань серед дітей шкільного віку.

Історик надавав консультації при створенні та був автором навчальних сценаріїв – для республіканського телебачення [142, арк.16], низки діафільмів, циклів радіопрограм. Із підготовленими матеріалами особисто виступав по загальноукраїнському і, найбільше, київському радію. Радіопередачі, підготовлені та проведені В. Сарбеєм, нагороджувалися дипломом республіканського радіокомітету [159, арк.53]. На початку 1990-х рр. передачі, що по всеукраїнському радію вів науковець, присвячувалися М. Аркасу, М. Грушевському, М. Драгоманову, П. Скоропадському, А. Гончаренку, О. Вересаю [135, арк.6], козацтву, Києво-Могилянській академії [133, арк.11], історії українського національного відродження [136, арк.10]. Певний час він керував секцією шкільного наукового радіотовариства при Радіокомітеті УРСР [150, арк.17].

Неодноразово В. Сарбей входив до складу журі, керував секціями на різноманітних конференціях, зльотах юних істориків, істориків-краєзнавців [144, арк.13], готував рецензії на доповіді учасників, виступав. Колективи вчителів окремих шкіл надсилали листи до Інституту історії з подякою В. Сарбею за допомогу у вихованні учнів, зацікавленні їх історією. Так, своєю вдячністю за залучення школярів до наукової діяльності висловив йому колектив Київської малої академії гуманітарних наук при столичному Палаці дітей та юнацтва [131].

Історик займався також, як вже зазначалося раніше, підготовкою навчальних посібників з історії України – вузівських та шкільних підручників, книг для читання, хрестоматій, програм з історії України тощо. Він зосереджувався на викладі історії України ХІХ ст. Вперше В. Сарбей увійшов до авторського колективу книги для читання з історії УРСР у 1961 р. [189, с.15], а остання його праця у цьому напрямку – хрестоматія з історії України ХІХ – початку ХХ ст. [198] – була опублікована у 2000 р. вже після смерті науковця. Найбільше посібників вийшло у вісімдесятих та дев'яностих роках. На думку історика, шкільні підручники мають активно допомагати вчителям, а також учням у формуванні вмінь, навичок, пізнавально-творчій діяльності, формувати сталу потребу в безперервній освіті та самоосвіті [263, с.93].

Беручи участь у створенні книг для читання та хрестоматій, В. Сарбей готував статті, передмови, розділи, працював над окремими виданнями у співавторстві. Однією з найгрунтовніших можна вважати хрестоматію, підготовлену істориком одноосібно, з історії України ХІХ – початку ХХ ст. для 9-х класів [198]. У сучасній українській історичній дидактиці ставлення до документа певною мірою змінилося, історичне джерело стає безпосереднім об'єктом дослідження учнів [342], тому створення подібних посібників є важливим. Зміст цієї хрестоматії становлять підготовлені тексти першоджерел (у повному вигляді, тематичних уривках) у тому числі офіційних, пресових, епістолярних, мемуарних. В. Сарбей також залучив опубліковані та неопубліковані архівні документи, використав численні документальні збірники. У документах збережено мовностилістичні особливості й тодішній український правопис. Підручник, робочий зошит і хрестоматія з історії України ХІХ – початку ХХ ст. для 9-х класів є навчальним комплексом, який вчений рекомендував використовувати, перш за все, у ліцеях, гімназіях, школах, класах з поглибленим вивченням історії.

Науковець брав участь і у підготовці шкільних навчальних програм з історії України. У 1990 р. – проекту програми для 8-11 класів [229], у 1992 р. – проекту програми для 7-11 класів [230]. Автори намагалися, враховуючи зміни, що відбувалися у суспільному житті, виробити нові, більш актуальні підходи до вивчення історії. В 1996 р., одночасно з програмою для середніх загальноосвітніх шкіл для 5-11 класів, була видана програма з історії України для шкіл із поглибленим вивченням історії для 7-11 класів [231], якою передбачалося викладання історії на підвищеному рівні з подвоєнням навчального навантаження для вивчення матеріалу.

В. Сарбей необхідним також вважав створення шкільних історико-краєзнавчих гуртків, організацію шкільних музеїв і музейних кімнат [212, с.108], проведення конференцій для старшокласників, науково-популярних передач на радіо, телебаченні, демонстрацію навчальних діафільмів [343, с.159].

Не залишалися поза увагою вченого вищі навчальні заклади. У 1970 р., разом із А. Санцевичем, І. Шекерою, він підготував примірний навчальний план та програму для народних університетів з історії УРСР [189, с.30]. Дослідник у співавторстві розробляв лекційні курси з історії України, навчальні посібників для вузів. В. Сарбея цікавила проблема вироблення ефективних методик опанування знаннями [264, с.150], науково-дослідницька робота студентів. Він відзначав, що у студентів необхідно формувати навички самостійної творчої роботи, культуру наукового мислення. Важливим засобом для цього науковець вважав підготовку дипломних робіт із проблем джерелознавства, історіографії, краєзнавства та ін. [344, с.117]. Особливу увагу В. Сарбей звертав на роль і значення наукового керівника, відзначаючи необхідність залучення до наукового керівництва провідних учених, викладачів інших вузів, співробітників архівів, музеїв. Він називав проблеми, які, на його думку, заважають якісно та на високому рівні проводити дослідження: 1) недотримання правил оформлення (особливо бібліографічних списків) – пропонував ввести спецкурс щодо роботи з архівними матеріалами, літературою; 2) надмірне ускладнення при постановці теми; 3) подекуди відсутність наукової етики [344, с.120]. Також історик був головою державних екзаменаційних комісій на історичних факультетах Сімферопольського та Одеського університетів [157, арк.42].

Придїляючи значну увагу проблемам популяризації історії, науковець за часів незалежності України увійшов до складу Українського історичного клубу Москви (функціонував з 1995 р.). Ця регіональна громадська організація мала на меті вивчати українську історію та сприяти популяризації історичних і культурних знань про Україну. В. Сарбей виступав із лекціями перед українцями, що мешкали в Росії [190, с.150], брав участь у конференціях, організованих клубом.

Власне, участь В. Сарбея у різного роду конференціях, симпозіумах, читаннях, семінарах, сесіях науково-історичної тематики як учасника і співорганізатора була постійною [213; 274–277; 345–354]. Географія проведення конференцій, які відвідував історик, не обмежувалася Україною, охоплювала багато міст колишнього СРСР: Москва, Тбілісі, Єреван, Воронеж, Смоленськ, Вільнюс, Саратов та ін. Більшість заходів мали історіографічний, джерелознавчий аспекти, переважно спрямовувалися на вивчення історії XIX ст. У 1990-х рр. В. Сарбей був серед організаторів та учасників усіх Всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства [99, с.30], відвідував Болховітнівські та Костомарівські читання, конференції, присвячені проблемам українського національного відродження, подіям 1917 – 1918 рр., тощо.

Активно В. Сарбей займався редакторською роботою, рецензуванням різноманітних видань, створенням передмов, післямов, коментарів. Науковець

входив до редакційної колегії сімдесяти фундаментальних колективних праць, ще у майже шістдесяти виконував функції відповідального редактора [189]. З 1988 р. був членом редколегії “Українського історичного журналу”, з 1997 р. – Всеукраїнського наукового журналу “Менеджер”, з 1999 р. – Українського історико-медичного журналу “Агапіт”, з 1989 р. – видання “Пам’ятки історичної думки” [189, с.99]. В. Сарбей був фундатором та входив до редколегії “Харківського історіографічного збірника” [73, с.106].

Учений постійно рецензував наукові монографії, праці колективів авторів, публіцистичні твори й т. ін. (загальна кількість опублікованих рецензій перевищує сотню). Перша – вийшла у 1953 р. і, до речі, була другою друкованою працею історика. Починаючи з 1958 р., рецензії стають невід’ємною складовою у списку публікацій В. Сарбея, виходять майже кожного року. Винятком були 1985 р., 1986 р., 1989 р. та 1990 р. Найбільш плідними стали 1970-й р., коли науковець опублікував вісім рецензій, 1975-й р. – дев’ять, 1976-й р. – сім.

Частина рецензій на рукописи, історичні романи, п’єси, монографії була підготовлена ним за дорученням дирекції Інституту історії України, Президії АН, Держкомітету УРСР із Шевченківських премій, Ради Міністрів УРСР, Міністерства освіти та культури України, правління Товариства охорони пам’яток історії та культури України та ін. За їх дорученням, готував пояснювальні та доповідні записки, історіографічні та історичні довідки, інформаційні доповіді, матеріали, інформацію з різних проблем історії. Розробляв заходи щодо відзначення окремих історичних дат.

Стосовно проявів особистості В. Сарбея свідчать його постійна участь у діяльності багатьох організацій, товариств та посади, що він обіймав.

1	Науково-координаційна діяльність	голова Наукової ради з проблеми “Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду” при Секції суспільних наук АН УРСР [131, арк.184, 220]	
		заступник голови Української зональної секції Наукової Ради з проблеми “Історія історичної науки” при Відділенні історії АН СРСР (спочатку був секретарем Ради) [131, арк.184, 216, 220; 138, арк.5]	
		голова секції пам’ятників історії Українського Товариства охорони пам’ятників історії та культури [131, арк.184, 223]	
		голова Бібліотечної ради Інституту історії АН УРСР [159, арк.54]	
		керівник історичної секції шкільного наукового радіо товариства Республіканського радіо [150, арк.17]	
		вчених (з історіографії та джерелознавства) та спеціалізованих рад із присвоєння вчених ступенів та звань [131, арк.216 б]; та захисту дисертацій [150, арк.7] при Інституті історії АН УРСР [131, арк.184, 220]	
			Головного архівного управління при Раді Міністрів УРСР [150, арк.5]
			Центрального державного історичного архіву УРСР у Києві [131, арк.220; 150, арк.5]
			Науково-методичної з питань викладання історії та суспільствознавства при Міністерстві просвіти УРСР [131, арк.216 зворот; 143, арк.5; 161]
			правління Українського товариства охорони пам’ятників історії і культури
		Центру пам’ятокознавства НАНУ [74, с.30]	

2	Участь в роботі рад (в якості члена ради)	республіканських наукових рад	Республіканської історичної бібліотеки [150, арк. 18]
			історичної бібліотеки Міністерства культури УРСР [131, арк.220]
			правління товариства “Знання” [146, арк.5]
			історико-краєзнавчих досліджень при АН УРСР [131, арк.220]
			з проблеми “Основні закономірності вітчизняної історії дожовтневого періоду” при секції суспільних наук АН УРСР [139, арк.54]
			Інституту історії партії при ЦК Компартії України. [131, арк.184]
		низки вчених та наукових рад установ України	
		всесоюзної Наукової ради з проблеми “Історія історичної науки” при Відділенні історії АН СРСР. [131, арк.184, 220, 216], був заступником голови та вченим секретарем цієї Ради [139]	
		української зональної секції Вченої ради АН СРСР з історіографії та джерелознавства [148, арк.11]	
3	Входив до комісій (неодноразово)	Президії АН УРСР та його Відділення права, філософії та історії з перевірки результатів роботи окремих науково-дослідних установ [131, арк.184]	
		як член або голова комісії з перевірки Інституту археології [131, арк.221]	
4	Виступи на засіданні Археографічної комісії [171, арк.7]		
5	Був деканом Народного університету Ленінських знань при заводі “Ленінська кузня” [139, арк.9]		
6	Обирався головою профкому [131, арк.50], міськкому [131, арк.222], завідувачем житловим сектором [162, арк.24], членом партбюро [131, арк.222], партгрупоргом [131, арк.47] Інституту історії АН [131, арк.184], був головою первинного органу “Добровільне товариство сприяння армії та флоту” [131, арк.20]		

Багато уваги він приділяв участі у громадських організаціях України, насамперед, Києва.

Історик активно займався підготовкою наукових кадрів через керівництво аспірантами, прикріпленими здобувачами, а також як офіційний та неофіційний опонент, через письмові відгуки, рецензії на рукописи дисертацій, численні консультації здобувачів із різних установ України. Власне, він продовжив і поглибив свій учительський досвід, але вже на якісно іншому рівні. Виховання науковців є важливим та необхідним напрямом роботи вченого. На основі проблематики, яку розробляв В. Сарбей, склалася наукова школа його учнів та послідовників. Їх роботи присвячувалися актуальним проблемам історії, історіографії України [131, арк.217; 149].

Під науковим керівництвом В.Сарбея підготували і захистили дисертації 12 докторів і більше 40 кандидатів історичних наук (7 працюють в Інституті історії України НАН України, В. Попик – у Президії НАН України, С. Заремба очолював Центр пам’яткознавства НАН України, О. Лебеденко – ректор Ізмаїльського педагогічного інституту, В. Корольов – проректор одного з Сімферопольських вузів, О. Коваленко – декан історичного факультету Чернігівського педагогічного інституту, Д. Потехін – проректор Ялтинського інституту менеджменту; завідувачі кафедр – В. Половець (Чернігів), Б. Кругляк (Житомир), М. Якименко (Полтава), С. Світленко (Дніпропетровськ), М. Кукурудзяк (Кам’янець-Подільський); професори кафедр – у Харкові, Чернігові, Києві, Ужгороді, Кривому Розі, Кіровограді; доценти історичних

кафедр Львова, Запоріжжя, Черкас, Дніпропетровська, Києва, Миколаєва, Донецька, Херсона, Кам'янець-Подільського, Кіровограда, Чернігова, Житомира, Луганська; деякі працюють у Росії, США, Канаді, Австралії [70, с. 21]).

Тематика дисертацій, написанням яких керував науковець, головним чином, стосувалася проблем історичного процесу в ХІХ ст. (В. Єресько [152, арк.4], Г. Мамула [153, арк.10]). Низка праць мала джерелознавче спрямування (С. Заремба, Л. Москвич, Л. Лось (Алізаде), А. Ткачук [155, арк.20] та ін.). Історіографічними були роботи С. Шевченка, А. Крюкова, А. Коваленка, І. Козловського, П. Маркова, в них розглядалися історичні концепції І. Франка, І. Срезневського, В. Модзалевського, С. Степняка-Кравчинського, М. Максимова тощо [131]. В окремих порушувалися питання визвольного руху, розвитку певних верств населення, проблеми історичного краєзнавства, народного господарства тощо.

Як указували самі дисертанти В. Сарбея, при обранні та формулюванні теми роботи він із повагою ставився до їхніх інтересів та вподобань, не був надмірно консервативним, підтримував нові цікаві ідеї науковців [99, с.31]. Так, доцент О. Коник (Херсонський державний університет) зазначає, що Віталій Григорович – зразок наукового керівника, людина, яка завжди допомагала і мала бажання допомогти. Однією з характерніших рис В. Сарбея була щедрість на поради і цікаві думки, а висока професійність, добросовісне ставлення до всієї своєї діяльності, відкритість у спілкуванні з кожним, у поєднанні з виключною порядністю і безкорисливістю, на думку О. Коника, робили співпрацю з ним плідною і просто цікавою [355, с.135].

Колеги Віталія Григоровича зазначали, що він не був чиновником від науки, котрий вимагав від підлеглих наукових досягнень у конкретний день і час, як творча людина знав, що таке натхнення, творче піднесення, копітка праця в архівах з історичними джерелами і літературою. Він не ставив жорстких вимог ні до учнів, ні до підлеглих. Хоча самому В. Сарбею, за свідченням його колеги, кандидата історичних наук Ю. Лаврова, що знав його майже сорок років, були притаманні фантастична працездатність і працелюбність, великий науковий інтелект [69, с.7].

Прагнення досягнути та зрозуміти нове, невідоме, бажання навчатись, поповнювати знання, ділитись ними ніколи не залишали, були характерні для В. Сарбея. Тому співпраця з ним була корисною, плідною, не викликала ускладнень, особливо якщо врахувати реальність вимог, які науковець ставив перед своїми учнями. Складається загальне враження, що підготовка нових істориків – це справа, яка особливо подобалась В. Сарбею, він сам констатував: “Найбільше моральне задоволення приносить виховання кадрів” [70, с.20].

У процесі підготовки фахівців-істориків виявлялося і прагнення самого В. Сарбея до глибинного пізнання історії, у тій допомозі, що надавав під час створення дисертації, у зануренні в окрему наукову проблему. Так, важливим питанням, яке потребує з'ясування, є існування наукової школи В. Сарбея. Це питання не є предметом даного дослідження. Втім, слід висловити думку, що навколо дослідника протягом його наукової діяльності сформувався колектив

однодумців, які займалися вивченням проблем історіографії, джерелознавства, краєзнавства, історії України XIX – початку XX ст. Це – колектив відділу, який очолював В. Сарбей. Також він мав вплив на тих істориків, які під його керівництвом створювали кандидатські та докторські дисертації. Чимало дослідників консультувалися у В. Сарбея. Їх усіх об'єднує близькість проблематики. Важливою умовою існування наукової школи визнається спільність методології та підходів у дослідженні, використання яких продовжується і в самостійних працях, створених без участі керівника. У даному випадку повною мірою ця ознака не може бути використана, оскільки В. Сарбей як сучасник української історичної науки часів СРСР мав можливість працювати лише у межах “марксистсько-ленінської методології”. Відповідали їй і роботи “учнів” дослідника, особливо 1970–1980-х рр. У 1990-х рр. В. Сарбей, як і переважна більшість науковців, лише розпочав пошук нових шляхів дослідження історії. Тому питання спільної методології необхідно використовувати досить умовно. Втім сьогодні вчені, становлення яких відбувалося під впливом В. Сарбея, продовжують вивчення актуальних проблем історії, дехто працює у контексті обраних раніше проблем та напрямків, вони нині задають тон в українській історичній науці (в Інституті історії України НАНУ, в провідних наукових центрах та університетах України) [189, с.3]. Отже, цілком доцільно тепер висловлюються думки про наукову школу В. Сарбея.

Різноманітними були справи, на які спрямовував свою енергію та сили В. Сарбей, це певною мірою свідчить про обдарованість і працездатність науковця, а також його небайдужість, зацікавленість у тій справі, якій присвятив життя. Активну громадську позицію, інтерес до того, що відбувається навколо, прагнення брати безпосередню участь у справах, що хвилювали його, значною мірою відбивають численні нагороди, відзнаки діяльності науковця – медалі, дипломи, грамоти, звання. Розпочинаючи нове, не полишав і попередніх захоплень, тому, мабуть, перелік занять В. Сарбея є таким великим за обсягом і за значенням. Все це ще раз підтверджує різнобічність творчої небайдужої особистості Віталія Григоровича Сарбея.

* * *

Повна реконструкція основних життєвих віх В. Сарбея, на основі та в межах наявних архівних, історіографічних матеріалів, дає змогу не лише ознайомитись із біографією вченого, його діяльністю, сформуванню науково-біографічну базу, а й простежити і визначити його місце у науково-історичному процесі України. Доля дослідника у дечому є показовою для багатьох українських істориків. Формування особистості, становлення його як науковця, більша частина життя прийшлися на часи існування України в умовах СРСР. На складні 1930-ті рр. припало дитинство, потім евакуація під час Другої світової війни. Навчаючись у школі, університеті, вчителюючи, В. Сарбей – людина з активною життєвою позицією – вступив до комсомолу, згодом партії, членство в котрій відкривало перспективи для професійного зростання. Після закінчення аспірантури він назавжди залишився працювати в Інституті історії.

Звичайно, у В. Сарбея, як і у кожного, були складні етапи в житті. Певні труднощі спіткали його під час підготовки до захисту кандидатської дисертації, який у зв'язку зі змінами в законодавстві був відкладений. Втім найбільш складними для В. Сарбея були 1970-ті рр. Підготовлена науковцем докторська дисертація “Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України” викликала ряд зауважень щодо оцінок доробку українських істориків. Але не зважаючи на досить серйозну критику на етапі передуючому захисту, безпосередньо під час нього, значна більшість науковців-історіографів позитивно сприйняли дану роботу В. Сарбея. Після публічного захисту проблеми дослідника не закінчилися, більше чотирьох років він очікував присудження ступеня доктора історичних наук. Ситуація яка виникла із В. Сарбеем у 1970-х рр. цілком логічно пояснюється явищами, що відбувалися в українському суспільстві у цілому, і зокрема в історичній науці. Передовсім це ідеологічні чистки у галузі історії, літератури пов'язані з іменами В. Щербицького, В. Маланчука. Складнощі які виникали на шляху В. Сарбея відповідним чином відбивалися на продуктивності його роботи. Зменшувалися обсяги наукових публікацій та їх загальна кількість, у цей час більше друком виходило рецензій, статей в енциклопедично-довідкових виданнях.

Втім після того як учений у 1978 р. обійняв посаду завідувача відділом історії капіталізму стан речей дещо змінився. 1980-ті рр. стали періодом досить стабільної дослідницької роботи науковця. В. Сарбей займався розробкою ряду проблем історії України, брав участь у створенні колективних праць, навчальних посібників, займався підготовкою наукових кадрів.

На межі 1980–1990-х рр., коли дуже швидко відбувався перегляд всієї системи цінностей, дослідник зміг, переоцінивши свій попередній науковий доробок, зайнятися пошуком нових підходів до висвітлення історії України. Він запропонував вивчати історію зосередивши основну дослідницьку увагу на людині з її потребами, почуттями, щоденним життям У 1990-х рр. В.

Сарбеем були створені праці, що розкривали його власне бачення історичного процесу в Україні, зокрема у ХІХ ст. Причини їх появи різні – свобода слова (хоч і не завжди доступна), відмова від єдиної методології при дослідженні історії, зняття заборон на дослідження спадщини ряду істориків, великий життєвий та професійний досвід. Звичайно, також необхідно підкреслити особисті риси характеру В. Сарбея, що мали значний вплив на його долю – працездатність, працелюбність, цілеспрямованість, бажання пізнання, самовдосконалення, прагнення навчатися самому та вчити інших.

Розгляд життєвого шляху, етапів професійної діяльності ученого дає змогу побачити не лише основні напрямки, пріоритети у творчості, а й розвиток поглядів, переконань, зрозуміти, що впливало на їх формування, зумовлювало зміни. Разом з тим, необхідно зауважити, що під час висвітлення життєвого шляху та наукової діяльності В. Сарбея, увага зверталася на нього переважно як на дослідника історії України, й тому особисте життя викладено в загальних рисах. Також у ході дослідження життєвого шляху різних поколінь радянських істориків важливо пам'ятати

про негативний вплив суспільно-політичної ситуації в країні, зокрема на гуманітарну сферу, обставини, які іноді суттєво позначалися на діяльності та творчості людей, уникати однозначних оцінок. Їхній науковий спадок є невід’ємною частиною українського історіографічного процесу і, безперечно, потребує детального та неупередженого вивчення.

РОЗДІЛ 3

ВНЕСОК В. САРБЕЯ У РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ УКРАЇНИ

3.1. Висвітлення історії України ХІХ – початку ХХ ст. у творчому доробку В. Сарбея 1960-х – 1980-х рр.

Центральною дослідницькою проблемою в науковій спадщині В. Сарбея є історія України ХІХ – початку ХХ ст. Великий масив робіт даної тематики вийшов друком у 1960-х – 1980-х рр. в умовах існування УРСР. Історична наука цього часу зазнавала значного ідеологічного тиску, що позначилося на працях дослідників. Подібна доля не оминула доробку В. Сарбея. Тому виклад розвитку історичних процесів на українських землях ХІХ – початку ХХ ст. відбувався як частини “єдиної цілісної марксистсько-ленінської історичної концепції” [314, с.8], у контексті ленінської схеми загальноросійської визвольної боротьби. В. Сарбей пояснював спільність періодизації єдиними закономірностями цієї боротьби для України і Росії [356, с.141]. Основна увага

акцентувалася на “багатовіковій дружбі”, взаємозв’язку українського та російського народів [314, с.10]. На думку В. Кравченка, українська радянська історіографія загалом була підпорядкована головній, телеологічній за своєю суттю, ідеї про єдність із Росією як основної, визначальної риси історичного розвитку України [101, с.117].

На наш погляд, важливо розглянути бачення В. Сарбеєм історії XIX – початку XX ст. за радянської доби, щоб простежити зроблені ним теоретичні узагальнення. Зокрема, запропоновану періодизацію (критерії, що лежали в її основі, виступали орієнтирами офіційної історичної науки), щоб з’ясувати, які виділялися закономірності, тенденції та які існували акценти під час висвітлення подій XIX – початку XX ст. Над даною проблематикою працювало чимало українських радянських істориків, але не всі питання вони мали змогу вивчати, нерідко розглядувані події трактувалися однобічно. Це пов’язано з особливостями історіографічної ситуації в УРСР, впливом ідеологічного диктату, тотального контролю в гуманітарній сфері тощо. Характерною була надмірна політизація, показ історії людства як постійної боротьби. І. Колесник зазначила, що у зв’язку з загрозою звинувачення в прихильності до “українського буржуазного націоналізму” історики УРСР були змушені демонструвати необхідну лояльність щодо марксистської ідеології, у них виробилось почуття підвищеної внутрішньої “самоцензури”, надмірної “ідеологічної рефлексії”. Репресивна орієнтація думки знаходила втілення в абсолютизації класового підходу, критиці “буржуазних фальсифікацій” історії, викриванні проявів “буржуазного націоналізму” [357, с.13]. Тим більше, що відбувалося протиставлення пролетарської (марксистської) і буржуазної історичної науки.

Як відзначають дослідники, під час розробки у радянські часи проблем історії України XIX – початку XX ст. найбільша увага спрямовувалася на проблематику соціально-економічного розвитку, формування робітничого класу, селянства, суспільно-політичні та революційно-визвольні рухи за лідерством більшовиків та їхніх ідейних попередників. Другорядне місце, як правило, відводилось різним аспектам культурного життя [101, с.119]. Вітчизняна історія цього періоду підганялася під жорсткі шаблони “базису-надбудови”, ідеологічно консервувалася у дихотомії “реакційне-прогресивне”, “увічнювала становий хребет подій, на якому довільно (та, як правило, спотворено) випиналися одні явища й відверто замовчувалися інші”, зазначав О. Реєнт [124, с.6]. Такі провали, своєрідна дискретність у висвітленні минулого згубно позначилися на історичній науці [124, с.7]. На думку В. Кравченка, писалася історія не стільки України в Російській імперії, скільки самої Російської імперії на локальному рівні [101, с.119].

У В. Сарбея історія України XIX – початку XX ст. – це час посиленого розкладу і падіння феодально-кріпосницького, утвердження та розвитку капіталістичного ладу (до жовтня 1917 р.), епоха соціально-економічних потрясінь, політичних переворотів, радикальних зрушень, небаченого раніше зростання національної і класової самосвідомості, злету духовної культури народу в усіх її проявах [358, с.18], а також період загальноросійського

революційно-визвольного руху. Визначальним чинником розвитку, відповідно до матеріалістичного світогляду та марксистської методології, визнавався економічний. Саме з розвитком економіки пов'язувалися зміни в інших сферах життя. Як зазначив Я. Калакура, “ця доба розглядалася через стадійність розвитку: домонополістична стадія (60–90-ті рр. ХІХ ст.) і монополістична, або імперіалізм (1900–1917 рр.)”, що демонструвало механічне перенесення хронологічної схеми історії Росії на Україну, без врахування особливостей західноукраїнських земель у складі Австро-Угорської монархії [97, с.385].

Особливу (чи не найбільшу) увагу дослідник приділяв висвітленню загальноросійського визвольного руху. Вслід за періодизацією В. Леніна, поділяв його на три етапи (періоди): дворянський (дворянсько-революційний) – 1825 р. по 1861 р.; різночинський (буржуазно-демократичний) – з 1861 р. по 1895 р. (пізніше нижня рамка була перенесена на кінець ХVІІІ ст.); пролетарський з 1895 р. (від початку діяльності петербурзького “Союзу боротьби за визволення робітничого класу”) по 1917 р. [359, с.126] (також виділявся ряд менших підпорядкованих етапів). У основу їх виокремлення та характеристики покладено три критерії – керівництво рухом, участь мас, територіальне охоплення.

Розгляд першого В. Сарбей розпочинав із повстання декабристів. Він наголошував на особливому значенні цієї події як витоків, від яких простежується спадкоємність, безперервність і наступність традицій визвольної боротьби до революціонерів початку ХХ ст. [359, с.126]. Дослідник зауважував, що до декабристів, свідомих борців за політичні та особисті права людини не було, виняток становить діяльність окремих письменників (О. Радищев, М. Новиков, Я. Княжнін) [359, с.127]. Лише з середини 1820-х рр. під впливом декабристських організацій починається піднесення суспільно-політичного руху та революційної пропаганди. У 1830-х – 1840-х рр. цей процес поглибився.

Помітно, що В. Сарбею імпонувала мета декабристів, їх прагнення до рівноправності та політичної свободи для всього населення, проведення соціальних реформ та шлях їх досягнення (збройне повстання задля повалення самодержавства) [360, с.2]. Однак він підкреслював “дворянську обмеженість” світогляду декабристів [360, с.2], яку разом із відсутністю єдиного централізованого керівного органу вважав причиною поразки повстання в грудні 1825 р. [361, с.17]. Серед дослідників декабристського руху були В. Семевський, С. Єфремов, О. Гермайзе, М. Довнар-Запольський, М. Нечкіна, М. Лисенко, В. Котов, Г. Сергієнко та інші. Тепер ця проблема також не втрачає актуальності, на що звертають увагу Г. Казьмирчук, О. Реєнт, В. Смолій та інші науковці. Заперечення викликає думка російського історика Л. Лур'є, що декабристознавство не має перспектив. Сьогодні важливим є завдання, на основі зібраного дореволюційними та радянськими вченими фактичного матеріалу, створити нову схему декабризму, переглянути попередні оцінки [362, с.63].

Від повстання декабристів історик проводив містки до низки явищ. Наприклад, до перетворення вищих навчальних закладів на осередки вільнодумства, польського повстання, виникнення таємних товариств

“Співдружність польського народу”, Кирило-Мефодіївців, діяльності Т. Шевченка, О. Герцена, М. Чернишевського, М. Добролюбова тощо. Слідом за В. Леніним, він відзначав загальний утопізм соціалістичних ідеалів революціонерів-демократів кінця 1850-х – початку 1860-х рр. Розгляд Кирило-Мефодіївського товариства нерозривно поєднувався з постаттю Т. Шевченка, йому відводилася визначальна прогресивна роль чинника розвитку програмних ідей цієї організації. В. Сарбей виділяв два напрями у товаристві, виникнення яких пов’язував із вступом у нього Т. Шевченка, – революційно-демократичний та ліберальний. Ідеям про шлях до змін у суспільному житті через реформування, освітню діяльність протиставлялися радикальніші – знищення самодержавства, кріпацтва, створення республіканської федерації слов’янських народів революційним шляхом. Історик вважав, що з літа 1846 р. шевченківська революційно-демократична лінія стала перемагати.

Власне, у радянській історіографії діяльності та творчості Т. Шевченка надавалося особливе значення, його репрезентували “першим істориком України, що вірно зрозумів і висвітлив історичне минуле українського народу” [314, с.58], революціонером-демократом, поборником братерства українського та російського народів [97, с.384]. Заснування наукового шевченкознавства навіть пов’язувалося із більшовицькою партією на чолі з В. Леніним, які використовували його доробок у агітаційно-пропагандистській діяльності [314, с.58]. Недоліком поглядів Т. Шевченка В. Сарбей називав ідеалістичне ставлення до селянської общини (шлях переходу до соціалізму через селянську общину) [363, с.29]. У радянські часи образ Т. Шевченка міфологізувався, канонізувався, йому відводилося надзвичайно важливе місце у визвольному русі, велика кількість праць на цю тематику носила апологетичний характер. Я. Калакура на загальному тлі досліджень у радянській Україні про Т. Шевченка виділяв роботи М. Марченка та В. Сарбея [97, с.384].

Події 1850-х–1860-х рр., на межі дворянсько-революційного та різночинського етапів, визначалися як перша революційна ситуація. Точніші хронологічні рамки цих подій – 1859–1861 рр. Щоправда інколи ці межі розширювалися, й В. Сарбей як початок революційної ситуації розглядав час завершення Кримської війни, а кінець – остаточну поразку польських повстанців, припинення діяльності організації “Земля і воля” – 1864 р. [356, с.141]. Її основним змістом дослідник вважав підвищення активності та невдоволення мас, а причиною – кризу “верхів” та їхньої політики. У контексті першої революційної ситуації він зупинявся на селянських рухах кінця 1850-х – початку 1860-х рр., зокрема на “київській козаччині”, поході “в Таврію за волею”, діяльності “хлопоманів” на Київщині тощо. В. Сарбей вважав, що ці події спричинили реформи 1960-х рр. Загальна схема була приблизно такою: підірвана внаслідок Кримської війни економіка країни у поєднанні із могутньою хвилею селянських рухів, відіграли роль чинників падіння кріпосного права.

Висвітлення другого етапу руху – різночинського, В. Сарбей розпочинав із реформи 1861 р. Її проведення дослідник першочергово ставив у залежність від

розгортання селянських рухів [356, с.148]. У такому ж ракурсі на неї дивилися І . Гуржій, Д. Пойда, М. Лещенко, М. Нечкіна та ін. Разом із тим В. Сарбей підкреслював, що насправді реформа мала антинародний характер [364, с.8], майже не змінила становища селян. Важливим наслідком відміни кріпацтва дослідник називав “пробудження народних мас”, це виявилось у повстаннях селян, робітників, формуванні робітничих об’єднань [361, с.19], та вплив на розвиток ідейних засад руху. Так, після досягнення спільної мети – ліквідації кріпацтва – виявилися розходження у баченні майбутнього устрою Росії, України і Польщі. Розглядаючи реформу 1861 р. в Україні, М. Лещенко, Д. Пойда, О. Нестеренко, Ю. Лавров, Г. Січкара та інші використовували марксистське трактування класів та класової боротьби й акцентували увагу на значенні реформи 1861 р. для розвитку капіталізму та формування робітничого класу [97, с.384]. У цілому реформи 1860–1870-х рр. В. Сарбей оцінював позитивно, оскільки вони призвели до економічного, культурного піднесення країни [365, с.100].

Провідною суспільною силою на цьому етапі руху вчений називав різночинців. Значну роль він відводив діяльності нелегальних організацій – “Земля і воля” та більш масовим “Народній волі” і “Чорному переділу” [364, с.8]. Дослідник указував, що різночинські організації охопили ідейним впливом фактично всю європейську частину країни і сприяли виникненню революційно-демократичних течій в її азіатській частині. Причиною такої популярності він вважав проголошення у програмних документах принципу широкого місцевого самоврядування, вимоги права націй на самовизначення, положення про національно-автономне облаштування держави [361, с.22].

З іншого боку, В. Сарбей акцентував увагу, що через ідеологічні принципи різночинці не змогли повести за собою народні маси. Дослідник критикував утопічність доктрини народництва, зокрема твердження про “самобутній” шлях соціально-економічного розвитку Росії, оцінки ролі селянства і робітництва. Народники опорою для радикальних соціальних перетворень, основною ланкою майбутнього державного устрою вважали селянство і сільську громаду, покладали надії на використання традицій козаччини на Дніпрі та Волзі для підняття народних мас. На думку історика, у капіталістичних умовах ці визвольні традиції, “властиві феодальній епосі”, вже не могли відігравати значної ролі. Навпаки, головним провідником змін мали стати робітники. Тому В. Сарбей наголошував на утопічності доктрини народників і підсумовував, що “ідейна еволюція у напрямку буржуазного лібералізму привела народництво як суспільно-політичну течію російського визвольного руху до краху” [361, с.18].

Натомість альтернативним і єдино правильним у поданні історичного процесу, шляхів подальшого розвитку визнавалося вчення марксизму. Відзначалося, що на пролетарському етапі визвольного руху ідейна база марксизму призвела до логічного завершення боротьби і перемоги у жовтні 1917 р. Так, доводилась неспроможність руху на двох перших етапах [364, с.8]. На сьогодні розгляд різних ідейних течій є важливим аспектом досліджень, здійснюються спроби простежити витoki світогляду, становлення ідеології народників, причини доволі стрімкого розповсюдження ідей соціалізму тощо.

Також у межах другого етапу, на межі 1870-х – 1880-х рр., виділялася друга революційна ситуація [366, с.30].

Із середини 1890-х рр. розпочинався третій, завершальний етап загальноросійського визвольного руху – пролетарський. У дусі радянської історіографії в цей час керівна роль у розвитку боротьби надавалася В. Леніну. В. Сарбей наводив ряд ознак, які, на його думку, знаменували початок цього якісно нового етапу. Особливо значущою вважалася діяльність “Союзу боротьби за визволення робітничого класу” як зародку партії російського пролетаріату [367, с.78]. Організація “Союзом...” ряду страйків, за участі кількох десятків тисяч осіб, на думку історика, відкрила еру робітничого руху [361, с.19]. Демонструючи зв’язок розвитку України і Росії, вчений указував, що, слідом за петербурзьким виник, “Союз боротьби за визволення робітничого класу” у Києві. Знаковою подією початку етапу, з огляду на масовість, організованість, характер вимог, В. Сарбей також називав страйк 11 тисяч текстильників Орехово-Зуєва в січні 1885 р. [367, с.75].

Особливу увагу вчений приділяв створенню в 1898 р. у Мінську РСДРП. Він обґрунтовував твердження про загальноімперський та об’єднавчий її характер (підстава – троє з дев’яти представників були з України) [364, с.9]. РСДРП відводилася роль лідера та керівника визвольного руху. Важливою рисою даного етапу історик вважав розширення географії визвольного руху в зв’язку із залученням до боротьби населення “національних окраїн” Російської імперії [361, с.22].

Розглядаючи розвиток капіталізму на межі ХІХ–ХХ ст., В. Сарбей указував на початок останньої його стадії – імперіалізму. Він зауважував, що у цей період відбулися надзвичайні зміни в економіці [368, с.51] та у розвитку руху. Увага загострювалася на перетворенні робітничого класу України у “серйозну політичну силу”, в один “із загонів всеросійського пролетаріату” (набрав організованості, більш свідомого характеру боротьби) [224, с.173].

1901–1904 рр. – це час наступної революційної ситуації (назрівання революційної кризи) у Російській імперії. Те, що вона закінчилася революційними подіями, принципово відрізняло її від попередніх. Окреме значення, і в межах 1901–1904 рр., і поза ними, історик надавав 1903 р. Це пояснюється тим, що влітку 1903 р., відбувся загальний політичний страйк [364, с.9], який охопив Південь Росії, переважно Україну і Закавказзя, а також відбувся другий з’їзд РСДРП, від якого розпочалося існування більшовизму. В роботах В. Сарбея увага зосереджується на питаннях, які обговорювалися на з’їзді (диктатура пролетаріату, принцип централізму партії, пролетарського інтернаціоналізму) [367, с.80]. Він також висвітлював суперечку між В.

Леніним та Бундом, Л. Мартовим, іншими, що увійшли до меншості [369, с.131], зупинявся на положенні права націй на самовизначення [361, с.23].

Окремо В. Сарбей розглядав революцію 1905–1907 рр. та період 1910–1914 рр. – етап нового революційного піднесення у розвитку всеросійського робітничого руху [370; 371, с.199; 372]. У працях 1960-х–1980-х рр. В. Сарбей уникав висвітлення подій Першої світової війни на українських землях. Це можна пояснити другорядністю даної теми у часи існування СРСР.

До речі, така тенденція зберігалася і в першій половині 1990-х рр. [373, с.45]. Натомість чимало праць стосувалися розгляду подій 1905–1907 рр., варто детальніше розглянути їхню інтерпретацію В. Сарбеєм.

Ці події він оцінював як кульмінаційний [361, с.14] момент у єдиному, цілісному процесі – загальноросійському революційно-визвольному русі, “першу російську революцію”. Вчений узагальнив її визначення як селянської і пролетарської [374, с.11], народної й буржуазно-демократичної революції [375, с.87]. У роботах дослідника є ряд характеристик цих подій: 1) найважливіша нерозривна ланка суцільного процесу розвитку визвольного руху, закономірне завершення попередніх його етапів [376, с.6]; 2) кульмінація, апогей визвольного руху з огляду на значне збільшення участі мас, вперше взаємодію революціонерів із народом; 3) керівна сила [376, с.7], авангард руху – це пролетаріат, очолений більшовицькою партією. Висувалися тези про гегемонію та диктатуру пролетаріату на чолі з РСДРП (б), та селянства як єдиної реальної сили, здатної на переоблаштування світу [374, с.8]. Характерною ознакою того часу було перебільшення ролі більшовиків у подіях, що відбувалися. Їм надавалося центральне, визначальне місце у спрямуванні дій народних мас. Історик також указував на зворотний вплив подій 1905–1907 рр. на РСДРП, її кількісний і якісний стрибок у розвитку [361, с.18]; 4) революція 1905–1907 рр. розглядалася як генеральна репетиція, важлива віха на шляху до жовтневої, яка завершила процес визвольної боротьби [376, с.7]. Тут свою роль відіграла теорія В. Леніна про переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну [377, с.30].

Загальна схема розгортання революції виглядала так: робітничий клас розворушив мільйонні селянські маси, селянський рух знайшов відгук в армії і спричинив солдатські повстання. Початком революції традиційно називалося піднесення робітничого руху у відповідь на Криваву неділю 9 січня 1905 р. [374, с.5], а новим, великим кроком вперед у розвитку революційного руху проти самодержавства – повстання в Одесі та на броненосці “Потьомкін” [375, с.89]. Головним засобом боротьби вважалися страйки, вони мали сприяти розхитуванню мас у хвилеподібному наростанні подій революції. Значну увагу В. Сарбей приділяв селянським рухам, їх діяльність подавалася у взаємозв’язку і під впливом робітничого руху. Історик указував на спрямованість селянської боротьби проти існуючого ладу, на появу на селі нового типу борця – свідомого селянина. З іншого боку, він наголошував на стихійності, другорядності у порівнянні з робітничим, за розмахом, рішучістю та організованістю. Окремо В. Сарбей у співавторстві із О. Максимовим, звертався до подій 1905–1907 рр. у Донбасі [378].

Після розпаду СРСР інтерес до дослідження революції 1905–1907 рр. значно зменшився. Частково це пов’язано з появою можливості працювати над іншими, раніше забороненими темами. Останнім часом потреба у дослідженні цього етапу відновлюється, адже події революції сприяли політичній структуризації суспільства [379, с.17].

Під час розгляду загальноросійської визвольної боротьби порушувалося чимало різних проблем. Одна з них це розвиток культурницьких процесів,

оскільки при висвітленні історичних подій вони були другорядними, ставилися у залежність від етапів руху. Вважалося, що у культурі, а саме: “у протиборстві” її “антагоністичних напрямів”, віддзеркалювалася класова боротьба – рушійна сила розвитку класово-антагоністичних формацій [380, с.67]. Основою революційного перевороту в суспільствознавстві визнавалося матеріалістичне розуміння історії, теорія додаткової вартості К. Маркса [366, с. 25]. Також В. Сарбей досліджував поширення ідей марксизму в українській історіографії в другій половині XIX ст. [314, с.11].

Наступна проблема, яка звучала у роботах В. Сарбея, – це національне питання. Пропагування ідей націоналізму, заклики до визволення нації він називав спробою відвернути увагу від важливішого, зашкодити “організації згуртованої на засадах марксизму партії всеросійського багатонаціонального пролетаріату” [369, с.128]. На протипагу націоналізму висувалися ідеї інтернаціоналізму [381, с.6], групування по класах, а не по націях [368, с.51]. Особливу увагу В. Сарбей приділяв теорії В. Леніна про “дві культури”, відповідні “двом націям” класово-антагоністичного суспільства [223, с.30], за якою, у кожній нації, з огляду на соціальні контрасти, виділялися два “народи”: підприємців-експлуататорів і робітників [367, с.79].

Також В. Сарбей вивчав матеріали періодичної преси з історії України цього періоду (переважно більшовицькі початку XX ст.). Сам він більшість праць цього напрямку ідентифікував як історіографічні, мав на меті дослідити “місце дожовтневої більшовицької преси у становленні та розвитку марксистсько-ленінської концепції історії України” [382, с.5]. Хоча ці матеріали мають і джерелознавче значення.

Окрема й досить велика за своїм обсягом група робіт радянських істориків була присвячена вивченню життєвого та творчого шляху “основоположників марксизму-ленінізму” [44, с.21]. Розробкою цієї тематики займалося чимало дослідників: М. Лещенко, І. Гуржій, Ф. Шевченко, В. Котов, І. Коломійченко, П. Шморгун, І. Рибалка, П. Варгатюк, І. Курас, В. Солдатенко, І. Шерман, І. Компанієць та ін. Серед них був і В. Сарбей. У докторській дисертації історик висвітлював “дожовтневу історіографію України” через призму праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна. Даній проблемі присвячена монографія дослідника “В.І. Ленін та дожовтнева спадщина історіографії України” [383], низка публікацій [384–387]. У цих працях засуджувалась можливість застосування методології, альтернативної марксистсько-ленінській, їх результативність.

У роботах В. Сарбея даного напрямку можна виділити три головні проблеми: 1) ілюстрування історії України на основі доробку “основоположників”; 2) винайдення у працях переважно українських діячів положень, що збігалися або навпаки суперечили позиції “основоположників”, слугували К. Марксу, Ф. Енгельсу, В. Леніну джерелом інформації про історію України; 3) критика буржуазно-націоналістичних проявів. Ці праці є не лише частиною історіографічного доробку, вони демонструють загальні тенденції розвитку науки.

Чимало уваги В. Сарбей приділяв теоретичним засадам матеріалістичного розуміння історії [314, с.23; 388], основою якого була марксистсько-ленінська методологія історичного дослідження [314, с.44, 46; 389]. Історик з'ясовував значення марксизму для розвитку української історіографії другої половини ХІХ ст., вплив ідей Паризької комуни на українську суспільно-політичну та історичну думку 1870-х – 1880-х рр. [390]. Аналізуючи рівень засвоєння ідей марксизму, зокрема М. Зібером, М. Драгомановим, С. Подолинським, М. Павликом, І. Франком, робив висновок, що вони змогли досягнути лише окремі положення марксизму. Так, фактично підтверджувалася неспроможність теорії “українського марксизму” [314, с.25].

Праці М. Костомарова, М. Драгоманова, Й. Лелевеля, А. Герцена вивчалися як джерело з історії України для К. Маркса, Ф. Енгельса, та Г. Шевченка, М. Костомарова, М. Драгоманова, І. Франка для В. Леніна. Науковець зауважував, що необхідно інтенсивно використовувати доробок цих авторів [314, с.66]. Він намагався відстояти можливість розгляду праць М. Костомарова не лише з точки зору критики його історичних поглядів та творчості, виділяв його роботи “демократичного характеру” [314, с.36]. Аналізуючи спадок М. Драгоманова, підкреслював “антицаристську спрямованість” робіт [314, с.40]). Однак (і це цілком зрозуміло) називав помилково його прихильність до еволюційного шляху розвитку, прагнення конституційних реформ [314, с.41], заперечення ідеї про неминучість класової боротьби, соціалістичну революцію, диктатуру пролетаріату тощо [314, с.43]. Також В. Сарбей вважав, що вислів “турки внутрішні та зовнішні” В. Ленін запозичив у М. Драгоманова [314, с.67].

Під час розгляду історичної концепції О. Герцена відповідно до положень офіційної історіографії, підкреслювалися як негативні риси, по-перше, “протиставлення Росії Західній Європі на основі утопічно-соціалістичної ідеалізації руської сільської общини” [314, с.34], а, по-друге, романтизоване зображення “козацького” минулого українського народу [314, с.33]. Також відбувалося висвітлення історії України за творами В. Леніна. Наприклад, таких питань, як господарська система, процес розшарування селянства після реформи 1861 р. [314, с.52], формування робітничого класу в Україні, визвольна боротьба кінця ХІХ – початку ХХ ст., події 1905–1907 рр. [314, с.53] тощо [314, с.54].

Чимало робіт науковця, частково або повністю, були присвячені критиці теорій “українських буржуазно-націоналістичних” істориків [391]. В. Сарбей висвітлював основні зауваження В. Леніна щодо “великодержавного шовінізму й українського буржуазного націоналізму”. Заперечувалися теорії: “єдиної та неділимої” Російської імперії (думки М. Могилянського [314, с.49], Г. Плеханова, П. Струве та ін.); безкласовості українського народу; про об'єднавчу силу для українського народу ідеї соборної України, боротьбу за неї як головний стрижень історичного процесу в Україні (Л. Юркевич, В. Левинський, Д. Донцов, М. Порш, С. Петлюра та ін.) [314, с.50]; “пропащого часу” тощо [314, с.51].

Фальсифікаційними визнавалися деякі твердження щодо подій 1905–1907 рр. Зокрема ті, в яких заперечувався сам факт революції: події 1905–1907 рр. називалися російською кризою 1905 р., оскільки не з'явився новий правитель, влада не перейшла до іншого класу; невпорядкованою серією повстань; стихійним, хаотичним народним рухом з анархічними нашаруваннями, з часто суперечливими цілями різних соціальних груп; продовженням селянських виступів, російським бунтом [377, с.32] тощо.

Історія України XIX – початку XX ст. у роботах В. Сарбея 1960-х – 1980-х рр. розглядалася на тлі Російської імперії. Виклад процесу визвольної боротьби відбувався за доволі стрункою структурою. Але з поля зору фактично зникав ряд рис, характерних українським землям цього періоду, відбувалося нівелювання особливостей національного розвитку. Все ніби підпорядковувалося головній ідеї – аргументуванню визнання ідеології марксизму як єдино правильної, що у свою чергу, призвела до логічного, необхідного та неминучого результату – соціалістичної революції, а з часом – і до побудови СРСР.

Обмежений доволі жорсткими ідеологічними рамками, історик мусив слідувати офіційній радянській історіографії. Характерною рисою часу була нетерпимість до альтернативних думок, їх критика. Наприкінці 1980-х – у 1990-х рр., у зв'язку з процесами, які охопили суспільство, відбувся перегляд історичних позицій В. Сарбея, і це відобразилося на низці його публікацій. Зокрема, можна назвати монографію “Національне відродження України”(К., 1999) з серії “Україна крізь віки” [392]. Остання, на думку О. Реєнта, символізує новий відлік часу вітчизняних студій з історії України XIX ст. [74, с. 6]. Проте не лише в дослідженнях завершального періоду життя, які були написані у набагато сприятливіших умовах, міститься цікавий і корисний матеріал. Роботи В. Сарбея 1960-х – 1980-х рр., присвячені історії України XIX – початку XX ст., висвітлюють ряд подій, явищ, закономірностей розвитку і, крім того, демонструють світоглядні орієнтири цілої епохи, саме тому їх вивчення є важливим.

3.2. Наукові студії В. Сарбея 1990-х рр. із проблем історії України XIX – початку XX ст.

Для В. Сарбея 1990-і рр. – це, з одного боку, – час осмислення зробленого, а з іншого – час пошуку нових підходів до вивчення та висвітлення історії України. Чи не найкраще ці зміни відображені у доробку дослідника з історії XIX – початку XX ст. У нових суспільно-політичних умовах історик продовжив розробку теми, яка була пріоритетною для нього протягом усього творчого шляху. Як відзначав сам Віталій Григорович, до 1985 р. в історичних дослідженнях Радянської України національний аспект не висвітлювався [393, с.704]. Тому, коли зникли заборони, В. Сарбей зайнявся вивченням проблем становлення та консолідації української нації, формування національної самосвідомості, національного відродження України та інших лагун, які не могли розроблятися радянськими істориками.

Низка вітчизняних дослідників указують на початок 1990-х рр. як на новий етап в українській історичній науці. Г. Касьянов, Я. Грицак розглядали процеси змін в українській історіографії у контексті пострадянського простору. В своїх студіях вони дійшли спільного висновку, що відбувався процес суверенізації історичних наративів, виокремлення національних історій [102, с.36]. Г. Касьянов акцентував увагу на загальній фрагментації спільного історико-культурного простору, створеного як історія Росії в радянські часи. На переконання В. Кравченка, крах соціалістичної системи, а за ним – і розпад Радянського Союзу – влаштували справжню інтелектуальну революцію в тогочасних уявленнях. Радянська україністика вступила у тривалий період інституційної та концептуальної трансформації – з відходом від офіційного канону та пошуком нових інтерпретацій минулого [101, с.123]. Разом із тим, як підкреслив С. Світленко нова українська історична свідомість не могла опанувати суспільством одномоментно. Це обмовило небезпечний вакуум, який заповнили бездуховність, конформізм, нігілізм тощо.

З іншого боку існували позитивні тенденції. На думку І. Колесник, інтелектуальний та культурний рух кінця 1980-х – 1990-х рр. пов'язаний із відходом від надмірної ідеологізації та політизації гуманітарної сфери, ідейних та наукових спрощень, популяризаторського тону тощо [357, с.113]. Також історики, що розглядали історіографічну ситуацію 1990-рр., окремо зупинялись на констатації методологічної кризи та методологічного пошуку [357, с.131]. Зокрема, О. Реєнт здійснив аналіз марксистської методології радянського зразка, що свого часу претендувала на місце абсолютної істини [105, с.64]. Він констатував, що радянська історіографія орієнтувалася на прогрес як мету розвитку цивілізації, змушуючи вивчати сучасне через минуле. Вчений указав на необхідність оновлення змісту науки та корінного перегляду попередніх методологічних засад [105, с.48–49]. Н. Яковенко зауважила, що загальноприйнята вітчизняними істориками схема української історії за “Історією України-Руси” М. Грушевським також добігла свого кінця, і підкреслила важливість пошуку інших підходів [394, с.182].

Серед дослідників, які на початку 1990-х рр. зайнялися пошуком нових методологічних орієнтирів, був і В. Сарбей. Однак найбільше його увагу займали інтерпретації історії України ХІХ ст. Студії науковця з історії України ХІХ ст. – початку ХХ ст. 1990-х рр. – це не просто група робіт означеної тематики одного з періодів творчості науковця, власне, – це сукупний результат, підсумок його багаторічної праці. Ряд думок щодо розвитку історичного процесу в Україні ХІХ ст. В. Сарбей висловлював ще у працях, написаних за радянських часів, на основі панівної, обов'язкової тоді “марксистсько-ленінської методології”. Можна припустити, що деякі ключові положення оформились у ті ж роки, проте, через різні об'єктивні та суб'єктивні причини, не були оприлюднені. Наприклад, при висвітленні історії України ХІХ ст. наскрізною залишалася проблема українського національного руху, й тому для дослідників існувала вірогідність зазнати звинувачення в “українському буржуазному націоналізмі”. Як указував С.

Єкельчик, історики або взагалі про це не писали, або писали як про “буржуазний націоналізм” [395, с.159], відображали лише окремі аспекти національної боротьби, не виходячи за межі лєнінської концепції загальноросійського визвольного руху. Аналізуючи процес українського національного руху, С. Єкельчик дійшов висновку, що перший внесок у розробку теми зробили радянські історики М. Яворський, М. Гермайзе, А. Ріша. Надалі ці проблеми досліджувалися лише зарубіжними українознавцями. У Радянській Україні внесок у її дослідження зробили А. Волощенко, І. Курас, М. Лисенко, С. Макарчук, Г. Марахов, М. Рудько, В. Сарбей, Г. Сергієнко, О. Скакун, Ф. Стеблій та ін. З початку 1960-х рр. вони розглядали окремі аспекти українського національного руху, що були пов’язані з революційним рухом [395, с.161]. Тільки наприкінці 1980-х – 1990-х рр., у контексті загального переосмислення та перегляду підходів до історичних досліджень, зникнення заборон на вивчення спадщини багатьох істориків зарубіжжя, зняття звинувачень у буржуазному-націоналізмі, “заповнення білих плям” історії України, з’явилися публікації В. Сарбея, в яких досліджувалися питання націотворення.

Для В. Сарбея 1990-ті рр. стали особливо продуктивними за кількісними показниками праць та їх новою якістю. Так, О. Удод правильно зазначив, що це був період злету і наукової зрілості історика, у низці праць теоретичного характеру, ним було синтезовано основні моменти власного бачення історіографічної спадщини та методології історичної науки у незалежній Україні [82, с.22]. Разом із тим, В. Сарбей – це історик, науковий спадок якого яскраво демонструє основні тенденції періоду “зміни епох”. У його доробку з історії України ХІХ – початку ХХ ст. відчутна рефлексія марксистської радянської традиції та риси націоналістичної. Своєрідна концепція “українського ХІХ ст.” В. Сарбея найкращим чином демонструє один з етапів розвитку української історичної науки. Зважаючи на це, сучасні історики широко використовуючи напрацювання М. Грушевського, М. Аркаса, Д. Дорошенка, І. Лисяка-Рудницького, Р. Шпорлюка, О. Прицака, В. Смоля, О. Реєнта, Я. Грицака, І. Колесник та інших, звертаються до наукового спадку В. Сарбея.

Серед численних праць ученого кінця 1980-х – 1990-х рр. з історії України ХІХ ст. виокремлюється група “перехідного” характеру (створені переважно у кінці 1980-х – на початку 1990-х рр.). Таке визначення пов’язано з тим, що у цих роботах історик поєднав положення, популярні й загальноприйняті в радянській історіографії, та такі, що суттєво виходили за її межі, розгляд яких раніше був неприпустимим. Варто коротко проаналізувати основні риси робіт цієї групи.

По-перше, дослідник продовжував посилатися на авторитет “основоположників марксизму-лєнінізму” [396; 397]. Зокрема, використовував періодизацію загальноросійської визвольної боротьби В. Лєніна щодо українського національного руху. Обґрунтовував це В. Сарбей ідейною спільністю учасників, програмних вимог, організаційними зв’язками суспільних, політичних організацій [393, с.705]. Також залучав твердження В.

Леніна про існування в одній нації двох [358, с.19] тощо.

По-друге, він протиставляв ідеї “дожовтневої” й зарубіжної історіографії радянській українській, на користь останньої. В. Сарбей підкреслював переваги матеріалістичного розуміння історії, неспроможність ідеалістичних уявлень “буржуазної історіографії”. Слідуючи радянській історіографії, він заперечував низку положень: а) про безбуржуазність, переважно селянський склад, напередодні 1917 р. української нації; б) про чужорідність національної основи пролетаріату України [358, с.19–20]. Натомість використовував положення: а) про антагоністичну сутність пролетаріату та буржуазії [396, с.8]; б) наголошував на значній частці представників буржуазії та пролетаріату (особливо промислового) в українському суспільстві [396, с.8–9].

По-третє, підкреслював визначальний характер для суспільного розвитку економічного чинника у ході формування нації [358, с.19–20; 398, с.8]. Відповідним було й визначення цього періоду [358, с.18]. Зважаючи на те, що економічно більш розвиненими (та склалися як територіальна спільність) були українські землі у складі Російської імперії – Лівобережжя, Слобожанщина, Правобережжя, Степ (Новоросія), їм відводилася визначальна роль, матеріальної першооснови у процесі становлення та консолідації української нації [396, с.3; 397, с.27]. На думку В. Сарбея, українське населення Східної Галичини, Північної Буковини і Закарпаття, маючи слабший розвиток економіки, вбачало в них свій природний центр і прагнуло возз’єднання” [358, с.19; 397, с.26; 398, с.3]. Беручи до уваги те, що економічний фактор розвитку В. Сарбей визнавав визначальним, логічною виглядає його критика трактування М. Грушевським поняття “нація” (одвічної категорії, зумовленої існуванням спільної історичної долі, певної колективної індивідуальності, яка існує незалежно від територіальних, політичних або конфесіональних поділів і об’єднана певними спільними рисами у теперішньому, спільністю пережитого в минулому, спільністю завдань і прагнень в майбутньому).

По-четверте, історія України розглядалася якщо не на тлі російської, то в надзвичайній близькості до неї [358] – українська економіка подавалася як складова частина єдиного всеросійського ринку [396, с.7], українські національні рухи – у тісному зв’язку із загальноросійською визвольною боротьбою [393, с.705].

Однак історик вже активно звертав увагу на проблеми українського націотворення. Зміни орієнтирів у тематиці досліджень В. Сарбея і дослідників у 1990-х рр. пояснюються по-різному: 1) інтерес до раніше забороненого й відповідно маловідомого; 2) зворотна реакція – рівень зацікавленості проблемою зростав у прямій залежності від рівня переслідувань за її вивчення, висвітлення у минулому; 3) формування почуття національної ідентичності у суспільній свідомості; 4) спроба репрезентувати себе як науковця “нового стандарту” тощо. Втім, на нашу думку, пошуки В. Сарбея стимулювалися переважно внутрішніми прагненнями пізнання, бажанням до “заповнення існуючих лакун”, а не суто кон’юнктурними мотивами.

Аналізуючи сучасний стан української історичної науки, В. Сарбей виділяв низку проблем – існування стереотипів колишніх нігілістичних підходів до

всього, що належить до тематики міжнаціональних відносин; страхи перед штучно створеними у період сталінських розгромних ідеологічних кампаній жупелами “українського декабризму, українського марксизму тощо, через які й припинилася наукова розробка історії національного руху в Україні” [393, с.705]. У його роботах також починає лунати думка про необхідність перегляду підходів до розгляду багатьох питань історії та залучення до наукового обігу надбань М. Грушевського, М. Костомарова, М. Драгоманова, М. Зібера, С. Подолинського, В. Антоновича, О. Левицького та ін.

Поступово у працях В. Сарбея значно зменшилася частка популярних у радянській історіографії постулатів. Науковець звернув увагу на актуальність позиції М. Грушевського щодо необхідності вивчення минулого східного слов'янства як належних “російської, української і білоруської народностей, кожна з яких мала самостійну історію”. Він вважав, що найкраще це твердження обґрунтував Д. Багалій: “український народ жив історичним життям протягом більш як тисячоліття, мав свою власну територію, витратив колосальну енергію, щоб її охороняти та нею користуватися, утворив за цей час націю” [399, с.12].

Я. Грицак, Я. Касьянов, В. Кравченко зауважували, що подібні тенденції були спільними для всіх пострадянських історіографій без винятку. Відбувалося витіснення наднаціональної схеми національною парадигмою. Однак ці процеси не були однорідними. В білоруській і молдовській історіографії національна парадигма так до кінця і не відокремилася від більшої (відповідно радянсько-російської та румунської) схеми. Інакша ситуація в естонській історіографії, де покоління молодих істориків, скептично налаштоване щодо концепції “національної історії”, запропонувало альтернативні схеми [103, с.66].

Я. Грицак зробив висновок, що у пострадянському просторі у 1991–2001 рр . співіснували три великі способи писання історії: 1) старий радянський; 2) новий національний (що в багатьох випадках продовжує традиції дорадянських історіографій); 3) найновіший, що радикально заперечував радянську схему, але водночас ставив під сумнів наукову вартість національної парадигми написання історії по-новому. Відзначив, що “чисті типи” серед окремих істориків виділити важко [103, с.66]. Подібний підхід запропонував і В. Кравченко. На його думку, історична самосвідомість українського суспільства включає три основні проекції минулого: українську, російську та надетнічну – компромісну, або гібридну (складається з малоросійського, українського, імперського і радянського компонентів). Усі вони відрізняються між собою різним баченням українського історичного процесу, його загального характеру та специфіки.

Відповідно на рівні професійної історіографії В. Кравченко виділив три основні підходи до інтерпретації історії України: пострадянський державницько-національний, пов'язаний із сучасними державними структурами та [101, с.125] методологією радянської історіографії другої половини ХХ ст.; нерадянський національно-державницький, що відображає інтереси та потреби національно-свідомої громадськості та спирається на ідейні здобутки української історіографії першої половини – середини ХХ ст.; врешті,

модерністський, поодинокі представники якого всіляко демонструють власну інтелектуальну незаангажованість, поєднуючи її з орієнтацією на сучасну західну науку [101, с.126].

Г. Касьянов указав на появу в українському суспільствознавстві після 1991 р. низки розробок емпіричного, теоретичного характеру з проблеми націй та націоналізму. Він підкреслив їх загальний невисокий теоретичний рівень. Таку ситуацію дослідник пояснив підпорядкуванням меті – задовольнити потреби політичної та ідеологічної кон'юнктури (природне, хоч не продуктивне явище з погляду науки), а також розривом у дослідженні цих проблем між українським і західним суспільствознавством [400, с.22]. Можемо додати, що значну роль відіграв і той інформаційний вакуум, у якому перебували радянські історики. В умовах нових можливостей швидкими темпами відбувався процес, який за кордоном тривав десятиріччя.

Отже, студії В. Сарбея з проблем українського націотворення ХІХ ст. виглядають цілком логічними у контексті загального процесу національної історії. У 1990 рр. однією з пріоритетних тем для істориків стала національна проблематика, покликана осмислити та пояснити витoki та еволюцію української нації та національної ідентичності [101, с.124]. Дослідник, поряд із визвольною боротьбою, головним завданням називав формування української капіталістичної (буржуазної) нації [358, с.18]. В його працях даної тематики постає декілька основних проблем: становлення та консолідація української нації; формування української національної самосвідомості; українське національне відродження. Важливим аспектом вивчення став український національний рух. Всі ці процеси взаємопов'язані та взаємозумовлені. В основі національного відродження України, на думку В. Сарбея, був український національний рух та становлення національної самосвідомості. Про процеси становлення української нації, слідуючи за інтерпретаціями дослідника, з одного боку, свідчить український національний рух та розвиток української національної самосвідомості, а з іншого – вони самі були наслідком формування нації тощо.

В. Сарбей зосередився на проблемі становлення української нації. Позиція дослідника щодо початку формування української нації пройшла певну еволюцію. В його роботах кінця 1980-х рр. звучить думка, що цей процес розпочався у перші десятиріччя ХVІІ ст. Його він пов'язував із появою у господарському житті ознак капіталістичних відносин [358, с.18]. Поштовхом до змін в економічному житті вчений називав “возз'єднання” українських земель (слідом за радянською історіографією, цю подію оцінював позитивно) [397, с.26]. Згодом, під впливом теорій українських істориків, дослідник змінив думку. Початком формування української нації вважав кінець ХVІІІ ст. Інтенсифікації розвитку капіталістичних відносин, на переконання В. Сарбея, сприяли революція 1848–1849 рр. в Австро-Угорській та реформи 1860–1870-х рр. у Російській імперії [396, с.3; 397, с.26; 398, с.3]. Завершення процесу формування української нації віднесено на початок ХХ ст. [398, с.9]. Довготривалість процесу В. Сарбей пояснював відсутністю єдиної спільної території. На думку дослідника, державна роз'єднаність перешкоджала

розвитку економічних, суспільно-політичних, культурних зв'язків [396], сприяла тому, що значна частина українського населення була індиферентною до національного питання. Про це свідчить спорадичність проявів національно-визвольної боротьби [358, с.20].

Процес становлення української нації у В. Сарбея, скоріше, виглядає історичною закономірністю, ніж наслідком збігу різних історичних обставин, феноменом [400, с.5]. Про це свідчить визначення науковцем поняття “нація”. На відміну від багатьох дослідників, які взагалі уникали дефініції “нація” [400, с.259], В. Сарбей запропонував свою – людська спільнота, яка виникає в об'єктивному процесі докорінної ломки соціально-економічних, політичних основ феодального ладу, еволюційного чи революційного утвердження ринкових (капіталістичних) відносин у народному господарстві й приходять на зміну етнічній спільноті (племені, народності), органічно пов'язана із національною свідомістю [399, с.3]. Вчений називав основні чинники її становлення: територія, економіка, мова, культура, національна свідомість тощо [401]. У даному випадку відчутний вплив на В. Сарбея формаційного підходу розвитку суспільств К. Маркса. Нація в інтерпретації дослідника постає у результаті еволюційного руху по висхідній. Така позиція демонструє його ставлення до концепції “перенніалізму”, визнання давності існування самої нації або її витоків – коренів. Разом із тим прибічники цієї теорії не наполягають на ідеї “природності” нації, вважаючи її явищем історичним, соціальним, роблять наголос на етнічній тяглоті [400, с.11, 86] (В. Сарбей підкреслював етнолінгвістичні підстави).

Помітно, що за основу свого визначення В. Сарбей взяв поняття, використовуване у радянській історіографії. Офіційно вважалося, що воно походить із марксистсько-ленінської теорії нації. Проте, як уточнює Г. Касьянов, автором дефініції був Й. Сталін, вона звучала так: “нація є стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури” [400, с.45]. Й. Сталін поєднав у своєму синтетичному визначенні ідеї М. Вебера (мова, територія, почуття внутрішньої єдності) та, будучи ортодоксальним марксистом, включив елемент спільності економічного життя. Хоча останній елемент Г. Касьянов пов'язує не стільки з К. Марксом, скільки з ідеями фундатора економічної теорії Ф. Ліста [400, с.46]. Судячи з того, які чинники формування нації називає В. Сарбей, можна зробити висновок, що в основі його підходів щодо нації лежить версія Й. Сталіна.

Розробляючи проблеми націотворення, В. Сарбей надавав особливе значення економічному факторові. Разом із тим, у нього з'явилася тенденція до посилення уваги до духовного та ідеального. Процес формування нації пов'язував зі зростанням національної самосвідомості, розглядав їх як два взаємозумовлені явища. Так, з одного боку, умовами становлення української нації, національної самосвідомості, він називав, рівень розвитку мови, національний характер, його відображення в культурі [396, с.4; 398, с.6]. З іншого – підкреслював, що національна самосвідомість має зворотний зв'язок із чинниками, які її породили, це виявляється у рухах за відродження рідної мови,

за політичне об'єднання територій, заселених представниками одного етносу, тощо.

Чимало уваги В. Сарбей приділяв факторам формування та консолідації української нації. Їх всі можна поділити на дві групи. Перша об'єднує ті, що сприяли розвитку: а) існування єдиного компактного територіального утворення (в межах єдиних державних кордонів); б) рівень розвитку економіки; спільність національної мови; в) національний характер і його відображення в культурі. Друга група – це гальмівні чинники: а) свідомо політика щодо української культури урядів правлячих монархій [398, с.9]; б) діалектні розбіжності в мові, які перешкоджали зміцненню господарських зв'язків [358, с.19] (втім підкреслював, що з часом, незважаючи на переслідування і заборони з боку імперських урядів [398, с.9], під впливом економічних, культурних потреб суспільства відбувалася концентрація діалектів у єдину національну мову [397, с.27]); в) “незавершеність процесу возз'єднання українських земель” [397, с.26]. г) фінансова експлуатація українських земель; д) процеси соціального розшарування, збереження численних кріпосницьких пережитків [398, с.5].

Розглядаючи запропоновані В. Сарбеєм фактори становлення нації, помічаємо елементи етнологічної (етніцистської) концепції нації (етнічна група перетворюється на націю завдяки інтеграційним економічним й політичним чинникам) [400, с.69]. Дослідник постійно звертав увагу на важливу (якщо не визначальну) роль економіки для розвитку нації.

Особливу увагу В. Сарбей приділяв проблемі зростання національної самосвідомості (вища форма етнонаціональної самосвідомості, закономірний результат складної об'єктивної взаємодії найрізноманітніших матеріальних, соціальних і духовних чинників). При розробці питання дослідник відходив від абсолютизації класових підходів, першочерговості економічного фактора. В. Сарбей висловлював думку, що національна самосвідомість абстрагується від класових суперечностей, об'єднує задля досягнення загальнонаціональних завдань та ідеалів. Також підкреслював, що вона є проявом інтенсифікації процесу становлення нації й впливає на формування такої ознаки нації, як спільність її психічного складу або національного характеру [396; 398, с.6]. Національний характер – це сукупність почуттів, уявлень, сприйнять, які охоплюють усі сфери людської психіки, від потреб до ідеалів, включають ціннісні орієнтації та переконання, світоглядні і моральні принципи тощо, що формуються під впливом матеріального життя, зовнішнього середовища, акумулюють особливості історичного розвитку даного народу, умов його праці, соціально-економічного, політичного життя, знаходять вираз у традиціях, звичках і звичаях побуту, своєрідності літератури, мистецтва – культури у цілому [396, с.4; 398].

Формування національної самосвідомості В. Сарбей пов'язував із процесом еволюції етносу в націю. Він називав такі ж чинники розвитку (прискорюючи та гальмуючи), що і під час розгляду становлення та консолідації нації. Втім додатково виділяв умови, що впливали на ступінь її поширення: 1) рівень освіченості мас, засвоєння ними наукових знань про історичне минуле, коли історія України сприймається як “єдине ціле для всіх земель” [396, с.4; 398].

, с.6]; 2) ступінь розвитку українського народознавства (діяльність П. Чужбинського, Б. Грінченка, В. Гнатюка, М. Драгоманова, П. Куліша, Я. Головацького, П. Чубинського, М. Лисенка, І. Рудченка, В. Антоновича та ін.) [396, с.4; 398, с.7]; 3) існування єдиної літературної мови (відзначав вплив на її розвиток наукових мовознавчих праць та навчальних посібників з історії, граматики української мови О. Потебні, П. Житецького, А. Кримського, М. Уманця (М. Комарова), В. Дубровського, Б. Грінченка, І. Франка, І. Верхратського, К. Студинського, М. Возняка та ін. [398, с.7], творів класичної художньої літератури П. Мирного, М. Коцюбинського, І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, П. Грабовського, І. Франка, О. Кобилянської, К. Федьковича, Т. Шевченка та ін., з економічного життя суспільства [398, с.8]); 4) розвиток журналістики [398, с.6]; 5) творчість композиторів І. Лаврінського, К. Стеценка, М. Вербицького, М. Лисенка, М. Аркаса, Д. Січинського [398, с.7] тощо. В. Сарбей указував, що національна самосвідомість включає у себе не лише систему раціональних ідей, а й емоційну сферу, яка стимулюється перш за все поетами, письменниками [399, с.8]. Визнання позараціонального почуття спільності походження є рисою перенніалізму [400, с.87])

З часом процес формування української національної самосвідомості науковець почав розглядати як основний зміст національного відродження, хронологічно пов'язуючи його з кінцем XVIII – початком XX ст. Сама проблема українського національного поневолення та відродження є ідеологічним винаходом XIX ст. [101, с.131]. Дослідники вказують на її надзвичайну популярність серед національних еліт “неісторичних націй”. Окремі науковці вважають це визначення не відповідним реаліям. Наприклад, Г. Касьянов зауважує, що категорія “національне відродження” виконувала і виконує виразні ідеологічні функції [400, с.40], пропонує альтернативний термін – націотворення [400, с.295].

В. Кравченко вказував, що реанімувавши на початку 1990-х рр. цю концепцію, українські дослідники розійшлися у її розумінні, поділившись на дві основні групи – так званих перенніалістів (традиціоналістів) та модерністів [101, с.131; 103, с.58]. Перші, спираючись на визнання постійних компонентів нації упродовж її існування з найдавніших часів та періодичного відродження культурного й політичного життя після неодноразової втрати державності. Другі апелюють до концепції сконструйованої, уявленої нації, підкреслюючи інструментальний характер цього процесу й відносячи його початок до зламу XVIII–XIX ст. При цьому одні не бачать принципової різниці між етносом і нацією, тоді як інші розрізняють так звану “націю до націоналізму” та сучасну, модерну націю [101, с.131]. Г. Касьянов домінуючою в українському суспільствознавстві 1990-х рр. вважає першу групу, таку ситуацію пояснює популярністю народницької інтелектуальної традиції, ідеологічною та дослідницькою кон'юнктурою [400, с.266]. Версіям примордіалізму відповідають роботи Л. Залізняка, А. Пономарьова, Я. Дашкевича, Я. Ісаєвича. Поєднанням примордіалістських аргументів із модерністськими є схема І. Лисяка-Рудницького [400, с.268].

Низку праць В. Сарбея 1990-х рр. присвячено висвітленню національного відродження України [399; 402–409]. Підсумком його роботи у цьому напрямку стала монографія “Національне відродження України” (К., 1999). За структурою, основними положеннями, змістом ця робота подібна до підручника для дев’ятого класу, вперше виданого у 1994 р. Якщо порівняти монографію та підручник, видно, що відбулася зміна назв першого і другого розділів, багатьох підрозділів (або уточнені), деякі глави об’єднані чи не розміщені у монографії. Втім зміст лишився незмінним. Найбільший інтерес викликає вступ монографії. Він складається з трьох частин й розкриває бачення В. Сарбеєм “національного відродження” України. Дослідник розглядав поняття “національне відродження”, його зміст, історіографію проблеми, географічні та хронологічні рамки.

Прагнучи переглянути, оновити, модернізувати марксистську концепцію української історії, знайти відповіді на не вирішені питання, оптимальний варіант, науковець звертається до теорій відомих українських та діаспорних істориків (М. Грушевського, Д. Багалія, Д. Дорошенка, І. Крип’якевича, І. Лисяка-Рудницького, З. Когута, О. Прицака, Дж. Решетара, П. Магочія). Поняття “українське національне відродження” у В. Сарбея – це комплекс подій в історії України кінця XVIII – початку XX ст., пов’язаних із поширенням масового національного самоусвідомлення, пошвавленням і піднесенням українського національного руху, розвитком усіх галузей культурного життя українців [392, с.18; 410, с.357], що свідчило про активізацію становлення і консолідацію на основі українського етносу нації [228, с.30].

Зміст українського відродження XIX ст., в інтерпретації В. Сарбея, складають два взаємопов’язаних процеси: 1) соціотворчий – формування української національно-свідомої інтелігенції, яка очолила національний рух; 2) націотворчий – перетворення етнічно-мовної спільноти на самосвідому політичну й культурну спільноту [392, с.22]. Історик використав відповідно ідеї З. Когута та І. Лисяка-Рудницького, які, вважав, найбільш ємко розкривають українське національне відродження.

Разом із тим, дослідник розширював зміст національного відродження України. Він наголошував, що при висвітленні цього процесу необхідно зосереджуватися на національно-етнічній, соціально-економічній, політичній, духовно-культурній складових розвитку українського народу [392, с.26]. І. Колесник, зважаючи на всі характеристики, зробила висновок про два сенси цього поняття у В. Сарбея: 1) в широкому смислі слова, як аналог українського історичного процесу XIX ст.; 2) у вузькому – як національно-визвольний, громадський рух, літературно-культурне відродження [76, с.14].

Українське національне відродження – у висвітленні В. Сарбея – не однолінійний процес – це два потоки, що однакові за змістом, паралельні за напрямом, одночасні в певних хронологічних рамках, але розмежовані територіально. Він повністю сприйняв ідею М. Грушевського [410, с.357]. Розглядаючи “рух” українського національного відродження у часі та просторі, дослідник фактично пропонує власну періодизацію цього процесу. Під час її побудови були використані схеми В. Леніна, М. Грушевського, І. Лисяка-

Рудницького, О. Пріцака, Дж. Решетара. Вже в 1992 р. В. Сарбей у контексті розгляду проблем формування української національної самосвідомості, що зумовлювалися інтенсифікацією української нації, запропонував такі етапи “загальноукраїнського національно-культурного відродження”:

1) дворянсько-шляхетський (з кінця XVIII до середини 40-х рр. XIX ст.): колискою українського національного відродження стала Слобожанщина та Лівобережжя після ліквідації там козацької автономії, охоплює Харків, Полтаву, Ніжин, досяг Перемишля, Львова, центрами поширення української національної самосвідомості також стали Москва та Санкт-Петербург;

2) різночинсько-народницький (від Кирило-Мефодіївського братства): відбувається політизація національного руху, поширюється на Наддніпрянщину;

3) загальнонародний (з 90-х рр. XIX ст. до 1917 р.) – заключний етап формування української національної самосвідомості, найвпливовіший регіон на цьому етапі – Східна Галичина з центром у Львові [399, с.11].

Надалі цю періодизацію історик застосовував до українського національного відродження. О. Караульна, розглядаючи етапи національного відродження виділені В. Сарбеєм, вказує, що дослідник “визначальним критерієм назвав політичний чинник” [122, с.104]. Втім у роботі, на яку посилається дослідниця, подібних даних немає. На нашу думку, в періодизації В. Сарбея був застосований не лише один критерій, а їх комплекс.

У своїй схемі дослідник поєднав декілька періодизацій. Він використав етапи загальноросійського визвольного руху В. Леніна XIX – початку XX ст., а також І. Лисяка-Рудницького, основним критерієм періодизації якого був фактор належності проводу українського “територіального патріотизму” певному стану суспільства: 1) кінець XVIII ст. – 1840-і рр. характерний шляхті; 2) 1840–1880-ті рр. – демократичній інтелігенції; 3) 1890-ті рр. – 1914–1918 рр. – соціально здиференційованій та політично самосвідомій модерній нації [399, с.11; 411]. В. Потульницький, відзначивши, що В. Сарбей перший із дослідників, хто помітив майже абсолютну тотожність періодизації І. Лисяка-Рудницького схемі В. Леніна, пояснив цю схожість їх спільною гегельянсько-марксистською основою [104, с.33]. Також В. Сарбей підкреслив подібність не лише цих схем, а й періодизації історії розвитку ідей націоналізму М.

Грушевського: 1) провансальська до утворення Кирило-Мефодіївського братства – пройнятий ідеалізацією української минувшини, етнографічно-історичний інтерес інтелігенції до народного побуту; 2) діяльність “братчиків”, соціалізація українства 1840–1870-х рр.; 3) з 1880-х рр. національний рух “переводить” українську справу на ґрунт реальних відносин на всій території українського народу [399, с.11].

Я. Грицак пояснює подібні зміни пошуком нової парадигми для написання історії. У пострадянській Україні відбулося відродження національної парадигми, яка замінила марксистську класову парадигму радянської історіографії [103, с.51]. На думку історика, завершення цього процесу прийшлося на середину 1990-х рр. На той час правляча пострадянська українська еліта (яка все ще є дуже радянською за своїм походженням та

ідеологією) визнала М. Грушевського батьком-засновником української держави. Тому більшість українських істориків у відповідь на нову політичну кон'юнктуру визнали схему української історії М. Грушевського як абсолют [103, с.52].

Ця схема, зазначає Я. Грицак, становить серцевину модерного українського національного міфу. Національна історія подавалася безперервною, одна українська держава після свого зникнення замінювалася іншою внаслідок боротьби українців проти чужоземного гніту. Континуїтет забезпечувала зміна періодів існування “національних держав” та “національних відроджень”. Дослідник вважає, що ця схема подібна іншій – наступності соціально-економічних формацій, котра була організаційним принципом радянського історичного нарративу. Точно так як у радянській схемі головною рушійною силою у зміні формацій була класова боротьба, в оновленій схемі М.

Грушевського вирішальну роль відіграє українська національно-визвольна боротьба [103, с.52]. Зовнішньою схожістю парадигм Я. Грицак пояснює “легкість, з якою більшість українських істориків перейняли схему писання історії “за Грушевським”, а також живучість окремих аргументів та навіть стилю писання, успадкованих з радянських часів” [103, с.53].

Н. Яковенко підкреслила, що канва української історії запропонована “Історією України-Руси” М. Грушевського з 1920-х рр. стала узвичаєною, на неї спиралися радянські історики (оздоблюючи класовим аспектом) та їхні опоненти (наголошуючи “національні” чи “державницькі” аспекти), а також здебільшого історики в сучасній Україні [394, с.180]. До середини 1990-х рр. М. Грушевський “тріумфально увійшов до пантеону національної традиції, ... твори набули офіційного статусу істини в останній інстанції” [394, с.181].

На початку 1990-х рр., наголошував В. Кравченко, переважаючий вплив здобули концепції, побудовані на монографічних синтезах старшого покоління української діаспори (перенніалісти). Він указував, що у багатьох друківаних виданнях того часу почали відтворюватися мотиви “пропащого часу”, “ночі бездержавності”, позову до “суду історії”, уславлення жертвовного героїзму тощо [101, с.122].

Аналізуючи періодизацію українського національного відродження В. Сарбея, І. Колесник висловила думку, що вона зазнала певних перетворень, мала декілька варіантів. Першим дослідниця називає згадувану нами схему (1992 р.) формування національної самосвідомості В. Сарбея (без уточнення територіального поширення процесу). Другим І. Колесник вважає періодизацію, запропоновану в 1996 р.: зауважує, що історик доповнив її фрагментами регіонального підходу, поширеного у розвідках О. Пріцака та Дж. Решетара [76, с.17]. Насправді ж обидві періодизації тотожні, у першому варіанті 1992 р. В. Сарбей уже використав регіональний підхід, лише не згадував прізвищ цих істориків.

Певна річ, розробляючи дану тематику, В. Сарбей звертався до досвіду багатьох науковців і таким чином поглиблював розуміння проблеми. Наприклад, слідом за М. Грушевським, “колискою” українського національного відродження визнавав Слобожанщину, другий етап пов'язував із

Наддніпряниною (а також Петербургом), і на останньому центральне місце надавав Галичині [392, с.24]. Аналізуючи історико-регіональний підхід О. Прицака та Дж. Решетара, за яким дослідники виділили у національному відродженні України п'ять стадій, назвав його цілком виваженим. Втім не погодився із виокремленням Новгород-Сіверської та Женевської стадій. В. Сарбей у цілому сприймав ідею О. Прицака про існування шести культурних зон в українському національному відродженні (Слобідської України, Гетьманщини, Нової Росії, Правобережжя, Галичини та Буковини, Закарпаття), але зауважував, що автор не враховував хронологічної динаміки процесу [410, с.359]. Помилковою дослідник вважав позицію П. Магочія про вирішальну роль у розвитку українського національного відродження українських земель під владою Австрійської імперії [412]. Її він повністю не сприйняв [392, с.24]. Натомість імпонувала В. Сарбею версія І. Лисяка-Рудницького про співпрацю в справі піднесення української національної самосвідомості Наддніпрянської та Галицької України. До речі, його окремі роботи історик вважав класичними у методології українського відродження. В. Сарбей підкреслював, що всі регіони відігравали свою важливу роль у ході національного відродження України [107; 413].

Розглядаючи процес розгортання українського національного відродження як рух у часі та просторі, особливу увагу науковець звертав на територіальне поширення. Він зазначав, що на середину XIX ст. більшість українських земель становила компактну територіальну цілісність, яка оформилась в основному на базі великих історико-географічних регіонів: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщини, Степу (Новоросії) і згодом отримала назву Наддніпрянини. Без цих земель, наголошував учений, вже не могла існувати українська народність та нація. Наддніпрянська Україна виступала об'єднавчим чинником у процесі становлення, консолідації української нації ще й тому, що своїм природним центром її вважало й українське населення Східної Галичини, Північної Буковини та Закарпаття [228, с.32]. В. Сарбей намагався приділити увагу розгляду різних регіонів, окремі публікації присвятив ролі Києва [414], Петербурга [415], Харківського університету, [194] Півдня України [196] в українському національному відродженні.

Зокрема, В. Сарбей вивчав проблему українського національного відродження на Півдні України. Тут, наголошував дослідник, існували особливі державницькі традиції, після розпаду Київської Русі утворилася Запорозька Січ [196, с.59]. По її ліквідації наприкінці XVIII ст., знищення Гетьманщини – осередків, небезпечних для “колонізаторського утвердження царизму”, – на Півдні провадилася політика, емоційно названа В. Сарбеєм “підступною”. Відбувалося поглинення українства шляхом масового заселення цієї території представниками інших етносів. Поряд із корінним українсько-татарським населенням з'явилися росіяни, серби, болгари, греки, німці, поляки, подекуди вони ставали етнічною більшістю. Це, зазначав В. Сарбей, не зупиняло процесів національного відродження у Південній Україні, адже ініціатором її розвитку виступала інтелігенція (чисельно невеликий соціальний шар) [228, с.41]. Даний факт лише привносив певну специфіку, яка виявлялася у

взаємовпливі національного та інтернаціонального, в діяльності опозиційних таємних організацій, у контактах національно-свідомих українців із представниками інших національно-визвольних рухів тощо.

Протилежну позицію обіймали О. Субтельний та Р. Шпорлюк. Спираючись на дані перепису 1897 р., що в Одесі проживало найменше представників українського етносу, ці історики схилились до думки, що національні рухи тут призупинялися [196, с.60].

Висвітлюючи процеси національного відродження на Півдні України, В. Сарбей зосереджувався на першій половині ХІХ ст., діяльності масонських організацій та окремих національно свідомих діячів [107]. Дослідник прагнув відобразити відродженські процеси Півдня у контексті загальноукраїнського відродження, а також виділяв особливості та специфічні риси, характерні для регіону. Зокрема, яскравим прикладом було поєднання національного руху та зміцнення міжнаціональних відносин у всіх галузях соціально-економічного, політичного і культурного життя [228, с.50].

Необхідно детальніше зупинитися на окремих рисах періодизації національного відродження України В. Сарбеєм. Його рух історик відображав як висхідну. В першій половині ХІХ ст. лише окремі діячі інтелігенції виявляли інтерес до українського фольклору, в другій вже найширші кола прогресивної громадськості вивчали, популяризували зразки усної творчості та звичаї українського народу [398, с.7], на початку ХХ ст. ці процеси набирали масового характеру. В даному випадку чітко простежується модифікація схеми М. Гроха: 1) академічна – розробка вузьким колом академічних інтелектуалів “самої категорії нація”; 2) культурна або культурницька, коли більш широка мережа патріотів гуртується, починає роботу з поширення в масах національної свідомості; 3) політична – ера масових національних рухів, виникнення національних політичних партій, початок широкої “мобілізації мас” [395, с.164].

В. Сарбей зауважував, що на початковій стадії національну самосвідомість у концентрованій формі виражали лише окремі індивіди, їх актуалізоване мислення знаходило відображення у творчому доробку, що сприяло її розвитку (в Україні – це поезія та белетристика, історичні праці) й поступово ставало об’єктивною формою суспільної свідомості мас [399, с.4]. Г. Касьянов подібну побудову називав однобічним процесом усе більшої самосвідомості: з’являється, передусім, серед інтелігенції і лише після цього передається масам. Даний підхід характерний для інших дослідників, зокрема М. Грушевського, Д. Дорошенка [400, с.299]. Так, рушійною силою українського національного відродження, у викладі В. Сарбея, постає національно-свідома інтелігенція. Разом із тим, він називає “компонент”, який забезпечує тяглість процесу націотворення – народні маси [392, с.26].

Верхньою межею національного відродження України, за В. Сарбеєм, є 1917 р. – “початок Української національно-демократичної революції, що постала як логічне завершення та апогей усієї попередньої історії українського відродження” [392, с.21]. Говорячи про “загальноукраїнське національно-культурне відродження”, О. Реєнт підкреслив, що у 1917 р. ці процеси не

завершилися, й запропонував як кінцеву межу 1921 р. [105, с.90]. Г. Касьянов головним змістом українського національного відродження вважає процес націотворення, який, на його думку, не завершився до сьогодні. Не всі погоджуються з такою позицією. Як приклад, можна навести думку О.

Караульної. Дослідниця зауважує, що національне відродження України закінчилося у 1917 р., оскільки кінцева його мета – створення української держави – була досягнута [122, с.105]. Нерідко суперечності та незрозуміння іншого пов'язані з тим, що дослідники вкладають різний зміст у досліджувані поняття та процеси.

Завершення національного відродження України революцією, як визначав В. Сарбей, І. Колесник назвала свідченням про телеологічне ставлення дослідника до революцій [76, с.18]. Більше того, у роботах науковця помітним є телеологічне ставлення до держави. Про це свідчить, наприклад, розуміння істориком національної ідеї як засобу згуртування українського суспільства в ім'я остаточної мети у майбутньому – досягнення державної незалежності [392, с.22], а також ставлення до державницьких традицій в історії України, до акта злуки 22 січня 1919 р. тощо.

На думку низки дослідників, у працях В. Сарбея найвиразніше представлена концепція перенніалізму. В. Кравченко назвав його роботи спробою поєднати народницьку риторичу української історіографії першої третини ХХ ст. із концептуальними здобутками І. Лисяка-Рудницького. Він зазначав, що в основу розуміння історії України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. покладено класичну парадигму уярмленої та відродженої нації, складовими частинами виступають перенніалістське трактування української нації, колоніальна концепція українсько-російських стосунків, розуміння національного відродження України як телеологічного процесу, спрямованого на відродження державності. Російський царизм зображається як ворожа сила, уособлення зла, поневолювач, що діє підступними й брутальними методами, а народні маси – незмінний, надійний охоронець національних традицій у житті українського суспільства, очолюваного українською інтелігенцією, що протистояла російським великодержавно-шовіністичним асиміляторам і колонізаторам. Історик наголошував, що доба перебування України у складі Російської імперії оцінюється В. Сарбеем у дусі М. Драгоманова та М. Грушевського – як “пропачий час” [101, с.132].

Г. Касьянов, аналізуючи історіографічну ситуацію у країнах колишнього СРСР, так само відзначав відновлення у них канонічного патріотичного нарративу. Він виділив базові методологічні риси цього канону: 1) телеологічний – мета створення нації та держави ототожнюється з причиною, внаслідок чого формулюється ідея про природність і об'єктивну зумовленість виникнення української нації та держави; 2) есенціалізм – нація (в різних іпостасях) позначається як постійно (реально чи потенційно) наявна спільнота; 3) етноцентричність; 4) ідея ексклюзивності національної історії; 5) лінійність та абсолютизація тяглості; 6) наявність національного історичного міфу – набір чи система уявлень про національне минуле, знакових історичних суспільно значущих символів, яка має стабільну

морально-політичну цінність і є нормативною складовою національної ідентичності (наприклад, апологія за давності існування власної культури та мови, історичного ареалу; претензії на право “історичної першості”, перебільшення ступеня етнічної консолідації в минулому, наявність образу “зовнішнього ворога”, міфи про походження, міфи про “бар’єр”, про “золотий вік”, про героїв тощо). Все це риси інтелектуальної традиції, яка стала домінантною майже в усіх країнах пострадянського простору. Повернення до цієї традиції та її модифікації дослідник пояснює ситуацією “запізнілого націотворення”, коли виникла потреба в історичній легітимації новостворених держав, які мають впроваджувати у свідомість ідею громадянської лояльності. Він пропонує назвати даний канон нормативним, оскільки той має відігравати роль “громадянського виховання” [102, с.43].

Сучасні дослідники вказують, що “історична схема, запропонована М. Грушевським, змушує представляти історію в категоріях лінійного і закономірного розвитку української нації на шляху здобуття державності. Такий спрощений підхід... залишає за бортом масу важливих історичних явищ, які складають сутність національної історії [394, с.182]. С. Світленко аналізуючи сучасний стан інтелектуального життя українського суспільства, зауважив, що своє важливе місце має посісти нова історична свідомість – звільнена від імперських та радянських історичних стереотипів та міфологем; позбавлена комплексів меншовартості, провінційності та яничарства; заснована на багатовимірному науковому усвідомленні української історії як історії модерної нації і водночас як частини світової цивілізації [416, с.448].

Модерністське розуміння проблеми національного відродження, на відміну від примордіалістської версії (ідея прадавніх коренів та “природності” сучасних націй, того, що кожна людина несе в собі протягом життя почуття спорідненості з членами етнічної групи, нації тощо [400, с.85]), спирається на здобутки західного українознавства останньої чверті ХХ ст., де саме поняття національного відродження було суттєво модернізоване завдяки конструктивістському розумінню нації як такої і запереченню її цілісного, монолітного характеру. Модерністськими є версії Р. Шпорлюка, П. Магочія, З. Когути, Г. Грабовича, Я. Грицака, Г. Касьянова. Вони заперечують телеологічний підхід до розуміння українського історичного розвитку імперської доби, зазначаючи, що творення модерної української нації та державності стало лише одним із можливих результатів, який не був ні наперед визначеним, ні детермінованим попередніми обставинами [101, с.133–134]. Модерністи ведуть боротьбу із національно-державницькою та пострадянською парадигмами у сучасній українській історіографії. Її проявами стала тенденція до деміфологізації та десакралізації героїв “українського ХІХ ст.” (Т. Шевченко, Леся Українка, І. Франко, М. Грушевський). Проти догматичного ставлення до їхньої творчості виступили, зокрема, Г. Грабович, О. Гриценко, Г. Касьянов, Н. Яковенко, О. Забужко та деякі інші дослідники [101, с.136].

В. Сарбей, безумовно, був одним із перших серед істориків пострадянської України, хто розпочав у 1990-х рр. розробку національного аспекту в історії України ХІХ – початку ХХ ст. О. Реєнт відзначив: “Необхідність

неупередженого, позбавленого класових оцінок та ідеологічних пут підходу до вивчення цілого історичного пласту на початку 1990-х рр. ні у кого не викликала сумніву. Однак виклик доби спромоглися прийняти тільки одиниці. Надто мало часу минуло для кардинального переосмислення методологічного і понятійного апарату, оволодіння новим науковим інструментарієм. Серед тих, хто одним із перших виявив готовність вийти на сучасний рівень досліджень, був ... В. Сарбей – автор новітньої концепції історії України даного періоду, який започаткував новий етап в її дослідженні” [105].

В. Сарбей зосередився на проблемах українського націотворення, становлення й формування національної самосвідомості й згодом виклав власну концепцію українського ХІХ ст., яке у нього отримало назву “національне відродження України”. Цікаво, що його концепція поєднала дві методологічних системи – марксистську та націоналістичну. Науковцю, який використовував доробок ряду істориків, як-то М. Грушевський, Д. Багалій, І. Крип’якевич, Д. Дорошенко, І. Лисяк-Рудницький, З. Когут, О. Прицак, Дж. Решетар, П. Магочій та інші, вдалося створити струнку й своєрідну теорію українського національного відродження, котру, без сумніву, можна назвати одним з етапів у розробці даної проблеми у вітчизняній історичній науці.

3.3. Концепція розвитку української історичної науки радянського періоду у викладі вченого

Сьогодні, коли стійко зростає інтерес до проблем історіографії, важливо простежити розвиток історіографічного процесу, умов, що впливали на діяльність українських істориків у різні періоди, їх бачення цього процесу, окремих подій, фактів, явищ, зокрема у досить неоднозначні часи існування України у складі СРСР. Дотепер лунають різні думки щодо оцінок досягнень радянських істориків, значення їх доробку. Щоб краще зрозуміти історіографічний процес в Україні, необхідно розглянути і їхнє бачення розвитку історичної науки в УРСР. Так, у доробку В. Сарбея є низка публікацій із даного питання [355; 417–418]. Це не лише початок ХХ ст., який нерозривно пов’язаний із історією України ХІХ ст., а цілком самостійні дослідження.

Від початку становлення В. Сарбея як науковця виявився його інтерес до проблем історіографії, він прагнув цим займатися вже вступаючи до аспірантури. З того часу свою діяльність нерозривно пов’язав із історіографічними та джерелознавчими дослідженнями історії України. До речі, В. Сарбей був одним із перших, хто спробував систематизувати праці з історіографії вітчизняної і всесвітньої історії, що виходили в Україні у радянський період [279].

В. Сарбей вважав, що від рівня розробки та застосування історіографії та джерелознавства залежить глибоке проникнення в суть історичного процесу. Він обстоював думку, що історична наука може виконувати покладені на неї завдання лише за умови, що всі її напрями розроблятимуться належним чином, інакше посилена увага до однієї проблеми, періоду, галузі призведе до перетворення наукової системи у набір незв’язаних фактів [419, с.134]. Від

стану розроблення історіографії залежить розвиток самої історичної науки, адже, як і кожна інша, вона може йти вперед лише на основі глибокого вивчення своєї історії, вже знаного. Дослідник підкреслював значення історіографії у збереженні зв'язку між усіма етапами розвитку історичної науки [279, с.122].

Завдання історіографії В. Сарбей бачив у дослідженні процесу нагромадження історичних знань, виникнення і розвитку історії як науки, розкриття різних напрямів, концепцій, дослідницького досвіду попередніх поколінь істориків, джерельної бази. Для України першочерговим вважав необхідність простежити, як ширилося коло джерел, тематика і методика їх досліджень, як розвивались та змінювались теорії в історії [310, с.85]. Показовою є думка В. Сарбея про те, що кожний великий історик є історіографом: при розробці, ствердженні нової концепції, необхідний та обов'язковий ґрунтовний історіографічний аналіз [420, с.163].

Кінець 1950-х – 1980-і рр., період, в якому активно працював В. Сарбей, досить строкатий в ідейному та політичному вимірах у соціальному та інтелектуальному житті України [357, с.82]. І. Колесник відзначала, що протягом історично короткого часу змінили одна одну доба “хрущовської відлиги”, період застою, епоха перебудови. У такій динамічній соціокультурній ситуації суттєво змінилися функції та роль історичної науки. Розвиток її також відбувався хвилеподібно: то ідейне пожвавлення, то застій, то стагнація, то ідейна криза, то “історіографічна революція” [357, с.83]. Дослідниця зазначала, що протягом 1960–1970-х рр. сформувався кадровий склад дослідників історії історичної науки в Україні. Вона називає Харківську (В. Астахов, І. Шерман, Ю . Журавський), Дніпропетровську та Київську школи історіографів. Серед представників останньої, поряд з Ф. Шевченком, А. Санцевичем, Н. Комаренко, називала В. Сарбея [357, с.85].

Безперечно, оцінки історіографічного процесу в Україні за часів СРСР є різними. Полярними були думки радянських та зарубіжних істориків. Радянські дослідники оцінювали ситуацію з історіографією як процес піднесення радянської історичної науки, виявлення її найвищих досягнень [357, с.25]. З 1990-х рр. популярності набули досить критичні відгуки про стан радянської історичної науки, частину з них раніше висловлювали діаспорні та зарубіжні історики. Критичні позиції обстоюють Я. Грицак, В. Кравченко. Останній вважав, що в Україні сформувалася специфічна українська політична культура – пристосування та виживання [101, с.115]. Українська радянська історична наука зводилась до ілюстрування на місцевому фактичному матеріалі теоретичних схем і положень, розроблених столичними істориками та деталізованих співробітниками республіканської академії наук, які створювали схвалені партійним керівництвом канонічні, зразкові й водночас обов'язкові для решти вчених історичні тексти [101, с.118]. Тематика робіт визначалася потребами ілюстрування основних ідей марксистсько-ленінського вчення про соціально-економічні формації, невідпинність історичного прогресу, класову боротьбу, основні етапи опозиційного руху в Російській імперії, витоки дружби , співробітництва народів СРСР [101, с.119]. В. Кравченко зауважував, що у

рамках “радянської національної ідентичності, яка ...нагадувала всеросійську імперську (але залишала місце не лише для малоросійської, а й ідеологічно профільованої української культури), розвивалася українська радянська історіографія, офіційний канон якої суміщав елементи малоросійської, української та російської народницьких, а також марксистської та імперської схем історичного процесу” [101, с.117].

Я. Грицак взагалі зауважив, що радянська історіографія історії України після 1930-х рр. була абсолютно безплідною. Головною її темою був показ “віковичних” прагнень українців бути з великим російським народом [103]. Іншою є думка І. Колесник, яка вважає 1960–1970 рр. другим народженням історіографії в СРСР [357, с.24]. Вона підкреслювала, що значення історії історичної науки актуалізувало обґрунтування марксистської тези про розвиток думки у напрямку до матеріалістичного розуміння історії [357, с.26].

Л. Таран зауважила, що хоча нині криза марксистської парадигми є загальноновизнаною, у сучасному процесі інтеграції філософсько-історичних підходів та конкретно-історичних підходів і концепцій марксизму належатиме не останнє місце. Що ж до системного підходу до історії – однієї з найважливіших складових історичної теорії К. Маркса, то радянською історіографією, в тому числі українською, він застосовувався лише до явищ базисних, уся надбудовна сфера не була представлена як “самостійні” та “рівноправні” складові компоненти єдиної системи суспільно-історичного розвитку [421, с.34]. Дослідниця порушує питання про необхідність зважених оцінок радянської спадщини. У цьому контексті важливим видається вивчення доробку В. Сарбей радянського періоду, зокрема його студії з проблем історіографічного процесу в УРСР.

Початок формування історіографії в Радянській Україні В. Сарбей пов’язував із подіями жовтня 1917 р. Проте становлення її, як окремої наукової дисципліни, відсуває на пізніший час, переважно через відсутність спеціалістів, що володіли б “марксистсько-ленінською історичною концепцією” [279, с.122]. Важливою рисою української радянської історіографії було її протиставлення буржуазній, капіталістичній, яка, вважалось, знаходиться у стані кризи. В. Сарбей на українському прикладі розглядав витоки методологічної кризи, починаючи з межі XIX–XX ст. [423, с.16]. Однією з головних причин кризового стану дослідник вважав пошук “надійної методології” без відмови від ідеалістичного світогляду. [423, с.20]. Він критикував ряд подібних спроб. Наприклад, доводилась хибність методології М. Грушевського. В. Сарбей зазначав, що він використав твердження Дюркгейма і Блея, за яким, матеріалістичне розуміння історії не може охопити всі сторони суспільного життя, та пропагував позитивістську “теорію факторів”. На його ж думку, ця теорія робила неможливими аналіз і синтез складних явищ суспільного буття людей і тим демонструвала еkleктизм позитивізму взагалі.

Заперечувалась теорія, що вирішальне значення серед факторів суспільного розвитку (біологічного, економічного та психологічного) має все пов’язане з людською психікою. Наприклад, В. Антонович вважав, що народна

психіка – рушій історичного розвитку українського народу, її органічний вияв – це козацтво, що веде своє походження з найдавніших часів Київської Русі. Подібні ідеї обстоював М. Залізник, наголошуючи, що історія покликана тлумачити, головним чином, психічне життя. В. Сарбей зазначав, що в українській історіографії, зокрема у теорії про національну боротьбу як основу української історії, проявилася теорія Гегеля про властивість кожному народу якоїсь особливої ідеї, яка є ступенем у розвитку “абсолютного духу”, “абсолютної ідеї”. Так, М. Порш зазначав, що “національна боротьба – ... війна одних народів з іншими”, “у цих ... війнах об’єднуються робітники і капіталісти одного народу на противагу іншим...” [423, с.20]. У зв’язку з цим В. Сарбей наводив тезу Г. Кона про націоналізм як головний фактор історичного розвитку ХХ ст. і наголошував, що подібні міркування були популярними у Російській імперії на межі століть. Це, на його погляд, свідчило про кризовий стан історичної науки, оскільки справжньою метою національної ідеології є прагнення приховати справжні причини національного розбрату, соціальних суперечностей.

Ще однією рисою методологічної кризи буржуазної історіографії В. Сарбей називав “відмову ...від принципу закономірності історичного процесу та від широких узагальнень, висунення єдиної науково-дослідницької мети збирання і опису розрізнених, взятих поза їх внутрішнім зв’язком подій і явищ” . У цьому контексті він критикував низку теорій, які набули популярності у Росії наприкінці ХІХ ст.: 1) неокантіанські ідеї Ріккєрта – у суспільствознавчих науках панують лише окремі, індивідуальні неповторні явища і події, які не піддаються узагальненню; 2) емпіріокритицизм – історична наука покликана описувати, а не інтерпретувати явища, про існування фактів у історії лише як фактів тощо. Науковець вважав, що така методологія може мати успіх лише у конкретно-історичних дослідженнях минулого, але праці будуть фактологічні, описові, не пізнаними лишаться закономірності історичного процесу, економічні закони [423, с.24].

Заперечувався об’єктивізм Л. Ранке, який зауважував, що зв’язок історичної науки з політикою не дає користі останній і загрожує смертю першій . Положення цих та інших теорій, прагнення ряду істориків уникати досліджень сучасності, зосередитись на проблемах минулого, суперечило ідеям марксизму [375, с.85]. При доведенні неспроможності цих вчень провідним було твердження, що всі вони мали на меті подолання марксизму та спростування його методології, заперечення положення про формації, історичний матеріалізм (щодо визначального значення продуктивних сил та виробничих відносин), інтернаціоналізму, революційного шляху розвитку. Вважалося, що це було основним напрямом діяльності буржуазних істориків [423, с.17].

Справді прогресивним явищем у розвитку науки з другої половини ХІХ ст. В. Сарбей називав поширення марксизму, ідеї якого визнавалися основою революційного перевороту в суспільствознавстві, методології історії, економіці [366, с.25]. Тому дослідник приділяв увагу поширенню цих ідей в Україні. Він спростовував теорію єдиного потоку розвитку української культури, за якою, марксизм розглядався чужорідним явищем української культури, історіографії.

До популяризаторів марксизму відносив М. Зібера, М. Драгоманова, М. Павлика, С. Подолинського, І. Франка, Лесю Українку. В. Сарбей вважав, що їхній спадок необхідно вивчати як етап світоглядного, ідеологічного пошуку. Однак робив обов'язкове тоді зауваження про помилки у трактуванні ними марксизму, що історичний матеріалізм “як цілісне вчення” вони не сприйняли. Зрозуміло, що В. Сарбей заперечував оформлену в 1920–1930-х рр. теорію особнього українського марксизму та як його творців М. Зібера та М.

Драгоманова. Слідом за радянською історіографією, наголошував, що лише окремі положення їх праць перегукувалися з ідеями марксизму [422, с.14].

Розвиток історичної науки в УРСР оцінювався, у відповідності до офіційних канонів, як прогресивний. Аналізуючи історіографічні надбання України від 1917 р., дослідник виділяв ряд періодів та етапів. У його працях зустрічається три періоди розвитку української радянської історичної науки:

- 1) з жовтня 1917 р. до середини 1930-х рр.;
- 2) до середини 1950-х рр.;
- 3) з середини 1950-х рр. [278, с.14].

Але найбільше уваги приділяв розгляду етапів, яких у різних роботах науковця можна віднайти до семи. Їх розгляд пов'язувався з роботою в галузі історії АН. В. Сарбей указував, що від початку існування АН історія посіла одне з чільних місць і була важливим аспектом вивчення. Д. Багалій, А. Кримський, Г. Павлуцький, Є. Тимченко наголошували, що пріоритет у дослідженнях надавався історії українського народу [280, с.38].

В. Сарбей вивчаючи структурні одиниці АН, у яких велися дослідження з історії, зауважував, що це були дрібні самостійні підрозділи. Проведена на початку 1930-х рр. реорганізація мала половинчастий характер і майже не зменшила їх кількості. Цей варіант адміністративно-організаційної роботи академік О. Богомолець назвав феодальним. Лише з 1936 р., після прийняття нового статуту, встановилася чітка структура і основними центрами стали науково-дослідні інститути [280, с.39]. Важливою В. Сарбей вважав реорганізацію в 1953 р. – Інституту історії України в Інститут історії, адже розширився спектр дослідницької діяльності. Тоді ж уперше було створено відділ історіографії. Його заснування, на думку В. Сарбея, свідчило про значення, високу оцінку дисципліни, навіть незважаючи на те, що незабаром відділ припинив існування, через нестачу кадрів [279, с.125].

Окремо необхідно розглянути характеристику етапів розвитку історичної науки В. Сарбеєм:

1. Народження і становлення української радянської історичної науки – жовтень 1917 р. – середина 1920-х рр. [278, с.15].

Однією з головних рис етапу історик називав вихід на провідне місце “марксистсько-ленінської історичної науки”. Окрему увагу приділяв налагодженню роботи АН, архівних установ України, що сприяли публікації історико-документальних матеріалів, тощо [424; 425]. В. Сарбей підкреслював, що дослідження цього етапу концентрувалися на вивченні проблем більш давнього періоду – до XIX ст., а ті, які присвячувалися недавньому минулому (особливо громадянській війні), містили тенденцію переважання критично-

викривального аспекту над позитивним [426, с.16]. Науковець указував, що у роботах був ряд методологічних та фактичних помилок [282, с.4], незначною загальною кількістю друкованих праць [278, с.15].

Аналізуючи виклад В. Сарбеем історіографічних оглядів досліджень цього та й наступного етапу, можна простежити особливість – всі історики ніби поділені на чотири групи. Зазвичай, першими згадувалися твори політичних, революційних діячів – це В. Затонський, М. Скрипник, С. Косіор, Д. Мануїльський, Г. Петровський, В. Чубар, І. Кулик, О. Шліхтер, М. Майоров та ін. Їхні праці оцінювалися як витoki [279, с.122], успіх української історіографії 1920-х рр., перші кроки у розробці історії радянського суспільства [426, с.17]. Той факт, що мало хто з них займався історією професійно, не зупиняв від оцінки публікацій цих діячів, іноді просто їх публічних виступів як основ радянської історіографії. Ці роботи мали значення базових, координуючих подальші дослідження.

До другої групи включалися дослідники, що активно займалися історією до 1917 р., – В. Іконников, В. Бузескул, М. Петровський, Д. Багалій, Д. Яворницький, М. Біляшівський, О. Левицький, П. Харлампович, В. Щербина, М. Максименко, А. Кримський [279, с.122]. Науковець підкреслював, що прерогативою цих учених залишалася проблематика до XIX ст. [278, с.15]. Детальніше він зупинявся на діяльності Д. Багалія, Д. Яворницького, А. Кримського.

До третьої групи належали історики, які перші кроки в історичній науці зробили за радянської влади або у дожовтневі часи лише розпочинали наукову діяльність (їх інтереси – переважно історія XVII – XVIII ст.). Представників цих трьох груп В. Сарбей об'єднував спільним “матеріалістичним світоглядом”, вважаючи, що вони подолали дореволюційні методологічні уявлення [279, с. 123]. До останньої, четвертої, включалися історики, зміст праць яких концептуально не відповідав упровадженню ідеям [426, с.15].

2. Середина 1920-х – середина 1930-х рр.

Серед досягнень цього етапу: розширення джерельної бази (публікації документів, статистичних збірників з народного господарства, освіти, культури) [426, с.17], збільшення дослідницької та публікаторської роботи. В. Сарбей відзначав також недоліки: узагальнення проблем значно відставало від накопичення джерельних матеріалів [278, с.17]; дослідження концентрувалися навколо проблем до XIX ст. [282, с.6]; незначна увага приділялася історіографічній тематиці [279, с.125].

Важливу роль у радянські часи мала критика “буржуазних і буржуазно-націоналістичних концепцій”. Після проголошеного курсу на “радянізацію” АН та “ідеологічного наступу”, розгорнутого з вересня 1929 р., офіційно розпочалася боротьба з альтернативними концепціями та теоріями. Реально вона вже тривала, виходила за межі наукової дискусії, набула гострого, жорсткого, агресивного характеру [426, с.23]. В. Сарбей зосереджував увагу на історичних концепціях М. Грушевського, М. Яворського, О. Гермайзе та інших [278, с.18]. Історик наголошував, що у публікаціях М. Грушевського (у журналі “Україна”, “Записках”, “Сборниках”) був зібраний багатий фактичний матеріал

[280, с.40], але ці дані знецінювалися авторськими інтерпретаціями, теоріями виключності, безбуржуазності українського народу, “єдиного потоку” розвитку. Заперечувалося твердження М. Грушевського, що економіка, культура України розвивалися під впливом Польщі, Німеччини, інших західноєвропейських країн. Це особливо суперечило офіційній тезі про першочерговість значення зв’язків з російським народом [282, с.6].

Критикувалися роботи М. Яворського, а саме такі положення:

- 1) про українську буржуазію як рушійну силу;
- 2) про заперечення керівної ролі пролетаріату в Україні;
- 3) про частину куркульства як про керівну і центральну фігуру селянського руху (теорія двокуркульства);
- 4) про надання ролі основоположників марксизму в Україні М. Драгоманову, С. Подолинському, М. Зіберу;
- 5) про переоцінку національного руху в революційній боротьбі, ідеалізацію революційної української партії та української соціал-демократичної робітничої партії тощо [426, с.25; 427].

Зрозуміло, така інтерпретація в корені суперечила існуючим тоді ідеям:

- 1) керівна сила, “рушій історії” – пролетаріат – у союзі з незаможним селянством на чолі із ленінською партією;
- 2) заперечення національних інтересів задля класових;
- 3) інтернаціональної єдності;
- 4) прогресивності та необхідності централізму в державному масштабі, партійному облаштуванні.

Тезі про централізм не відповідала теорія двох коренів М. Равич-Черкаського та О. Гермайзе. За нею, Компартія України постала на двох рівноцінних основах – російської соціал-демократичної робітничої партії та української соціал-демократичної робітничої партії [282, с.6]. Не сприймалася теорія українського декабризму, розроблювана М. Грушевським, С. Єфремовим та О. Гермайзе. Дослідники стверджували, що в ідеології та програмних документах таємних товариств Півдня України були національні корені та традиції. На одній із всесоюзних конференцій за цю теорію виступив З. Гуревич, через що був розкритикований М. Покровським та М. Нечкіною. Хибні положення знаходили у працях М. Слабченка, М. Василенка, Д. Багалія та інших істориків.

В. Сарбей зауважував, що у дискусії вносився “нездоровий дух причіплювання образливих ярликів. Критиці підпадали і праці, які мали певну наукову цінність” [280, с.42]. Таку ситуацію він пояснював культом особи Й.

Сталіна. Неодноразово у своїх працях фрагментарно звертався до розгляду цієї проблеми. В останнє десятиріччя діяльності опублікував узагальнюючу роботу, присвячену розгляду причин і процесу втручання Й. Сталіна, у тлумачення історії, кампанії винищення істориків. Слідом за Л. Троцьким, сукупність методів, які використовував Й. Сталін, його оточення, історики-фахівці, які “працювали” на “культ особи Й. Сталіна” В. Сарбей назвав школою фальсифікації минулого. Науковець наголошував, що в умовах культу факти минулого свідомо і злісно перекручувалися, з об’єкта дослідження

перетворювалися на матеріал для побудови довільних концепцій, спрямованих виправдати злочинні дії “вождя народів” [329, с.65].

Початком прямого втручання у розвиток історичної науки В. Сарбей називав лист “Про деякі питання історії більшовизму” Й. Сталіна (1931 р.) до журналу “Пролетарская революция”. Формально ця публікація стосувалася історико-партійних проблем, але їй надали узагальнюючого значення, поширивши на істориків усіх спеціальностей [428, с.13]. Розпочалося впровадження концепції “вождя”, за якою, основний зміст історії, зокрема радянського періоду, зводився “до низки постійних змов зовнішніх і внутрішніх ворогів” та боротьби з ними. В. Сарбей вважав ці дії продуманими – спрямувати істориків-фахівців на створення історії більшовицької партії, СРСР, у якій би звеличувався Й. Сталін, виправдовувалися його дії. Чого і чому прагнув Й. Сталін, які методи та засоби використовував, чого досяг – ось три головні завдання, які розв’язує В. Сарбей.

На думку історика, найважливішим було прагнення Й. Сталіна посилити свій авторитет на рівні СРСР. В. Сарбей вважав, що Й. Сталін розумів власну пересічність в історії руху. Тому, стверджуючись у владі, спробував створити ідеологічне обґрунтування своїх амбіційних прагнень, офіційну біографію [429, с.10]. Першим кроком для вкорінення культу було утвердження “теорії двох вождів більшовицької партії”, “керівників жовтневої революції” – В. Леніна та Й. Сталіна. При цьому формувалися їх канонізовані образи [428, с.20].

В. Сарбей розглядав також шляхи формування історичних поглядів Й. Сталіна: 1) з’ясовував причини захоплення всім російським; 2) простежував, як із борця з самодержавним режимом, досягаючи для себе необмеженої влади, змінив погляди на царське самодержавство; 3) аналізував, як сформувалася сталінська історична концепція, котра на зламі 1920-х – 1930-х рр. пропагувалася в СРСР [429, с.5]. Історична концепція Й. Сталіна включала теорію “найменшого зла”. Він відмовився від розгляду дій Російської імперії щодо підвладних народів як прогресивних. Можливо, на зміну його поглядів вплинули ідеї школи М. Покровського про колонізаторський характер політики Російської імперії [329, с.71]. “Відразу і недовіру” у Й. Сталіна, прибічника державного унітаризму, вважав В. Сарбей, викликали національні рухи, тому їх вивчення було зведене до мінімуму.

Відтак метою “вождя” дослідник вважав необмежену владу та виправдання державної політики шляхом створення власної історичної концепції. Надалі необхідно відповісти на питання про методи і засоби їх досягнення. В. Сарбей підкреслював, що Й. Сталін був завжди нерозбірливим у методах. Запровадження його режиму супроводжувалося судовими процесами над “ворогами народу”, масовими “проробками” істориків, звільненнями з роботи, виключеннями з партії, погрозами, шантажем, а також фізичним нищенням, знущанням [429, с.6]. Характерними для того часу стали моральний тиск, організація кампанії цькування негодних осіб. Переслідувань зазнало надзвичайно багато науковців, на думку В. Сарбея, є підстави говорити про участь Й. Сталіна у дискредитації доробку М. Покровського [329, с.66].

Серед методів і засобів, що використовувалися, були перекручення фактів, неправдиве подання історичних подій (“теорія” двох вождів, В. Леніна і Й. Сталіна, міф про вирішальну керівну роль “вождя” у жовтні 1917 р. у повстанні у Петрограді, офіційна біографія). Й. Сталін маніпулював, наголошував В. Сарбей, власними висловлюваннями, а суперечності між ними у різні роки пояснював “марксистським історизмом” – “кожне висловлювання є вірним, але кожне для свого часу” [429, с.5]. Велика кількість тем опинилися під забороною, Й. Сталін проголосив, що не кожне питання може бути предметом обговорення, дискусії, адже є аксіоми. Історичні джерела, що зберігалися в архівних установах, стали засекреченими, важкодоступними, недоступними. Самі факти відсувалися на задній план, це гальмувало розвиток історичної науки [428, с.31]. В. Сарбей звертав увагу, що Й. Сталін доклав зусиль до вилучення з архівних фондів низки “незручних” документів, іронізував над “безнадійними бюрократами”, висміював “метод копання у випадково підібраних паперах”. Науковець робив висновок, що це було планомірне зменшення доступу до архівної бази, переслідування науковців, яке призвело до скорочення кількості історико-документальних публікацій, друку статистичних матеріалів, закриття спеціальних періодичних видань [282, с.8], у середині 1930-х рр. у республіці не виходило жодного історичного журналу.

Чого досяг Й. Сталін? Перш за все, йому вдалося вплинути на висвітлення свого місця в історичному процесі. Відомі історики (Г. Панкратова, І. Мінц, А. Сидоров та ін.) створювали численні роботи про Й. Сталіна так, як він бажав [429, с.5]. В. Сарбей вважав, що культ особи призвів до пониження ролі народу, особистості в історії і навпаки – до перебільшення значення діяльності “вождя” [308, с.54]. Характерними явищами стали описовість, фактографізм, догматизм, цитатництво, підміна аналізу схемами, відсутність творчого підходу, теоретичних висновків, узагальнень. У наукових колективах сформувалася атмосфера недобросовісної критики, навішування ярликів, дріб’язкової опіки, грубого адміністрування, підозрілості, недовір’я, репресій [281, с.6].

Найбільшого розмаху популяризація ідей Й. Сталіна набула у післявоєнний період, коли культ особи досяг апогею [329, с.70]. Великою трагедією В. Сарбей вважав те, що культ Й. Сталіна “значною частиною народу напівсвідомо сприймався як щось цілком правомірне, об’єктивно закономірне” [429, с.10]. Серйозним наслідком для історичної науки він називав спотворене, викривлене подання протягом більше двадцяти років історичного процесу. Часткове подолання цього явища почалося лише після XX з’їзду КПРС, хоча насправді риси культівського періоду зберігалися і надалі.

3. Від другої половини 1930-х рр. до початку червня 1941 р. – третій етап.

Науковець зосереджував найбільшу увагу на прикладній ролі історичної науки (введення в навчальний курс школи викладання історії як спеціального предмета (постанови 1934–1936 рр.), відкриття історичних факультетів у державних університетах, розробка і створення програм, наукової, навчальної, науково-популярної літератури з історичних дисциплін, зокрема з історії України) [278, с.18]. В. Сарбей зазначав, що у цей час розширилися історичні дослідження в університетах, педагогічних інститутах Києва, Харкова, Одеси,

Дніпропетровська та інших міст [426, с.28]. Також звертав увагу на створення синтетичних праць з історії українського народу [279, с.125]. Серед інших виділяв “Короткий (стислий) курс історії України” (К., 1940) [280, с.43].

4. Четвертий етап – 1941–1945 рр.

Його виокремлення В. Сарбей обґрунтовував новими своєрідними умовами роботи істориків – частина фахівців воювали, інші працювали у Башкирії, Казахстані. Також відбулися зміни у тематиці розроблюваних проблем. Розгорнула роботу Комісія по історії Великої вітчизняної війни (організована в 1944 р.) [282, с.20].

5. П’ятий етап В. Сарбей доводив до середини 1950-х рр.

Основним завданням у цей час вважав створення узагальнюючої праці з історії України (висунуте постановою ЦК КП(б)У 1947 р.). У 1953 р. і 1957 р. відповідно вийшли томи двотомника “Історія Української РСР” [426, с.32]. Аналізуючи історіографічний спадок етапу, основну увагу звертав на теми визвольної війни XVII ст. в Україні (в зв’язку із 300-річчям “возз’єднання” України з Росією), історії Криму (у зв’язку із включенням Криму до складу УРСР у 1954 р.), 1905–1907 рр. (50-річчя), історії західноукраїнських земель [282, с.19]. Відмічав загальне збільшення кількості публікацій.

6. З XX з’їзду КПРС до 1960-х рр. – шостий етап.

На думку В. Сарбея, найбільше значення мало подолання культу особи Й. Сталіна [279, с.125], що сприяло загальному піднесенню дослідницької роботи, розширенню діапазону історичних досліджень, збільшилися публікаторські можливості істориків та доступ до архівних матеріалів [282, с.15]. У ці часи були створені узагальнюючі наукові, науково-популярні праці з історії України, публікувалися документальні збірники. У розробці проблем української історії радянського періоду, зазначав науковець, чітко виділились три напрями – історія робітництва, селянства та культури.

7. В окремих роботах В. Сарбея зустрічається ще й сьомий етап, який охоплював другу половину 1960-х – 1970-ті рр. [279, с.128].

У працях дослідника даної тематики можна виділити загальні риси, що стосуються розвитку історичної науки в Україні в цілому: 1) в основі досліджень і висновків лежить “марксистсько-ленінське” вчення [279, с.122]; 2) українська історіографія розглядалася як складова радянської [426, с.10; 310, с.86]; 3) значна увага приділялася ювілейним історичним датам, до їх святкування видавалися збірники, монографії, колективні праці, наприклад, до дня народження Т. Шевченка, до річниці Полтавської битви, приєднання західноукраїнських земель до УРСР, подій революції 1905–1907 рр. тощо; 4) загальнообов’язковими для радянських істориків були посилання на твори та згадування вищого керівництва країни [339, с.43]; 5) всі дослідники-історики умовно були поділені на тих, хто працював в АН, та викладачів історичних кафедр університетів, інститутів [282, с.9].

Також В. Сарбей аналізував персонологічні дослідження. Науковець вважав, що при вивченні історії найголовнішу увагу необхідно приділяти людям (стосункам, духовному світові, суспільно-політичному життю), адже історія без індивідуальностей – це прояв схематизму, неглибокого пізнання

історичного процесу, нехтування людиною [281, с.8].

Рисою історичної науки цього періоду був її поділ на пролетарську (марксистську) і буржуазну, визнавалися зростаючі успіхи першої та криза, яка “все поглиблювалась”, другої [421, с.30]. У зв’язку з цим в окремих дослідницьких напрям, як вже зазначалося, виділялася історіографія “критики зарубіжних буржуазних та буржуазно-націоналістичних фальсифікацій історичного минулого і сьогодення” СРСР, УРСР [279, с.132]. Головною причиною популярності та актуальності цієї проблематики була постійна боротьба ідеологій, у контексті якої пропагандистській роботі в СРСР приділялася велика увага [310, с.85]. Більше того, умовою ствердження в українській історіографії ленінської концепції вважалося подолання існуючих “фальсифікаційних, антинаукових ...” теорій [314, с.12], у результаті чого актуальність проблеми зростала. Дослідник доводив неправдивість позицій зарубіжних істориків щодо стану радянської історичної науки в УРСР [430, с.34]. До “фальсифікаторів” української радянської історіографії відносили: М. Грушевського, П. Христюка, Д. Донцова, М. Яворського, О. Оглобіна, Н. Полонську-Василенко, Я. Пеленського, С. Горака, О. Прицака, Д. Решетара та ін. Розробкою цієї тематики займалися М. Рубач, І. Гуржій, Р. Симоненко та інші вчені.

Наприклад, Н. Полонська-Василенко, О. Оглоблін обстоювали точку зору, що існування історичної науки в УРСР – це ланцюг конфліктів істориків з компартією, а історіографія зазнала значних перекручень. Н. Полонська-Василенко 1920-і рр. розглядала як час, коли компартія не цікавилася історією, і тому не існувало радянської історичної науки, відбувався “єдиний потік” розвитку “вільної української історичної науки”. Істориків – Д. Багалія, А. Кримського, В. Бузескула, Д. Яворницького, які продовжували працювати в умовах СРСР, засуджували. 1930-і рр. подавалися як “тотальний погром” і період повного наукового застою (наприклад, О. Оглоблін). Так, Я. Пеленський називав відродженням після повного “занепаду” 1930-х рр., часи Великої вітчизняної війни, оскільки вважав, що послабилася увага влади до історичної науки. Частина зарубіжних дослідників вважали історіографічний процес в УРСР періодом занепаду [430, с.37].

Українські радянські історики спростовували такі оцінки. Наголос ставився на досягненнях, провадився аналіз напрацювань істориків в Україні, у відповідь лунали звинувачення у свідомій фальсифікації стану розвитку української історіографії, підкреслювався кризовий стан методології історії зарубіжних досліджень. В. Сарбей підтримував офіційну тоді думку, що Н. Полонська-Василенко, Д. Донцов, В. Дорошенко, О. Оглоблін, Ю. Лавриненко, С. Горак, Я. Пеленський та інші, прагнучи довести, що ідеологія марксизму-ленінізму є чужорідним явищем для українського народу, “піддавали злісним наклепам” радянську історичну науку [314, с.76].

І. Колесник указала, що навіть наукова лексика свідчила про поляризацію інтелектуальних сил, ідейну конфронтацію марксистської та націоналістичної термінології. Так, мову радянських науковців характеризують ідейні формули і стереотипи, як-то “український націоналізм”, “буржуазні націоналісти”,

“історики-націоналісти”, “криза буржуазної історичної науки”, “буржуазно-націоналістичні історики”, “буржуазно-націоналістичні фальсифікації”, “ідейна криза” тощо [357, с.90]. Повторимо, що поява подібних праць та висловів пов’язана із суперечностями ідеологічного плану, протистоянням “капіталістичного та радянського світів”, їх методологічними та світоглядними засадами.

Важливу в радянські часи тезу про дружбу українського і російського народів В. Сарбей розкривав абсолютно у дусі часу, що “історичні шляхи українського та російського народів здавна тісно переплелися між собою, а після возз’єднання України з Росією в 1654 р., коли обидва народи розвивалися в межах однієї держави, спільність корінних інтересів з’єднала їх навіки”. Такі ідеї мали пояснювати існування України у складі СРСР. Зрозуміло, цій версії суперечили: “теорія відрубності” історичних шляхів українського народу від російського та інших сусідніх народів М. Грушевського; схема історії України М. Яворського, який протиставляв історичний процес в Росії українському; теза О. Пріцака, Д. Решетара, що у період Переяславської Ради 1654 р. в особі України і Росії зустрілися два ворожих культурних та політичних світи, оскільки тоді їх населення було повністю чужим одне одному мовою, духом [430, с.40; 431].

Протилежні позиції викликали взаємні хвилі критики. Протистояння носило доволі жорсткий та безкомпромісний характер. Доходило до крайнощів, коли, наприклад, один із зарубіжних авторів твердив, що спадщину українства слід визнати негідною, бо корифеї науки від М. Костомарова, М. Максимовича, О. Потебні, Д. Багалія займали кафедри російських університетів і видавали свої твори російською мовою [430, с.36].

Зрозуміло, що В. Сарбей викладав версію офіційної радянської історичної науки. Історіографічний процес в Україні будувався на протиставленні ідей, теорій, концепцій діаспорних та радянських істориків. При цьому точка зору останніх визнавалася прогресивною і розвиненою, адже в основі її лежала методологія марксизму. В. Сарбей розглядав витoki кризи “буржуазної історичної науки”, яка, на думку історика, в майбутньому охопила і зробила нежиттєздатною методологію і методику історичних досліджень у сучасні йому часи. Найбільш негативним явищем історичної науки у СРСР науковець вважав культ особи Й. Сталіна, який деформував та фальсифікував історичну науку. Розгляд робіт В. Сарбея даної тематики дає змогу сформулювати уявлення про бачення, основні риси, принципи викладу науковця та радянських українських вчених історіографічного процесу в УРСР у залежності від суспільно-політичної ситуації в країні.

3.4. Персоналогічні праці В. Сарбея

У сучасних умовах особливий інтерес становлять біографічні студії, у цьому напрямку проводиться чимало досліджень, особистості в історії приділяють значну увагу. У наукових студіях, монографіях, кандидатських дисертаціях вивчається творчість та життєвий шлях конкретних історичних

осіб, теоретичні питання біографістики [5; 10; 50; 104; 318; 432–440]. Цими проблемами завжди цікавився В. Сарбей, у його значному за обсягом науковому доробку немало робіт, присвячених персоналіям. Інтерес науковця до розробки даних питань був постійним та сталим. Від самого початку наукової діяльності Віталій Григорович в чималій кількості публікацій висвітлював аспекти життя, творчої діяльності різних істориків. Колеги-науковці відзначали, що він “розширив ... сприйняття, піднявши із забуття десятки імен талановитих істориків, учених, краєзнавців” [99, с.29]. Професійне становлення історика розпочалося з біоісторіографічного дослідження. У ході написання кандидатської дисертації [221] він займався вивченням історичних поглядів О. Лазаревського, й розгляд цієї теми не полишив надалі.

Починаючи з другої половини 1960-х рр., інтерес В. Сарбея до проблем особи в історії та біоісторіографії значно зріс. Це добре простежується у списку друкованих праць науковця з даної тематики. Так, до кінця першої половини 1960-х рр. він, окрім О. Лазаревського, звертав увагу на досить традиційні для радянської історіографії постаті – Б. Хмельницького, Лесі Українки, Т. Шевченка. Також у 1960 р. вийшла невелика публікація В.

Сарбея, присвячена О. Оглобліну. У ній здійснювалася критика-відповідь на висловлені О. Оглобліним твердження про те, що українська історична наука перестала існувати на початку 1930-х рр., українська історіографія в УРСР не є справжньою наукою, бо втратила свій український характер і традиції, про радянську цензуру [441, с.150]. Ця робота була створена у контексті загального ідейного протистояння та хвилі взаємних звинувачень “радянського і капіталістичного світів”.

Пізніше список персоналій, яким присвячувалися статті В. Сарбея, значно розширився. Інтерес до раніше названих особистостей зберігся [189], історик продовжував звертатися до таких постатей, як Т. Шевченко [442], Леся Українка [241; 443; 444], В. Яковенко [445; 446], О. Лазаревський, але поряд з’явилися прізвища багатьох інших. Також він висвітлював життя та діяльність загальноновизнаних у радянські часи діячів, імена яких пов’язувались із революційною боротьбою: А. Луначарського [447], В. Вакара [448], П. Мойсеєнка [449], Л. Кнунянца [285] В. Бонч-Бруєвича [450–452], Г. Кржижановського, О. Розмирович, Б. Жаданівського, М. Кибальчича А. Бебеля, О. Шліхтера, А. Іванова, М. Ольмінського та інших [189].

Окремі роботи були присвячені М. Чернишевському, О. Герцену, Т. Грановському, В. Короленку. Разом із тим, починаючи з другої половини 1960-х рр., з’являються публікації про М. Аркаса, В. Іконнікова [453], А. Кримського, О. Левицького, В. Тарновського [454], О. Єфименко [455], О. Яната [456], Й. Лелевеля, В. Вернадського [457], Г. Сковороду [458; 459]. В низці статей розглядалися життя та діяльність М. Костомарова (не лише в контексті їх розгляду К. Марксом, але і як визначного дослідника історії) [460–462], М. Драгоманова [463–466], І. Срезневського [467–469], І. Франка [452; 470].

За його авторством вийшли роботи про таких видатних істориків, як Д. Багалій [471], Б. Греков [420], І. Гуржій [12; 40; 311], Ф. Лось [472]. Наприкінці 1980-х рр. була опублікована низка статей про М. Грушевського. Як уже зазначалося в другому розділі, ставлення дослідника до постаті цього історика з часом зазнало змін, від різко критичного до визнання його історичної концепції. У роботах цього періоду почався перегляд В. Сарбеем попередніх уявлень про М. Грушевського. Найбільше біоісторіографічних робіт науковця вийшло друком у 1990-х рр.

Загалом, В. Сарбей є автором більше ста п'ятдесяти публікацій (не враховуючи статей в енциклопедично-довідкових, словникових виданнях), присвячених дослідженню життя та діяльності істориків. Зокрема, він звертався до постатей В. Антоновича, М. Аркаса, В. Базилевича, Д. Багалія, В. Барвінського, М. Бантиш-Каменського, Д. Бантиш-Каменського, М. Берлінського, М. Білозерського, Є. Болховітінова, І. Вагилевича, Б. Грекова, М. Грушевського, К. Гуслистого, Я. Головацького, І. Гуржія, А. Добрянського, М. Драгоманова, Г. Житецького, М. Зібера, Д. Зубрицького, В. Іконнікова, І. Каманіна, В. Ключевського, М. Ковалевського, М. Костомарова, І. Крип'якевича, А. Кримського, П. Куліша, О. Лазаревського, О. Левицького, Ф. Лося, М. Максимовича, А. Маркевича, Я. Марковича, М. Могилянського, В. Модзалевського, І. Новицького, О. Оглобліна, М. Петровського, Н. Полонської-Василенко, О. Рігельмана, А. Санцевича, А. Скальковського, Г. Сковороди, І. Срезневського, В. Тарновського, Ф. Уманця, А. Чепи, М. Шашкевича, Д. Яворницького, М. Яворського, В. Яковенка, О. Янати та ін. Серед праць, що вийшли після смерті дослідника, також були роботи, присвячені біоісторіографічним дослідженням.

В одній зі своїх публікацій кінця 1980-х рр. В. Сарбей відзначав, що за радянських часів було складно займатися вивченням персоналій. Він наголошував, що насаджувалася безлика історія, в історичній науці активно використовувалися терміни “трудящі маси”, “народні маси”, що призводило до знеособлення реального історичного процесу, фактично зводилася нанівець активна роль людського фактору [330, с.67]. При цьому науковець відзначав, що ключове значення у насадженні “безликої історії” відіграв підручник сталінських часів “Короткий курс історії ВКП(б)”, де стверджувалося, що виклад історії партії має відбуватися за основними ідеями марксизму-ленінізму, а не навколо історичних осіб. Офіційно дозволені для обнародування персоналії учасників були зведені до мінімуму, при цьому виклад життя і діяльності окремих особистостей нівелювався, схематизувався, через що роль одних в історії перебільшувалася, інших – применшувалася. Та й сам В. Сарбей зазначав, що у ряді випадків він особисто оминав коло персоналій, тому що спрацювала автоцензура [330, с.68].

Суспільно-політична ситуація в країні зумовлювала специфіку робіт з історичної тематики. У залежності від часу створення всі персоніологічні праці В. Сарбея можна поділити на дві великі групи – створені у часи існування України у складі СРСР та за часів незалежності. Характерним для його робіт, що вийшли друком у радянський період, було з'ясування їх

відповідності ідеям марксизму-ленінізму, звинувачення українських істориків у націоналізмі, виклад їхніх хибних та прогресивних думок. Починаючи від кінця 1980-х рр., у В. Сарбея з'являються роботи, в яких здійснено обережні спроби відійти від категоричних тверджень радянських часів щодо ряду особистостей. Він висловлював думку, що заборони, офіційні та напівофіційні обмеження призвели до ажіотажу навколо імен багатьох суспільно-політичних, культурних і наукових діячів [473, с.114]. У свою чергу, науковець вказував, що основу будь-яких публікацій, схвальних чи-то критичних не повинен становити однобічний і поверховий матеріал.

Специфіка історичних робіт радянського періоду була зумовлена існуванням системи контролю за гуманітарною сферою та фактичним її підпорядкуванням ідеологічним завданням, які висувалися партійними структурами. Наприклад, труднощі у науковців викликали й дослідження спадщини цілого ряду відомих українських особистостей. Зокрема, необхідно згадати докторську дисертацію В. Сарбея “Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України” [225], коли використання праць К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна дало можливість В. Сарбею, хоч і не в повному обсязі, дослідити праці М. Костомарова, М. Драгоманова, О. Єфименко, О. Лазаревського, О. Левицького, М. Зібера, С. Подолинського, М. Павлика, М. Максимовича, І. Лучицького та інших видатних діячів української історії. Втім посилення на “основоположників”, висвітлення проблем у межах дозволеного не убезпечило його від критики. В. Сарбея звинувачували у надмірній увазі та некритичному ставленні до ряду представників української інтелігенції [47, с.147] тощо. Необхідно відзначити ще одну сторону публікацій радянських часів В. Сарбея, в яких він звертався до постатей М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Зібера, С. Подолинського, О. Оглобліна. У контексті критики праць дослідник викладав їх історичні погляди, цитував, а не обмежувався простим засудженням чи запереченням, і тим самим знайомив із ними ширше коло істориків.

Про складнощі, що виникали у дослідників життя, діяльності та творчості українських діячів свідчить ситуація, в яку потрапили В. Сарбей та Л. Москвич. Л. Москвич наприкінці 1960-х р. віднайшла відповідні архівні документи про фактичне та офіційне президентство О. Левицького в Українській академії наук, й вони разом звернулися до керівництва АН УРСР та Інституту історії за дозволом опублікувати інформацію. Їхню доповідну записку “поклали у глибоку шухляду”, згодом Л. Москвич одержала наказ припинити підготовку кандидатської дисертації “Історичні погляди О.І. Левицького” [57, с.149].

Студії В. Сарбея з біоісторіографії різноманітні за своїм характером. Він активно готував статті для енциклопедичних, словникових, довідникових видань (всього більше 180), створював статті до дат із дня народження, розглядав окремі аспекти діяльності, маловідомі сторінки з життя і творчості, вводив у обіг нові джерела, що поглиблювали розуміння ролі й значення діяльності певної особистості, її поглядів тощо. Дослідження біографій українських істориків у спадщині В. Сарбея можна поділити на публіцистичні, науково-популярні та наукові [88, с.36].

Для вивчення його історіографічної творчості більший інтерес становлять наукові статті та монографії. Втім, для реконструкції поглядів дослідника, встановлення зв'язку його творчості з громадсько-політичним життям та ідеологічною боротьбою, є важливими всі роботи – енциклопедичні, популярні журнальні та газетні статті тощо [88, с.36]. В. Андреев біоісторіографічні роботи В. Сарбея поділяє на дві групи: 1) роботи, в яких не розмежовуються життя та діяльність історика і висвітлюються його творчість, погляди на фоні життєвого шляху; 2) праці, які умовно можна поділити на дві частини – а) викладаються життя та діяльність історика; б) розглядається його творча спадщина за окремим тематичними блоками. Під час дослідження життя та творчості українських істориків В. Сарбей в основному використовував проблемно-хронологічний принцип викладу матеріалу [88, с.36].

Також у доробку В. Сарбея були праці про колег. Він висвітлював загальні віхи життя та творчого шляху І. Гуржія [12; 40; 311], Ф. Лося [472], А. Санцевича [305], Є. Скляренка [303], наводив власні спогади про маловідомі факти. Був історик й автором некрологів про К. Гуслистого [216], Б. Кругляка [217], О. Парасунька [218], А. Санцевича [219], М. Ткаченка [220]. До речі, некролог про К. Гуслистого, активно критикованого в останні роки життя, В. Сарбей підготував із власної ініціативи. Це є показовим, оскільки у 1973 р. – рік смерті історика – В. Сарбей знаходився в складному становищі у зв'язку із ситуацією, пов'язаною з захистом його докторської дисертації.

Неможливо говорити про персонологічні праці В. Сарбея, не акцентуючи увагу на роботах про О. Лазаревського. Дослідник звертався до постаті цього історика протягом п'ятдесяти років своєї науково-дослідницької діяльності. Коли під час написання кандидатської дисертації він зайнявся вивченням історичних поглядів О. Лазаревського, дослідження, присвячені персоналіям, були не досить популярними. На початку 1950-х рр. були захищені кандидатські дисертації про М. Костомарова [474] та Т. Шевченка [475], у 1960-х – М. Драгоманова [476] та О. Єфименко [477], на початку 1970-х – М. Костомарова [478]. У залежності від суспільно-політичних обставин роботи В. Сарбея про О. Лазаревського, як і більшість його праць, можна поділити на дві групи – створені у часи існування СРСР та пострадянські.

В. Сарбей вважав, що серед сучасників О. Лазаревського його спадщину частково змогли оцінити лише І. Лучицький, Д. Багалій, В. М'якотін [304]. Після смерті аналіз доробку здійснювався М. Василенком, М. Грушевським, Д. Дорошенком, істориками діаспори. Вони підкреслювали, що у концепції Гетьманщини увага О. Лазаревського зосереджена на соціально-економічних проблемах, визиску козацькою старшиною селянства, й набагато менше – на політиці російського уряду на українських землях, наслідках до яких вона призводила. Цікавими та оригінальними вважав думки В. Барвінського щодо поглядів О. Лазаревського [304, с.9]. Окремо у розробці наукового спадку історика В. Сарбей виділяв радянській етап – з 1930-х рр. [479, с.4]. Він наголошував, що хоча узагальнюючих праць, присвячених О. Лазаревському, не було, К. Гуслистий, М. Рубач, М. Ткаченко, І. Гуржій, В. Дядиченко, К. Стецюк та інші змогли у цілому науково осмислити його спадщину. Разом з

тим, вважав, що окремі дослідники упереджено підходили до поглядів О. Лазаревського, зокрема А. Черевань, І. Грищенко.

Розглядаючи життєвий та творчий шлях О. Лазаревського, В. Сарбей виділяв фактори становлення і розвитку його світогляду, історичних поглядів: 1) соціально-економічна ситуація в країні, яка впливала на розвиток суспільно-політичної думки; 2) творчість відомих істориків середини ХІХ ст. (О. Бодяньський, А. Маркович, С. Соловійов, М. Максимович); 3) роль Т. Шевченка [479, с.5]; 4) ідеї народництва (визнавав потенційну силу народних мас, але вирішальне значення відводив ролі особи в історії) [479, с.7]. З огляду на оцінки

О. Лазаревським реформи 1961 р. (сприймав як визволення селянства, знищення рабства) [306, с.62], вважав його лібералом [479, с.6].

Аналізуючи праці О. Лазаревського, В. Сарбей підкреслював їх надзвичайну насиченість документальними матеріалами та в залежності від цього їх значення як напівархеографічних видань [479, с.7]. Більшість використовуваних істориком джерел загинули, й тому підвищується їх інформативна значущість. У зв'язку з цим В. Сарбей порушував питання про необхідність перевидання праць О. Лазаревського. Найкращою в доробку історика називав роботу “Малоросійські посполиті селяни 1648–1788”.

Окремо В. Сарбей зупинявся на вивченні центральної дослідницької проблеми О. Лазаревського – висвітленні історії Лівобережної України у другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст. [479, с.10]. У роботах радянських часів В. Сарбей, розглядаючи висвітлення подій 1648–1654 рр. у працях О. Лазаревського, зазначав, що він не зміг належно їх оцінити, тому що не бачив у селянстві головної, вирішальної сили, перебільшив значення діяльності Б.

Хмельницького. Разом із тим, висновок про “возз'єднання” України з Росією [479, с.11] збігався з радянською історіографією. Так само імпонували В.

Сарбею характеристики, дані О. Лазаревським процесу концентрації великої земельної власності [479, с.11], “зростання феодалських повинностей” [307, с. 119], збільшення економічної та політичної могутності поміщиків у другій половині ХVІІ–ХVІІІ ст. [479, с.12], обезземелення селянства [307, с.115]. Також О. Лазаревський проводив паралель між феодалським духівництвом та світськими феодалами другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. і наполягав, що в їх соціально-економічній політиці та засобах її здійснення суттєвої різниці не було [479, с.13].

Той факт, що О. Лазаревський відобразив кріпаччину як природний наслідок внутрішнього життя гетьманської Малоросії ХVІІ–ХVІІІ ст., основним стрижнем історії українських земель цього періоду, науковець вважав однією з його головних заслуг [307, с.122]. Дослідник робить висновок, що історик виступав проти ідеалізації козацької старшини як захисника, провідника народних мас, рядового козацтва [307, с.111]. Особливо прихильно В. Сарбей сприймав негативно-критичні судження щодо гетьманської адміністративно-політичної влади, її представників із козацької старшини другої половини ХVІІ–ХVІІІ ст. [479, с.13], судової системи [479, с.14].

В. Сарбей, у своїх роботах радянського періоду, виділяв деякі недоліки історичної концепції О. Лазаревського: 1) розгляд історичного процесу у

відриві від “соціально-економічних умов та класової боротьби” (наприклад, розвиток історичної науки подавався як накопичення знань про минуле); 2) замовчування проблем колоніальної політики царизму щодо українських земель у кінці першої чверті XVIII ст. [479, с.9]; 3) ігнорування прогресивної ролі Запоріжжя у боротьбі проти феодално-кріпосницької системи [479, с.10]; 4) пояснення соціально-економічних явищ за допомогою психологічних мотивів [479, с. 12, 14]; 5) визначення держави як надкласової сили, що має примиряти суспільні суперечності [479, с.13]; 6) зображення представників царського уряду захисниками народних мас; 7) ставлення до народних мас як до пасивної, не здатної до самостійної історичної діяльності сили [479, с.14].

Після захисту кандидатської дисертації “Історичні погляди О.М. Лазаревського” у 1958 р. [131, арк. 19] та видання на її основі монографії В. Сарбей не втратив інтересу до цієї теми. І надалі, за його авторством, публікувалися статті про О. Лазаревського в енциклопедичних виданнях, періодиці [295, с.16; 480] тощо. Ці роботи були різними за характером – науково-популярні, публіцистичні. Однією з найбільш цікавих є стаття 1995 р. про О. Лазаревського. У ній, висвітлюючи погляди історика, В. Сарбей фактично розкриває власні підходи до вивчення історії України [295].

Дослідник обстоював думку, що використання державницької концепції як основи висвітлення історичного процесу, поширення елітарних теорій, призводить до “ідеалізованого зображення освічених (в окремі періоди – і правлячих) верств українського народу” [295, с.9]. Посилаючись на багаті, за своїми документальними джерелами, роботи О. Лазаревського, він доводив, що у часи Гетьманщини на українських землях панували не демократичні засади, а “корупція, деспотизм і беззаконня” козацької старшини, яка прагнула матеріальної наживи [295, с.11]. Саме з діяльністю козацької старшини дослідник пов’язував друге закріпачення селянства, підкреслюючи, що подібну думку обстоював і М. Грушевський.

В. Сарбей наголошував на актуальності ідей О. Лазаревського, їх виваженості та обґрунтованості [295, с.12]. Особливо близьким йому було обурення історика романтизованою історіографією, яка ідеалізовано зображувала освічені, правлячі верстви. Тенденція критики старшинської верхівки, викриття корисливих мотивів її дій проходила через всю науково-творчу спадщину О. Лазаревського, а В. Сарбею імпував саме такий “народний погляд на Гетьманщину”. Негативно ставлячись до елітарних теорій, він наголошував, що у центр історичного дослідження необхідно ставити народні маси [295, с.16]. Щоправда, дослідник зауважував, що у О. Лазаревського траплялися ідеалізовані узагальнення ролі російських чиновників на Гетьманщині, які пояснював суб’єктивними мотивами історика [295, с.10].

У працях В. Сарбея різних часів оцінки доробку О. Лазаревського багато у чому збігаються:

1) наголошував на важливості історичних творів О. Лазаревського як археографічних джерел;

2) підкреслював альтернативність історичної концепції О. Лазаревського “романтизовано-ідеалістичній історіографії”, виклад історії з точки зору інтересів селянства та козацтва – більшості, а не лише політичної еліти;

3) концепцію історії Гетьманщини О. Лазаревського вважав найближчою до реальних подій, що відбувалися (на думку В. Сарбея, це підтверджується документальними пам’ятками);

4) наголошував на великому впливі на становлення, формування поглядів О. Лазаревського Т. Шевченка.

Вивчення історичних поглядів О. Лазаревського стало першим серйозним дослідженням В. Сарбея, яке продемонструвало його здібності до творчої копіткої праці, розкрило талант науковця. Цей досвід вплинув на погляди дослідника, сформувався стійкий інтерес до біоісторіографії, кількість розроблюваних ним персоналій постійно збільшувалася. Також він перейнявся народницьким баченням історії України, розділив критичне ставлення О. Лазаревського до української еліти.

Окремо, у загальних рисах, необхідно зупинитися на біоісторіографічних працях В. Сарбея 1990-х рр. У цей період виходили його роботи, присвячені М. Аркасу [481; 482], Є. Болховітінову [483], І. Борщаку, М. Грушевському [484], М. Драгоманову [485; 486], М. Зіберу [487], М. Костомарову, П. Кулішу [238], О. Лазаревському, А. Лебединцеву, О. Левицькому, Я. Марковичу [488–490], М. Могилянському [491], І. Пулюю, В. Тарновському [454], Лесі Українці [492], І. Франку, Т. Шевченку, Д. Яворницькому, М. Яворському, О. Янаті [456] та ін.

Персонологічні праці В. Сарбея 1990-х рр. репрезентували українських діячів із різних ракурсів, серед них слід виділити такі: 1) як поборників української національної ідеї; 2) як учасників українського національного руху; 3) у контексті неприйняття їх ідей в умовах УРСР, відображалися переслідування низки діячів радянською владою (зокрема О. Левицького, М. Могилянського, Д. Багалія, М. Грушевського). Частина публікацій носили джерельний характер – публікувалися нові дані чи маловідомі сторінки з життя українських істориків, друкувалися нові документи, невідомі твори, наприклад, О. Левицького [234–236] М. Могилянського [240], М. Аркаса [233], М. Костомарова [237] та ін.

Життєвий шлях та діяльність кожної окремої особистості В. Сарбей розглядав у контексті суспільно-політичної, культурної ситуації, розвитку історичної науки, в інтелектуальному середовищі. Науковець відображав дружнє та професійне спілкування, яке відбувалося між різними діячами, надавав можливість з’ясувати взаємовпливи на розвиток поглядів та переконань.

В. Сарбей, який обстоював необхідність розгляду історії України з точки зору народницького підходу, особливу увагу звертав на подібні міркування у творчості українських діячів ХІХ – початку ХХ ст., зокрема О. Лазаревського, М. Грушевського О. Левицького. Так, він підкреслював, що О. Левицький як послідовний прихильник народницького напрямку в українській історіографії розглядав народні маси як дійсні суб’єкти історичного процесу [236, с.77; 493, с.51]. Подібні ідеї, як і досить критичний підхід до окремих постатей в історії (

наприклад він не ідеалізує і не романтизує образ Б. Хмельницького, зображує його як трагічну постать історії України [493, с.53], були близькими В. Сарбею.

Також у 1990-х рр. дослідник звернувся до проблем українського націотворення. Аналізуючи процеси української історії ХІХ – початку ХХ ст., він звертався до тих особистостей, які прагнули та сприяли утвердженню української національної ідеї та національної свідомості у народному середовищі. В його публікаціях окремо у цьому контексті згадувались та високо цінувались історичні праці О. Левицького [236, с.77; 493, с.51], М. Аркаса, М. Костомарова, М. Грушевського, М. Драгоманова, С. Зібера та ін. В. Сарбей підкреслював важливість тверджень М. Костомарова про українців (“малоросів”) як окрему самостійну націю, його боротьбу за піднесення суспільно-політичної, громадської та освітньо-культурної ролі української мови [237, с.54].

Науковець зауважував, що М. Драгоманов першим наважився сказати правду щодо нехтування національними правами українського народу з боку не тільки відвертих реакціонерів, а й діячів всесвітнього робітничого, а також польського і загальноросійського визвольного рухів; не помічали існування українського народу як окремого етносу К. Маркс, Ф. Енгельс, О. Герцен, М. Чернишевський, російські народники, російські соціал-демократи [494, с.64]. М. Драгоманов вважав, що першорядне місце “у цій справі” піднесення масової національної свідомості має належати інтелігенції [494].

Загалом, у роботах В. Сарбея персонологічного характеру 1990-х рр. дослідник висвітлює діяльність ряду українських діячів, відходячи від канонів радянської історіографії, демонструє, як викривлено формувалися їхні образи та пояснює головні причини, що призвели до ситуації, коли імена багатьох істориків, їх діяльність і творчість зазнали забуття. В. Сарбей указував, що у радянській історіографії створювався образ М. Зібера “як слухняного учня К. Маркса, спроможного лише на популяризацію економічного вчення останнього ...з помилковими трактуваннями, ...бо був “далеким від оволодіння марксизмом ...”. Насправді ж М. Зібер, сприймаючи чи спростовуючи окремі положення, аналізував праці К. Маркса, популяризував усе в них раціональне [487, с.81].

Важливими причинами до критики за радянських часів М. Драгоманова дослідник називав: його неприйняття та заперечення будь-якого державного централізму, оскільки бачив у ньому засіб соціального і національного поневолення мас правлячою диктатурою [494; с.62]; пропозиція відмовитись від уживання самої централістичної термінології, яка пропагує великоросійську винятковість; заперечення “єдності Росії” або “єдності російського народу”, бачення облаштування майбутньої держави як федерації; ідеї громадівського соціалізму тощо. Практично повного заперечення зазнала історична концепція М. Грушевського, в якій обстоювався окремішний, самостійний та самобутній розвиток України.

У результаті невідповідності змісту праць ряду істориків офіційній радянській історіографії, щодо розвитку історії України, їх постаті зображувались у декількох варіантах – або як такі, що не змогли досягнути ідей

марксизму-ленінізму, або як фальсифікатори, що свідомо неправдиво відображали історичний процес. Окремих діячів (саме їхню історичну діяльність) просто обходили увагою. Як приклад, В. Сарбей наводить прізвище М. Аркаса та його працю “Історія України-Руси”, його ім’я як історика та громадського діяча офіційна пропаганда взагалі намагалася цілком викреслити з історичної пам’яті українського народу [233]. Він незаслужено зазнав забуття. Подібна ситуація виникла з О. Левицьким [235; 236; 495; 496]. Не відповідними дійсності В. Сарбей називав чимало характеристик українських діячів, які стали офіційними у радянські часи, зокрема, таким був портрет Д. Багалія, що поставав як “дволиккий Янус, який суміщав у своїй особі як буржуазно-ліберального, так і радянського вченого” [471] тощо.

Роботи В. Сарбея біоісторіографічного, персонологічного характеру, як і весь його науковий спадок, протягом життя зазнав чимало змін у залежності від тих подій, що відбувалися в країні, історіографічної ситуації. Втім праці всіх років є ґрунтовними, наповненими серйозним фактичним матеріалом, мають чимало цікавих висновків. Зрозуміло, що умови, в яких створювалися роботи даної тематики, впливали на їх зміст, а особливо на висновки, узагальнення.

Проте, на нашу думку, значне збільшення біографічних розвідок В. Сарбея у 1990-х рр. наочно демонструє потяг дослідника до розробки подібних питань, а також прагнення вільно висловити власні думки, позиції. У персонологічних роботах дослідника, особливо останнього десятиріччя діяльності, формувалися багатогранні образи діячів української історії. Це вдавалося науковцю завдяки залученню різних джерел (у тому числі не актуалізованих, власних спогадів), поданню особистостей через спілкування з іншими, творчість, діяльність, у зв’язку та на фоні сучасних йому історичних подій, ставленні до них тощо. Серед робіт, підготовлених В. Сарбеєм, що вийшли вже після його смерті, є праці біографічного характеру, остання віднайдена нами стаття вийшла друком у 2005 р.

В. Сарбей є представником українських радянських істориків, за часів існування СРСР сформувалась система історичних поглядів, відбулося становлення його як науковця. Втім його прізвище можна назвати і серед дослідників, які від перших років незалежності почали пошук нових методів, підходів до вивчення історії України, закладали фундамент сучасної української історичної науки, розробляючи різні питання української історії XIX, XX ст., проблеми українського націотворення, біоісторіографії.

Вивчення спадщини В. Сарбея, як і багатьох інших науковців, що займалися дослідженням різноманітних проблем історії, дає можливість глибше зрозуміти становище історичної науки на певному етапі її розвитку, з’ясувати, які чинники впливали на долю істориків, зумовлювали та спричиняли окремі їх праці, дії, тощо. Чимало робіт В. Сарбея присвячені історії України XIX – початку XX ст. Вони насичені серйозним фактичним матеріалом, ґрунтовні, стосуються різних питань української історії цього періоду. Разом з тим ці роботи мають певну специфіку – відображають зміни, динаміку історичних поглядів В. Сарбея протягом його наукової діяльності.

Розгляд проблем української історії ХІХ ст. у працях дослідника 1960-х – 1980-х рр. відбувався відповідно до тенденцій радянської історичної науки. Застосовувалася схема загальноросійської революційної визвольної боротьби В. Леніна, визначальним в історичному процесі вважався економічний фактор, робився акцент на близькості культур та дружбі українського та російського народів, революційному шляху розвитку суспільства тощо. Поряд з тим В. Сарбей значну увагу приділяв вивченню спадщини української історіографії. Він звертався до доробку М. Драгоманова, М. Костомарова, М. Зібера, С. Подолинського, О. Лазаревського, І. Франка та інших мало популярних у радянські часи постатей, аналізував їх доробок. Зважаючи на те, що ідеї та праці цих особистостей мали викладалися з багатьма застереженнями, саме звернення до їх спадщини було не бажаним, досить складним. Низка публікацій В. Сарбея також присвячувалась українській історичній науці радянського періоду. Вони з'явилися у контексті загального підвищення інтересу до історіографії у 1960–1970-х рр. у вітчизняній науці. Звичайно, той факт, що життя та діяльність дослідника припали на радянські часи мали свої наслідки. Це відбилося на його роботах створених у даний період, не дало можливості повною мірою розкрити потенціал історика-науковця, адже змушений був працювати в умовах жорсткого ідеологічного контролю, кон'юнктурщини, інших явищ, які спотворювали нормальний розвиток історичної науки в Україні. Відтак низка положень з доробку В. Сарбея заідеологізовані, оцінки та висновки щодо різних подій і явищ є неоднозначними.

У 1990-х рр., у контексті подій, що відбувалися в країні, не відмовляючись від раніше зробленого, хоч й визнаючи певну помилковість низки тез та положень, В. Сарбей розпочав процес переосмислення історичних поглядів і згодом виклав власне бачення того, за якими принципами, на яких методологічних засадах має відбуватися розгляд історії України. Він опублікував низку робіт, в яких звернувся до питань української історії ХІХ – початку ХХ ст. Дослідник запропонував концепцію національного відродження України, яка в його інтерпретації поєднала риси марксистської радянської та націоналістичної методологій. Також у 1990-х рр. В. Сарбей опублікував низку статей присвячених персоналіям, їх ролі в історії України, з нових позицій виклав особливості розвитку історіографічного процесу у СРСР.

Наукова спадщина В. Сарбея, різнопланова за своїм характером, має окреме місце в історіографічному надбанні України. Разом із тим вона цікава своєю специфікою зумовленою тим, що науковець відноситься до істориків, які жили і працювали на зламі епох. Його доробок, на конкретному прикладі наочно демонструє динаміку тих змін, що відбувалися в українській історичній науці.

ВИСНОВКИ

Комплексне й систематичне вивчення наукової діяльності Віталія Григоровича Сарбея як дослідника проблем історії України на різних етапах

його життєвого шляху та у безпосередньому зв'язку із суспільно-політичними процесами 1950-х – 1990-х рр. дало можливість зробити наступні висновки:

– На сучасному етапі немає узагальнюючого дослідження, що було б присвячене постаті В. Сарбея як дослідника історії України. Розробка даної теми обмежується поодинокими розвідками, що стосуються окремих сторінок життя та наукової діяльності вченого. Вперше в історичній літературі роботи В. Сарбея згадувались в історіографічних оглядах, публікаціях з окремих проблем історії, рецензіях на його праці, інформація про його життєвий шлях містилася у повідомленнях про захист докторської дисертації, ювілеї вченого. У 1990-х рр., за життя історика, були опубліковані дві статті в енциклопедично-довідкових виданнях про нього. Кількість робіт про В. Сарбея значно зросла після смерті науковця. Історіографічний аналіз проблеми дав можливість дійти висновку про фрагментарний характер робіт про В. Сарбея.

– Вивчення джерельної бази продемонструвало досить широке коло документів, що містять різнобічну інформацію про історика, окремі періоди його життя та діяльність. Більшість документальних джерел про В. Сарбея зберігаються в Інституті історії України НАН України – це особова справа та документи НА. Окремі з них опубліковані у збірках документів та матеріалів про Інститут історії України НАН України. Також у науковий обіг введено декілька документів про період навчання В. Сарбея у Харківському державному університеті. Важлива інформація міститься в особистому архіві В. Сарбея, у якому чимало різноманітних матеріалів, значна частина яких є підготовчими до виступів на конференціях, статей, монографій. Особливий інтерес представляють й неопубліковані роботи вченого полемічного характеру. Для вивчення наукових інтересів, розвитку історичних поглядів В. Сарбея, для з'ясування динаміки продуктивності вченого, а також для повнішої реконструкції життєвого шляху, важливе значення має творча спадщина науковця (включає більше тисячі друкованих праць). У ході дослідження було уточнено бібліографію праць В. Сарбея та віднайдено ряд робіт, що не включені у неї. У цілому наявна джерельна база дозволяє здійснити комплексне й повне вивчення проблеми “В. Сарбей – дослідник історії України”.

– Існує необхідність розгляду життєвого шляху, наукової діяльності, творчості історика як єдиного цілого, разом із тим основна увага має приділятися В. Сарбею як досліднику історії України. У ході дослідження, на основі критичного аналізу історіографії проблеми та її джерельної бази, було виділено п'ять основних періодів життя та наукової діяльності:

1) 1928–1946 рр. – дитинство, навчання Віталія Сарбея у школі. Особливості цього етапу зумовлював той факт, що ці роки припали на дуже складний період для всієї країни. Крім того, у 1939 р. родина втратила Григорія Миколайовича Сарбея, батька майбутнього науковця;

2) 1946–1953 рр. – навчання на історичному факультеті Середньоазіатського та Харківського державних університетів та роки праці під Дрогобичем. Починаючи з цього часу В. Сарбей пов'язав свою діяльність з

історією. В ході реконструкції життєвого шляху на даному етапі, чітко окреслюються такі риси характеру Віталія Григоровича, як працездатність та працелюбність, надзвичайна активність, висока якість виконуваної роботи;

3) осінь 1953–1965 рр. – навчання в аспірантурі Інституту історії АН УРСР і подальша робота В. Сарбея у цій установі молодшим науковим співробітником, здобуття посади старшого наукового співробітника. У цей час відбувається становлення та окреслення кола наукових інтересів дослідника, особливе значення при цьому мало написання кандидатської дисертації (захистив у 1958 р.). На її основі він опублікував свою першу монографію “Історичні погляди О.М. Лазаревського” (К., 1961р.). Інтереси науковця зосереджуються на історії України XIX ст., історіографії, персоніологічних дослідженнях. Характерним для цього етапу у житті В. Сарбея було також тимчасове захоплення атеїстичною пропагандою, пов’язане із державною політикою в галузі релігії. Важливе значення, для становлення В. Сарбея як ученого, відіграла його робота у відділі історіографії та джерелознавства (спочатку під керівництвом Ф. Шевченка, потім – І. Гуржія) й загальна атмосфера відносної свободи політичної, наукової думки кінця 1950-х – 1960-х рр.;

4) 1966–1978 рр. – складний період у житті науковця, що значною мірою обумовлено проблемами, котрі стосувалися його докторської дисертації. Обрана В. Сарбеєм для дослідження тема була присвячена проблемам української історіографії XIX ст., й ряд її положень викликали зауваження. З’явилася і різка критика, з боку окремих науковців, на монографію В. Сарбея, видану на основі дисертації, “В.І. Ленін і дожовтнева історіографія України” (К., 1972). У цілому йому зауважували про ідеалістичне ставлення до української історіографічної спадщини XIX ст. Все це разом призвело до тривалої затримки присудження В. Сарбею ступеня доктора ВАК СРСР. Подібна ситуація проходила у контексті загального посилення ідеологічного контролю та диктату в гуманітарній сфері у 1970-х рр., маніпулювання значною частиною наукової інтелігенції, й відповідним чином відбилася на кількості та якості наукових публікацій дослідника;

5) 1978–1999 рр. – у цей час В. Сарбей отримує посаду завідувача відділу історії України XIX – початку XX ст. (до 1990 р. відділ історії капіталізму) Інституту історії України НАН України. Він плідно та стабільно займається дослідницькою діяльністю. У 1980-х рр. учений брав участь у створенні низки колективних праць з різних проблем історії України, навчальних посібників з української історії. Тоді ж вийшли його монографії “Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі” (К., 1986 р.) та “Очерки по методологии и историографии истории Украины” (К., 1989 р.). Остання з названих робіт, незважаючи на появу у кінці 1980-х р., була написана з досить консервативних позицій, у традиціях радянської історіографії попередніх років, у ній є чимало кон’юнктурних штампів, які заідеологізовані, стереотипні. Від кінця 1980-х рр. у роботах В. Сарбея чітко помітні процеси змін його історичних поглядів, пов’язані з суспільно-політичним життям країни. Він розробляв нові теми, по-іншому відбувалася постановка раніше досліджуваних проблем, уточнювалися

та корегувалися висновки та оцінки різних подій, явищ, здійснювався пошук підходів, принципів, методів вивчення і висвітлення історії України. Основні ідеї щодо оптимальних шляхів до дослідження історії України були викладені В. Сарбеєм у його програмних публікаціях 1990-х рр. У цих змінах є певна логічність – ситуація зумовлена тим, що В. Сарбей є представником історичної науки України, який жив на зламі епох, й відповідно на його долі та науковому доробку позначилися обидві – радянська, з притаманними їй рисами, а також часів розбудови незалежності. У 1990-х рр. дослідник також взяв участь у своєрідному діалозі з приводу радянської історичної науки.

– В. Сарбей активно займався науковою та науково-методичною діяльністю. Він, читаючи лекції історичної тематики чимало зробив для популяризації історичних знань. Так само цьому сприяло створення навчальних посібників, хрестоматій, довідників з історії України, різних енциклопедичних видань, історичних календарів тощо. У 1990-х рр. науковець одноосібно підготував до опублікування навчальний комплекс з історії України для учнів дев'ятих класів у який увійшли підручник, хрестоматія, робочий зошит. В.

Сарбей також був автором сценаріїв діафільмів, циклів радіопередач для школярів, входив до складу журі, керував секціями на різноманітних конференціях, зльотах юних істориків, істориків-краєзнавців. Постійною була участь В. Сарбея у наукових конференціях. Поряд з цим він займався редагуванням та рецензуванням численних різноманітних робіт. Окремо необхідно зазначити про такий напрямок діяльності ученого як підготовка наукових кадрів. У В. Сарбея було чимала кількість учнів, які під його керівництвом захистили кандидатські й докторські дисертації (12 докторів та більше 40 кандидатів історичних наук). Він фактично заклав підвалини власної наукової школи, послідовники якої займаються розробкою актуальних проблем історії України.

– Наукова спадщина В. Сарбея, виражена у багатогранній проблематиці його творчості, займає своє важливе місце у вітчизняній історичній науці. Він – автор більше ніж тисячі наукових праць, серед яких монографії, розділи у колективних працях, підручники, посібники, публікації у періодичній пресі. Ця значна за обсягом спадщина відображає коло наукових зацікавлень, основні напрями досліджень історика.

– Велика кількість робіт В. Сарбея присвячені проблемам історії України XIX – початку XX ст. Праці даного напрямку 1960-х – 1980-х рр. зосереджувалися на популярних та не заборонених до розробки питаннях, відповідали ідеям ленінської концепції загальноросійської визвольної боротьби. Історія України розглядалася на тлі Російської імперії й ряд рис характерних українським землям цього періоду зникали, відбувалося нівелювання особливостей національного розвитку. Разом із тим роботи дослідника були ґрунтовні, насичені фактичним матеріалом. У межах можливого він звертався до спадщини українських діячів XIX – початку XX ст., позиції яких відповідно не були тотожними радянській історіографії. Суспільно-політична ситуація, що склалася в Україні у той час позначилася на українській історичній науці (провінціалізм та залежність від вказівок центру, кон'юнктурність тощо), й

зокрема працях В. Сарбея. У доробку історика міститься чимало оцінок та висновків, зумовлених ідеологічними постулатами, владним контролем, є заполітизованими, створювалися, щоб підтвердити власну лояльність режиму .

– У 1990-х В. Сарбей не полишив привабливої для себе проблеми – історії України XIX – початку XX ст. Його дослідницький інтерес і увага переміщуються в інший, раніше не досліджуваний (адже фактично недоступний) пласт – національних рухів, формування та становлення національної самосвідомості, національного відродження України. Науковець, розв’язуючи актуальні питання, звернувся до спадщини української історіографії XIX – XX ст., досвіду українських зарубіжних істориків. І з часом він сформулював власну концепцію українського національного відродження хронологічно у нього це XIX – початок XX ст. (викладена у монографії “Національне відродження України” (К., 1999 р.), яка поєднала риси марксистської методології і висновки представників національної традиції. Сучасні українські історики з огляду на сформульовану В. Сарбеєм концепцію національного відродження України відносять його до представників перенніалізму. Роботи ученого з історії України XIX – початку XX ст. стали спробою системного висвітлення цього складного періоду та важливим етапом у дослідженні даної проблеми. До того ж вони добре демонструють процес змін у поглядах В. Сарбея, що відбувався протягом його життя.

– Група праць науковця присвячені історії історичної науки в Україні у XX ст. У 1960-х – 1970-х рр. В. Сарбей у своїх публікаціях розкривав хід та особливості історіографічного процесу в Україні за радянської влади. Дані роботи з’явилися у контексті загального посилення уваги до історіографії. При цьому досягнення та ідеї радянської історіографії протиставлялися історичній думці зарубіжжя. Негативні явища у вітчизняній історичній науці пов’язувалися із культом особи Й. Сталіна. У кінці 1980-х – 1990-х рр. у низці робіт В. Сарбей розглядав зміни у радянській історичній науці у зв’язку із приходом до влади Й. Сталіна, особливостям історичної концепції впроваджуваної під його керівництвом.

– Значну увагу вчений приділяв персонологічним дослідженням. У списку опублікованих праць В. Сарбея чимало робіт присвячені висвітленню життєвого шляху, окремих аспектів діяльності, творчості різних особистостей. Він у міру можливості вводив до наукового обігу призабуті чи раніше заборонені для дослідження імена. Доречи дана проблематика завжди становила для історика особливий інтерес, адже він вважав, що вивчаючи історичне минуле його необхідно олюднювати та персоніфікувати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Санцевич А.В. Методика исторического исследования / А.В. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1990. – 212 с.
2. Смолій В.А. Про науково-дослідний проект “Визначні постаті української історіографії ХІХ – ХХ ст.” / В.А. Смолій // Історіографічні дослідження в Україні. – К., 2002. – Вип. 12. – С.3–4.
3. Удод О.А. Микола Неонович Петровський (1894–1951): життя і творчий шлях історика / О.А. Удод, А.Ю. Шевченко. – К.: Генеза, 2005. – 192 с.
4. Лебідь Л.В. Н.В. Пігулевська – історик Візантії: дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.06 / Лебідь Людмила Володимирівна. – Дніпропетровськ, 2005. – 227 с.
5. Дідух Л.В. Академік М.Ф. Біляшівський у науковому, культурному та громадському житті України (кінець ХІХ – перша чверть ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук.: спец. 07.00.01 “Історія України” / Дідух Людмила Валентинівна. – К., 2005. – 16 с.
6. Товстопят Л.М. І.Г. Шульга як історик України: дис. ... кандидата історичних наук: 07.00.06 / Товстопят Людмила Миколаївна. – К., 2005. – 197 с.
7. Удод О.А. Кость Гуслистий – історик України / О.А. Удод. – К.: Генеза, 1998. – 174 с.
8. Заруба В.М. Історик держави і права України академік М.Є. Слабченко (1882–1952): монографія / В.М. Заруба. – Дніпропетровськ: ПП. “Ліра ЛТД”, 2004. – 456 с.
9. Близняк М.Б. Вадим Архипович Дядиченко (1909–1973) – історик України: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Близняк Микола Богданович. – Острогоз, 2006. – 206 с.
10. Батуріна С.С. Федір Павлович Шевченко: життя і творчість: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06 / Батуріна Світлана Сергіївна. – К., 2007. – 230 с.
11. Історіографія історії Української ССР / [Н.Н. Варварцев, А.В. Лихолат, А.Н. Майборода, А.В. Санцевич, Ф.П. Шевченко и др.] отв. ред. И.С. Хмель. – К.: Наукова думка, 1987. – 555 с.
12. Історіографічний доробок І.О. Гуржій [без авторського означення] // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5. – С. 134–145.
13. Гапусенко І.М. Українські радянські історики про Київську Русь / І.М. Гапусенко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1. – С.195–212.
14. Гудзенко Л.М. Бібліографія української історіографії (1956–1965 рр.) / Л.М. Гудзенко, Т.М. Шелюк // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1968. – Вип. 1. – С.238–273.
15. Гудзенко Л.М. Бібліографія української історіографії проблеми “В.І. Ленін як історик” / Л.М. Гудзенко, Т.М. Шелюк // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1970. – Вип. 3. – С.197–209.
16. Гуржій І.О. Теоретична спадщина В.І. Леніна і радянська історіографія культурної революції на Україні / І.О. Гуржій, С.К. Гутянський // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1970. – Вип. 3. – С.7–29.

17. Гусев К.В. Ленинское наследие в исторической науке / К.В. Гусев // История СССР. – 1970. – №1. – С.149–151.
18. Гутянський С.К. Ленінська тематика на сторінках “Українського історичного журналу” (1957–1967 рр.). / С.К. Гутянський // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С.42–57.
19. Калакура Я.С. Висвітлення радянською історіографією діяльності комуністичної партії України в галузі культурного будівництва у післявоєнний період / Я.С. Калакура // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5. – С.20–30.
20. Комаренко Н.В. О ежегоднике “Историографические исследования в Украинской ССР” (1968–1973 гг.) / Н.В. Комаренко // История и историки: Историографический ежегодник. – М.: Наука, 1984. – С.16–32.
21. Передмова // Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1967. – С.3–5.
22. Передмова // Збірник праць XIV наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1966. – С.3–4.
23. Передмова // Збірник праць XIX наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1972. – С.3–4.
24. Передмова // Збірник праць XX наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1973. – С.3–4.
25. Попова Т.М. Історіографія в дисциплінарному сімействі історичних наук / Т.М. Попова // Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. – К., 1999. – Вип. 9. – С.267–276.
26. Прокопенко В.Д. Бібліографія ювілейної літератури / В.Д. Прокопенко, Р.А. Ставинська, Ю.Г. Шевченко // Григорій Сковорода–250. Матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. – К.: Наукова думка, 1975. – С.245–253.
27. Санцевич А.С. Розвиток історичної науки в Українській РСР (1956–1971 рр.) / А.В. Санцевич // Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади. – К.: Наукова думка, 1973 р. – С.37–62.
28. Савченко І.С. Дослідження творчої спадщини М.П. Драгоманова за останні роки / І.С. Савченко // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С.199–206.
29. Санцевич А.В. І.О. Гуржій життя і творчість / А.В. Санцевич // Історія та історіографія. – К.: Наукова думка, 1985. – С.3–19.
30. Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1966 р. / А.В. Санцевич // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С.18–41.
31. Санцевич А.В. Українська радянська історична наука в 1970 р. / А.В. Санцевич // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5. – С.3–20.
32. Сарана Ф. Матеріали до бібліографії шевченкіани за 1963 р. / Ф. Сарана // Збірник праць XI наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1963. – С.237–311.

33. Сарана Ф. Матеріали до бібліографії шевченкіани за 1965 р. / Ф. Сарана // Збірник праць XV наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1965. – С.380–405.
34. Сарана Ф. Матеріали до бібліографії Т.Г. Шевченка за 1966 р. / Ф. Сарана // Збірник праць XVI наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1967. – С.264–279.
35. Сороковська С.В. Критика та бібліографія на сторінках “Українського історичного журналу” / С.В. Сороковська // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С.180–188.
36. Шелюк Т.М. Бібліографія української історіографії (1966–1968 рр.) / Т.М. Шелюк // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1969. – Вип. 2. – С.207–229.
37. Шерман И.Л. “Украинский исторический журнал” к ленинскому юбилею / И.Л. Шерман // Вопросы истории. – 1971. – №7. – С.164–167.
38. Шерман І.Л. “Український історичний журнал” у 1968–1970 рр. / І.Л. Шерман // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5. – С.126–133.
39. Гуржій Іван Олександрович / Вступна стаття А.В. Санцевича, бібліографія Т.М. Шелюк. – К.: Наукова думка, – 1974. – 53 с.
40. Санцевич А.В. 60-річчя з дня народження О.І. Гуржія / А.В. Санцевич, В.Г. Федоренко (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1975. – №8. – С.123–127.
41. Кравченко Г.П. Вшанування пам’яті Великого Кобзаря Т.Г. Шевченка / Г.П. Кравченко // Український історичний журнал. – 1961. – №3. – С.149–150.
42. Санцевич А.В. Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії / А.В. Санцевич. – К.: Наукова думка, 1967. – 254 с.
43. Санцевич А.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / А.В. Санцевич, Н.В. Комаренко / Под ред. Ю. Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1986. – 208 с.
44. Санцевич А.В. Українська радянська історіографія 1945–1982 рр.: навчальний посібник для історичних факультетів вищих навчальних закладів / А.В. Санцевич. – К.: Вища школа, 1984. – 142 с.
45. Санцевич А.В. [Рецензія] / А.В. Санцевич, С.К. Гутянський // Вісник Академії наук Української РСР. – 1973. – №2. – С.104–106. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографія України. – К.: Наукова думка, 1972. – 287 с.
46. Корнейчик І.І. [Рецензія] / І.І. Корнейчик, І.Л. Шерман // Український історичний журнал. – 1973. – №3. – С.145–146. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
47. Шморгун П.М. [Рецензія] / П.М. Шморгун // Український історичний журнал. – 1973. – №3. – С.147–148. – Рец. на кн.: В.Г.Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.

48. Шевченко С.М. [Рецензія] / С.М. Шевченко // Радянська школа. – 1973. – №4. – С.102–103. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
49. Лещенко М.Н. Неуклонно руководствоваться ленинской методологией в историческом исследовании [Рецензія] / М.Н. Лещенко // Коммунист Украины. – 1974. – №1. – С.89–92. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України. – К.: Наукова думка, 1972. – 286 с.
50. Варгатюк П.Л. [Рецензія] / П.Л. Варгатюк // Український історичний журнал. – 1986. – №9. – С.138–141. – Рец. на кн.: Історія України на сторінках більшовицької преси. В.Г. Сарбей Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі. – К.: Наукова думка, 1986. – 182 с.
51. До редакції та членів редколегії УІЖу (з приводу рецензії П.Л. Варгатюка на монографію “Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі”) // Архів В.Г. Сарбея. – К., 11 жовтня 1986 р. – 6 арк.
52. Першина З.В. [Рецензія] / З.В. Першина // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С.146–148. – Рец. на кн.: Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) / В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1989. – 248 с.
53. Калениченко Н. Методологія пізнання [Рецензія] / Н. Калениченко // Радянська освіта. – 1989. – 12 грудня. – С.2. – Рец. на кн.: Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) / В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1989. – 242 с.
54. Терещенко Ю.І. [Рецензія] / Ю.І. Терещенко // Український історичний журнал. – 2001. – №2. – С.122–125. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей Національне відродження України. – К., Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
55. Костянко О.П. [Рецензія] / О.П. Костянко, В.І. Червінський // Український історичний журнал. – 1990. – №1. – С.145–148. – Рец. на кн.: “Хроника революционного рабочего движения на Украине (1990–1917)”. – К.: Наукова думка, 1987. – 375 с.
56. Катренко А.М. [Рецензія] / А.М. Катренко // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.140–144. – Рец. на кн.: Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія / [Відп. редактор В.Г. Сарбей]. – К.: Інститут історії НАНУ, 1994. – 189 с.
57. Заремба С.З. [Рецензія] / С.З. Заремба // Український історичний журнал. – 2002. – №4. – С.149–151. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей, Л.Г. Москвич Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.). Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього. – К., 1998. – 151 с.
58. Січкач Г.В. [Рецензія] З урахуванням сучасних вимог / Г.В. Січкач, С.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1987. – №3. – С.143–144. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей, В.Е. Спицький История Украинской ССР: пробный учебник для 9–10 классов. – Киев: Радянська школа, 1985. – 184 с.
59. Король В. [Рецензія] / В. Король, Г. Сургай // Український історичний журнал. – 1991. – №11. – С.140–145. – Рец. на кн.: М.В. Коваль,

- Історія України: пробний навчальний посібник для 10–11 класів / М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносов, В.Г. Сарбей / [ра ред. Ю.Ю. Кондуфора]. – К.: Рад. школа, 1991. – 336 с.
60. Санцевич А.В. [Рецензія] / А.В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1995. – №4. – С.138–140. – Рец. на кн.: В.Г. Сарбей Історія України (XIX – початок XX ст.): пробний підручник для 9 класу середньої школи. – К.: Генеза, 1994. – 224 с.
61. Погорельцева О.М. Захист докторської дисертації В.Г. Сарбеєм / О. М. Погорельцева // Український історичний журнал. – 1972. – №6. – С.157.
62. Волощенко А.К. 50-річчя В.Г.Сарбея / А.К. Волощенко // Український історичний журнал. – 1978. – №6. – С.158.
63. Овсієнко О.Ф. Вшанування доктора історичних наук В.Г. Сарбея у зв'язку з його 60-річчям / О.Ф. Овсієнко // Український історичний журнал. – 1988. – №5. – С.160–161.
64. Крижанівська О.О. Вшанування доктора історичних наук В.Г. Сарбея у зв'язку з його 70-річчям / О.О. Крижанівська // Український історичний журнал. – 1998. – №4. – С.157.
65. Sarbej Vitalij [без авторського означення] // Encyclopedia of Ukraine. – Vol. IV. – Toronto – Buffalo – London. – 1993. – 536 с.
66. Герасимова Г. Сарбей Віталій Григорович / Г. Герасимова // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – Вип. 1. – С.283–284.
67. Енциклопедія історії України: в 5 т./ Редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін. – К.: Наукова думка, 2005.
Т.3: Е–Й. 2005 р. – 672 с.
68. Сарбей Віталій Григорович [некролог] // Український історичний журнал. – 1999. – №5. – С.159.
69. Волковинський В. Віталій Григорович Сарбей / В. Волковинський // Історія України. – 1999. – травень. – С.6–7.
70. Волковинський В.М. Грані особистості Віталія Сарбея / В. Волковинський // Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. – К., 1999. – Вип. 9. – С.13–32.
71. Аббасов А.М. Слово о наставнике и учителе / А.М. Аббасов // Історіографічні дослідження в Україні: наук. зб. – К., 1999. – Вип. 9. – С.33–40.
72. Заремба С.З. Зустрічі на життєвих дорогах: Віталій Григорович Сарбей / С.З. Заремба // Праці Центру пам'яткознавства. – К., 2001. – Вип. 3. – С.206.
73. Посохов С.І. Віталій Григорович Сарбей / С.І. Посохов // Категоріальний апарат історичної науки: Харківський історіографічний збірник. – Харків: НМЦ “СД”, 2000. – Вип. 4. – С.106–110.
74. Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського “круглого столу” / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – 121 с.
75. Степаненко Г.В. “Сарбеївські читання” в Інституті історії України / Г.В. Степаненко // Український історичний журнал. – 2003. – №2. – С.153–152.

76. Колесник І.І. В.Г. Сарбей: портрет історика в інтер'єрі ХІХ ст. / І.І. Колесник // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського "круглого столу" / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С.14–18.
77. Головка В.В. Участь В.Г. Сарбея в методологічних дискусіях початку 1990-х рр. / В.В. Головка // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського "круглого столу" / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С.38–42.
78. Сарбей В.Г. Проти войовничого нігілізму в історичній науці часів перебудови / В.Г. Сарбей // Українська історична наука на порозі ХХІ століття. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 1997. – С.51–69.
79. Головка В.В. Криза сучасної української історичної науки: теоретичний та історіографічний контекст: дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.06. – Дніпропетровськ, 2000. – С.122–175.
80. Дашкевич Я. Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – Львів, 2006. – 704 с.
81. Гирич І. Від Данила Галицького до Омеляна Пріцака: штрихи до історіографічних студій Ювіляра / Ігор Гирич // Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури. – Львів, 2006. – С.7–24.
82. Удод О.А. Професор В.Г. Сарбей (1928–1999): українська історична наука 1990-х рр. на шляхах методологічної перебудови / О.А. Удод // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського "круглого столу" / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С. 22–24.
83. Кучерук О. Під дірявим марксистським омофором, або "Чудацькі" думки доктора історичних наук В. Сарбея / О. Курчерук // Українське слово. – 1995. – 10 серпня. – С.15.
84. Морозов А.Г. Віталій Григорович Сарбей – вчений і педагог / А.Г. Морозов // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського "круглого столу" / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С.19–21.
85. Баханов К. Написані з власного погляду (Перше покоління українських підручників: основні напрями модернізації) / Костянтин Баханов // Історія в школах України. – 2004. – №5. – С.11–17.
86. Терно С. Проблема нації в сучасних українських підручниках з історії / С. Терно // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ. – С.464–469.
87. Король А.І. Науково-методична та педагогічна діяльність В.Г. Сарбея / А.І. Король // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 2006. – Вип. 22. – С.290–297.
88. Андреев В.М. Біоісторіографічний підхід у науковій спадщині В.Г. Сарбея / В.М. Андреев // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського "круглого столу" / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С.35–38.

89. Лисенко О.В. В.Г. Сарбей – послідовник і пропагандист творчої спадщини М. Аркаса / О.В. Лисенко // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського “круглого столу” / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С.33–34.
90. Шевченко А.Ю. Український радянський історик М.Н. Петровський в оцінці В.Г. Сарбея / А.Ю. Шевченко // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського “круглого столу” / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С.19–21.
91. Пінчук Ю.А. На шляху до свободи творчості. З нагоди 75 річчя від дня народження В.Г. Сарбея / Ю.А. Пінчук // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського “круглого столу” / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С.25–27.
92. Король А.І. В.Г. Сарбей – сторінки біографії вченого / А.І. Король // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 2004. – Вип. 17. – С.97–104.
93. Король А.І. Життєвий шлях В.Г. Сарбея / А.І. Король // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 2007. – Вип. 26. – С.74–83.
94. Колесник І.І. Федір Шевченко: інтелектуальна генеалогія українського радянського історика / І.І. Колесник // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.178–192.
95. Мицик Ю.А. Микола Ковальський (До 70-річчя з дня народження) / Ю.А. Мицик // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 1999. – Вип.3/4. – Т.6/7. – С.6–14.
96. Український історик Сергій Заремба: документи та матеріали до біографії / [упоряд., життєпис, бібліографія Т.І. Ківшарь]. – К., 2004. – 196 с.
97. Калакура Я.С. Українська історіографія: курс лекцій / Я.С. Калакура. – К.: Генеза, 2004. – 496 с.
98. Король А.І. Творча спадщина В.Г.Сарбея в оцінці українських істориків / А.І. Король // Гуржіївські історичні читання: зб. наук. праць. – Черкаси, 2007 р. – С.66–69.
99. Заремба С.З. Грані діяльності В.Г.Сарбея / С.З. Заремба // Сарбеївські читання: тези виступів всеукраїнського “круглого столу” / Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії НАН України, 2003. – С. 27–33.
100. Король А.І. Релігієзнавча проблематика в творчому доробку В.Г. Сарбея / А.І. Король // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 2006. – Вип. 23. – С.107–112.
101. Кравченко В. Україна, імперія, Росія... Огляд сучасної української історіографії / В. Кравченко // Український гуманітарний огляд. – Вип. 10. – К.: Критика, 2004. – С.115–154.
102. Касьянов Г. Націоналізація історії: методологічні та термінологічні проблеми (пост-радянський простір, 1990–ті роки) / Г. Касьянов // Сучасна українська історіографія: проблеми методології та термінології: матеріали Всеукр. наук.-методол. семінару (Київ, 17 червня 2004 р.) – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – С.36–46.

103. Грицак Я. Українська історіографія. 1991–2001: Десятиліття змін / Я. Грицак // Україна Модерна / відп. ред. Я. Грицак, М. Крикун. – Київ–Львів: Критика, 2005. – Ч.9. – С.43–68.
104. Потульницький В.А. Українська та світова історична наука: на межі століть / В.А. Потульницький // Український історичний журнал. – 2000. – №3. – С.22–40.
105. Реєнт О.П. Перечитуючи написане / О.П. Реєнт. – К.: Інститут історії України НАН України, 2005. – 256 с.
106. Король А.І. Висвітлення історії України ХІХ – початку ХХ ст. у творчому доробку В.Г. Сарбея / А.І. Король // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Т.74. – Вип. 61. – Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – С.116–121.
107. Король А.І. Українське національне відродження і Південь України у висвітленні В. Сарбея / А.І. Король // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Одеса: “ВМВ”, 2007. – С.252–256.
108. Король А.І. Концепція історії української історіографії радянського періоду в творчій спадщині В.Г. Сарбея / А.І. Король // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 2007. – Вип. 24. – С. 33–44.
109. Інститут історії України НАН України: Друге двадцятиріччя (1957–1977): документи та матеріали / Ін-т історії України; упоряд. О.С. Рубльов; відп. ред. акад. НАН України В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України НАН України, 2007. – 464 с.
110. Інститут історії України НАН України 1936–2006. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 818 с.
111. Гуржій О.І. “Український історичний журнал”: з історії виникнення та діяльності / О.І. Гуржій, Л.І. Капітан // Український історичний журнал. – 2001. – №6. – С.21–34.
112. Коваль М.В. Флагман вітчизняної історіографії / М.В. Коваль // Український історичний журнал. – 1997. – №4. – С.11–19.
113. Рубльов О. Етапи славного шляху / О. Рубльов // Історичний журнал. – 2007. – №3. – С.104–112.
114. Рубльов О.С. “Український історичний журнал”: історія офіційна й залаштункова (1957 – 1988 рр.) / О.С. Рубльов // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.18–55.
115. Рубльов О.С. Інститут історії України НАН України: віхи історії (1936–2006 рр.) / О.С. Рубльов, О.В. Юркова // Український історичний журнал. – 2006. – №6. – С.4–35.
116. Удод О.А. Розробка проблем теорії та методології історичної науки на сторінках “Українського історичного журналу” (1957–2007 рр.) / О.А. Удод // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.55–67.
117. Єфіменко Г.Г. Роль “Українського історичного журналу” у висвітленні “білих плям” історії України (1988–1991 рр.) / Г.Г. Єфіменко // Український історичний журнал. – 2007. – №6. – С.93–118.

118. Сакада Л. “Український історик”: Генеза, тематика, постаті / Л. Сакада. – Нью-Йорк, К., 2003. – 328 с.
119. Єкельчик С.О. Зустріч з американським професором Р. Шпорлюком / С.О. Єкельчик // Український історичний журнал. – 1990. – №12. – С.152.
120. Пиріг Р.Я. До 70-річчя від дня народження професора Ярослава Степановича Калакури / Р.Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2007. – №5. – С.227–233.
121. Масненко В.В. Історична думка та націотворення в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.) / В.В. Масненко. – Київ; Черкаси: Відлуння-Плюс, 2001. – 440 с.
122. Караульна О.М. Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця ХІХ – ХХ ст. / О. М. Караульна // Наукові праці: науково-методичний журнал. – Т.74. – Вип.61. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2007. – С.101–106.
123. Бойко О.Д. Історіографія історії України: посібник / О.Д. Бойко Є. М. Луняк. – Ніжин, 2003. – 60 с.
124. Реєнт О. Україна в імперську добу (ХІХ – початок ХХ ст.) / Інститут історії НАН України / О.П. Реєнт. – К., 2003. – 340 с.
125. Лисенко О.В. “Просвіти” у суспільно-політичному і культурному житті Наддніпрянської України (1995–1916 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук.: 07.00.01. “Історія України” / О.В. Лисенко. – К., 1998. – 24 с.
126. Машкін О.М. Історія зародження та розвитку акціонерних об’єднань в сільськогосподарському машинобудуванні України (ХІХ – початок ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / О.М. Машкін. – К., 1995.
127. Коник О.О. Діяльність селянських депутатів з України в І та ІІ Державних Думах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. / О.О. Коник. – К., 1994. – 25 с.
128. Сарбеївські читання. Друге засідання всеукраїнського “круглого столу”. До 80-річчя від дня народження професора Віталія Григоровича Сарбея. – К.: Інститут історії НАН України, 30 січня 2008. – 8 с.
129. Устиновський Д.В. Літературна біобібліографія як джерело збереження і передачі персонологічної інформації / Д.В. Устиновський // Українська біографістика: BIOGRAPHISTICA UKRAINICA. – К: РІО, 1999 – Вип. 3. – С.287–301.
130. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. Чишко. – К.: БМТ, 1996. – 239 с.
131. Особова справа Сарбея В.Г. – Київ. – НАН України Інститут історії України. – Відділ кадрів. – 278 с.
132. Відділ історії капіталізму. Протоколи засідань відділу історії капіталізму за 1990 р. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1864. – Арк. 1–3, 9, 10, 12, 14, 19, 23, 27, 28.
133. Відділ історії України ХІХ – початку ХХ ст. Звіт відділу історії України ХІХ – початку ХХ ст. за 1991 р. // Архів Інституту історії України НАН

України. – Оп. 1. – Спр. 1901. – Арк. 1, 5–11, 13.

134. Відділ історії України XIX – початку XX ст. Звіт відділу історії України XIX – початку XX ст. за 1992 р. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1941. – Арк. 1, 3–9, 11.

135. Відділ історії України XIX – початку XX ст. Звіт відділу історії України XIX – початку XX ст. за 1993 р. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1987. – Арк. 1–6.

136. Відділ історії України XIX – початку XX ст. Звіт відділу історії України XIX – початку XX ст. за 1994 р. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2036. – Арк. 1, 4, 7–10.

137. Відділ історії України XIX – початку XX ст. Звіт відділу історії України XIX – початку XX ст. за 1995 р. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 2087. – Арк. 1, 2, 4, 6–9.

138. Отдел истории капитализма. Годовые отчеты о выполнении плана научно-исследовательской работы отдела истории капитализма за 1983 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1521. – 43 арк.

139. Отдел истории капитализма. Годовые отчеты отдела и сотрудников за 1977 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1073. – Арк. 1, 6–9, 28, 32–35, 54.

140. Отдел истории капитализма. Годовые отчеты о научной работе отдела и сотрудников за 1978 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1160. – 34 арк.

141. Отдел истории капитализма. Годовые отчеты отдела и сотрудников за 1973 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 712. – Арк. 1, 3, 6, 21, 34.

142. Отдел истории капитализма. Годовые отчеты отдела и сотрудников за 1974 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 807. – Арк. 8, 9, 11, 13, 15–19, 27, 28, 30, 57, 58, 59, 91.

143. Отдел истории капитализма. Годовые отчеты отдела и сотрудников за 1976 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 992. – Арк. 1, 4–8, 11.

144. Отдел истории капитализма. Годовые отчеты отдела и сотрудников о научной работе за 1975 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 894. – Арк. 1, 9, 10, 13–15.

145. Отдел истории капитализма. Годовые отчеты про выполнение годового плана за 1979 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1250. – Арк. 1–18.

146. Отдел истории капитализма. Отчет отдела истории капитализма о работе, выполненной в 1985 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1658. – Арк. 4–23.

147. Отдел истории капитализма. Отчет отдела истории капитализма о работе, выполненной в 1986 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1709. – Арк. 1, 5, 7–9, 16.

148. Отдел истории капитализма. Отчет отдела истории капитализма о работе, выполненной в 1987 г. // Архів Інституту історії України НАН України.

– Оп. 1. – Спр. 1758. – Арк. 1, 7–14.

149. Отдел истории капитализма. Протоколы №1–15 заседаний отдела истории капитализма за 1978 г. // Архів Інституту історії України НАН України . – Оп. 1. – Спр. 1159. – Арк. 12, 16, 25, 34, 35.

150. Отдел истории капитализма. Протоколы №1–16 заседаний отдела истории капитализма за 1984 г. // Архів Інституту історії України НАН України . – Оп. 1. – Спр. 1591. – 59 арк.

151. Отдел истории капитализма. Протоколы №1–16 отдела истории капитализма за 1974 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 806. – Арк. 1, 2, 18, 21, 34.

152. Отдел истории капитализма. Протоколы №1–24 заседаний отдела истории капитализма за 1982 г. // Архів Інституту історії України НАН України . – Оп. 1. – Спр. 1456. – Арк. 1, 4, 6–10, 11.

153. Отдел истории капитализма. Протоколы №1–34 заседаний отдела истории капитализма за 1979 г. // Архів Інституту історії України НАН України . – Оп. 1. – Спр. 1249. – Арк. 8, 10, 30, 49, 57, 60, 68, 70, 90, 97, 129, 135, 159, 162 .

154. Отдел истории капитализма. Протоколы №1–9 отдела истории капитализма за 1975 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 893. – Арк. 3, 11, 21, 23.

155. Отдел истории капитализма. Протоколы заседаний отдела истории капитализма 9 января – 2 декабря 1980 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1329. – Арк. 9, 17, 20, 25, 35, 36, 38, 40, 41, 59, 74, 90, 91.

156. Отдел истории капитализма. Протоколы заседаний отдела истории капитализма 9 января – 2 декабря 1981 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1393. – Арк. 1, 3, 4, 8, 31, 42, 61, 71, 72, 76, 98.

157. Отдел истории капитализма. Протоколы заседаний отдела истории капитализма за 1988 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1797. – Арк. 1, 3, 8, 10, 17, 18, 30, 42, 60, 72.

158. Отдел истории капитализма. Протоколы заседаний отдела истории капитализма 1 февраля – 26 декабря 1989 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1833. – Арк. 4, 5, 20, 26, 31, 32, 43, 44.

159. Отдел истории капитализма. Протоколы отдела истории капитализма № 1–13 за 1977 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1072. – Арк. 1, 18, 20, 26–29, 38, 42, 43, 52, 53, 62.

160. Отдел истории капитализма. Протоколы отдела истории капитализма №1–18 за 1973 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 711. – Арк. 53, 55, 63, 87.

161. Отдел истории капитализма. Протоколы отдела истории капитализма № 1–17 за 1976 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 991. – Арк. 1, 10, 14, 22, 32–34, 38, 39, 59, 64, 80.

162. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1965 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 108. – Арк. 3, 9, 10, 24.

163. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1963 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 1190. – Арк. 1, 2, 9, 10.
164. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1966 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 166. – Арк. 25.
165. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1967 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 220. – Арк. 5, 6, 13.
166. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1968 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 282. – Арк. 1, 5, 7, 8.
167. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1964 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 5, 6, 14.
168. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1969 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 350. – Арк. 1, 6, 11.
169. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1970 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 425. – Арк. 1, 3, 5, 7, 8, 12, 29, 30, 31.
170. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1971 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 516. – Арк. 3, 5, 7, 50.
171. Отдел историографии и источниковедения. Годовые отчеты отдела историографии и источниковедения за 1972 г. // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 617. – Арк. 7, 8.
172. Справа про захист докторської дисертації В. Сарбея // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 845. – 344 арк.
173. Справа про захист кандидатської дисертації В. Сарбея // Архів Інституту історії України НАН України. – Оп. 1. – Спр. 263. – 81 арк.
174. Академик М.В. Нечкина “О книге В.Г. Сарбея “В.И. Ленин и дооктябрьское наследие историографии Украины” / на укр. яз./ “Изд-во “Наукова думка”. – К., 1972. // Архів В.Г. Сарбея. – К. – апрель 1974 г. – 3 с.
175. Вызов В.Г. Сарбею Высшей атестационной комиссии на заседание экспертной комиссии // Архів В.Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 1 с.
176. До Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів України! Підготовчі матеріали до конференції “Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи” // Архів В.Г. Сарбея. – К., 1995 р. – 3 с.
177. Заключение по результатам рассмотрения книги В.Г. Сарбея “В.И. Ленин и дооктябрьское наследие историографии Украины” (К., 1972), рецензии Н.Н. Лещенко “Неуклонно придерживаются ленинской методологии в историческом исследовании” (“Коммунист Украины”, 1974, №1), возражений и объяснений автора книги // Архів В.Г. Сарбея. – К. – май 1974 г. – 8 с.

178. Звернення і рекомендації учасників Всеукраїнської наукової конференції “Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи”: підготовчі матеріали до конференції // Архів В.Г. Сарбея. – К., 1995. – 4 с.
179. Нечкина М.В. Предварительный отзыв о диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук, написанной В.Г. Сарбеєм, на тему “Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины” // Архів В.Г. Сарбея. – К. – октябрь 1971 г. – 1 с.
180. О рецензии М.Н. Лещенко, опубликованной в журнале “Коммунист Украины” (1971, №1) // Архів В.Г. Сарбея. – К. – 30 с.
181. Ответ В.Г. Сарбея на отзыв ВАК’овского рецензента о докторской диссертации “Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины. // Архів В.Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 6 с.
182. Отзыв на автореферат диссертации В.Г. Сарбея “Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины”, представленной на соискание ученой степени доктора исторических наук рецензента ВАКа // Архів В.Г. Сарбея. – К. – февраль 1974 г. – 2 с.
183. Письмо заведующему отделом науки ЦК КПСС доктору исторических наук, профессору С.П. Трапезникову, председателю Высшей Аттестационной комиссии Совета Министров СССР доктору физико-математических наук, профессору В.Г. Кириллову-Угрюмову // Архів В.Г. Сарбея. – К. – 5 с.
184. Письмо председателю Высшей Аттестационной комиссии Совета Министров СССР доктору физико-математических наук, профессору В.Г. Кириллову-Угрюмову // Архів В.Г. Сарбея. – К. – 5 с.
185. Спадщина української історіографії (погляд з кінця XX ст.) // Архів В.Г. Сарбея. – К. – 16 с.
186. Справді: ні сіло, ні впало, або на городі бузина, а в Києві дядько (лист до редакції “Київської старовини”) // Архів В.Г. Сарбея. – К., 1995 р. – 9 с.
187. Якої “Вітчизняної історії” бракує Україні сьогодні? // Архів В.Г. Сарбея. – К. – 12 с.
188. Онопрієнко В.І. Біографії вчених: специфіка, завдання, досвід / В.І. Онопрієнко // Українська біографістика: BIOGRAPHISTICA UKRAINICA. – К: РИО, 1999 – Вип. 3. – С.49–53.
189. Сарбей Віталій Григорович (1928–1999): бібліографічний покажчик / під ред. Смоля В.А. – К.: Інститут історії України НАН України, 1999. – 104 с.
190. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Українознавчий осередок у Москві / В.Г. Григоренко (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.149–151.
191. Сарбей В. Кримська війна і Україна / В. Сарбей // Історія України. – 2000. – №33. – С.2–3.
192. Сарбей В.Г. Академік О.І. Левицький про спорудження у Києві пам’ятника Богдану Хмельницькому / В.Г. Сарбей // Історія України. – 1998. – №7. – С.3.

193. Сарбей В.Г. Історична наука й українська історіографічна спадщина у системі українознавства / В.Г. Сарбей // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 1999. – Вип. 2. – С.19–27.
194. Сарбей В.Г. Місце і роль Харківського університету у зачаткуванні процесу українського національного відродження ХІХ – поч. ХХ ст. (причинки до історії та історіографії проблеми) // Категоріальний апарат історичної науки. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 1998. – Вип. 4. – С.70–80.
195. Сарбей В.Г. Наукова конференція з історії Берестецької битви 1651 р. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1990. – №10. – С. 159–160.
196. Сарбей В.Г. Південь України на початку українського національного відродження ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. Маловідомі імена, події, факти. – К.: Рідний край, 1999. – Вип. 7. – С.59–64.
197. Сарбей В.Г. Робочий зошит з історії України учня 9 класу / В.Г. Сарбей. – К.: Генеза, 1998. – 79 с.
198. Хрестоматія з історії України ХІХ – початку ХХ ст.: навчальний посібник для 9 класу загальноосв. навч. зал.. / Упоряд. В.Г. Сарбей – К.: Генеза, 2000. – 272 с.
199. В.С. (Сарбей В.Г.) ХІХ наукова шевченківська конференція / В.С. (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1970. – №9. – С.146–147.
200. В.С. (Сарбей В.Г.) Відзначення 150-річчя повстання декабристів / В.С. (В.Г. Сарбей), Ф.Ш. (Ф.П. Шевченко) // Український історичний журнал. – 1976. – №3. – С.151–152.
201. В.С. (Сарбей В.Г.) Засідання Наукової ради з проблеми “Історія історичної науки” / В.С. (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1977. – №8. – С.153–155.
202. В.С. (Сарбей В.Г.) Нарада історіографів у Москві / В.С. (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1970. – №5. – С.150–151.
203. В.С. (Сарбей В.Г.) Обговорення в Москві доповіді про М.І. Костомарова / В.С. (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1967. – №2. – С.156–159.
204. В.С. (Сарбей В.Г.) Обговорення у Львові праці Інституту слов’янознавства та балканістики / В.С. (В.Г.Сарбей) // Український історичний журнал. – 1976. – №8. – С.158–159.
205. В.С. (Сарбей В.Г.) Республіканська нарада з питань історіографії / В.С. (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1977. – №11. – С. 155–156.
206. В.С. (Сарбей В.Г.) Створення на Україні науково-координаційного історіографічного центру / В.С. (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1978. – №1. – С.158–159.
207. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Всесоюзна історіографічна конференція / В.Г. Григоренко (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1979. – №12. – С.142–143.

208. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Засідання бюро Відділення історії АН СРСР / В.Г. Григоренко В.Г. (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1978. – №6. – С.153–154.
209. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Міжнародна наукова конференція “Економічна історія Росії ХІХ–ХХ ст.: сучасний погляд” / В.Г. Григоренко (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С.150–153.
210. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Науково-практична конференція “Профспілковий рух в Україні: актуальні проблеми теорії, історії та сучасності” / В.Г. Григоренко (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.144–145.
211. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Розширений пленум Наукової ради “Історія історичної науки” при Відділенні історії АН СРСР / В.Г. Григоренко (В.Г. Сарбей), А.В. Чивець (А.В. Санцевич) // Український історичний журнал. – 1981. – №8. – С.155–156.
212. Григоренко В.Г. (Сарбей В.Г.) Творчі пошуки юних істориків-красназавців / В.Г. Григоренко (В.Г. Сарбей), А.А. Кондрацький, І.С. Слабєєв // Український історичний журнал. – 1975. – №8. – С.105–109.
213. Санцевич А.В. Науково-теоретична конференція в Саратові / А.В. Санцевич, В.Г. Григоренко (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1980. – №7. – С.146–147.
214. Григорович В.Г. (Сарбей В.Г.) Всесоюзна наукова конференція “Історія Великого Жовтня: нові підходи” / В.Г. Григорович (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.153–154.
215. Бойко В.Г. (Сарбей В.Г.) [Рецензія] / В.Г. Бойко (В.Г. Сарбей) // Український історичний журнал. – 1971. – №3. – С.145–146. – Рец. на кн.: І. Гуржій Фрідріх Енгельс про Україну. – К., 1970. – 153 с.
216. [Некролог] Гуслистий Кость Григорович / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1973. – №4. – С.158.
217. [Некролог] Кругляк Борис Абрамович / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – №3. – С.157–158.
218. [Некролог] Парасунько Онуфрій Арсенович / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1992. – №10–11. – С.134.
219. [Некролог] Санцевич Анатолій Васильович / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996 – №3. – С.156–157.
220. [Некролог] Ткаченко Микола Михайлович / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1965. – № 11. – 156 с.
221. Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М. Лазаревського: дис. ... кандидата іст. наук.: 07.00.06 / В. Сарбей Віталій Григорович. – К., 1959.
222. Гуржій І.О. Т.Г.Шевченко – революціонер-демократ / І.О. Гуржій, В.Г. Сарбей. – К.: Радянська Україна, 1961. – 48 с.
223. Гуржій І., В.І. Ленін про найважливіші питання історії України / І. Гуржій, В. Сарбей. – К.: Вид-во АН УРСР, 1960. – 54 с.
224. Гуржій І.А. В.И. Ленин о некоторых вопросах истории Украины / И.А. Гуржий, В.Г. Сарбей // История СССР. – 1960. – №2. – С.170–185.

225. Сарбей В.Г. Основоположники марксизму-ленінізму і дожовтнева історіографія України: дис. доктора історичних наук: 07.00.06. / В двох томах / Сарбей Віталій Григорович. – К., 1972.
226. Дядиченко В.А. Розвиток історичної науки в Українській РСР / В.А. Дядиченко, Ф.Є. Лось, В.Г. Сарбей / відп. ред. А.Д. Скаба. – К.: Наукова думка, 1970. – 80с.
227. Нариси з історії українського національного руху: [колективна наук . монографія] / відп. ред. Сарбей В.Г. – К., 1994. – С.3–16.
228. Сарбей В.Г. Становлення української нації / В.Г. Сарбей // “Українське питання” в Російській імперії (кінець ХІХ – початок ХХ ст.): [колективна наук. монографія у трьох частинах] / відп. ред. Сарбей В.Г. – Ч.1. – К., 1999. – С. 28–59.
229. Коваль М.В. Програма з історії Української РСР: проект. 8–11 класи / М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносов, В.Г. Сарбей, В.А. Смолій, М.М. Лисенко – К.: Рад. школа, 1990.
230. Програма з історії України 7–11 класи: проект (розділ: 9-й клас) // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – К.: Освіта, 1992. – №7–8 . – С.20–38.
231. Смолій В.А. Програма для шкіл з поглибленим вивченням історії: історія України 7–11 класи: рекомендовано Міністерством освіти України / В.А . Смолій, В.Г. Сарбей, М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносов. – К.: Перун, 1996.
232. Сарбей В.Г. Історія України. ХІХ – початок ХХ ст.: пробний підручник для 9 класу середньої школи / В.Г. Сарбей. – К.: Генеза, 1994. – 223 с.
233. Сарбей В. З недрукованої спадщини Миколи Аркаса / Віталій Сарбей // Київська старовина. – 1994. – №1. – С.35–39.
234. Сарбей В.Г. О.І. Левицький – президент Української Академії наук / В.Г. Сарбей, Л.Г. Москвич // Український історичний журнал. – 1989. – №5. – С.97–102.
235. Сарбей В. “Великий майстер наукової праці та художньої творчості” / В. Сарбей, Л. Москвич // Вісник НАН України. – 1998. – №11–12. – С.13–23.
236. Сарбей В. Академік Орест Левицький / Віталій Сарбей, Лілія Москвич // Київська старовина. – 1998. – №6 – С.74–93.
237. Сарбей В. Передмова до публікації: Николай Костомаров “О преподавании на южнорусском языке. Мысли южнороса” / Віталій Сарбей // Київська старовина. – 1992. – №3. – С.53–57.
238. Сарбей В. Пантелеймон Куліш в епістолярній спадщині Ганни Барвінок (Куліш) / Віталій Сарбей // Київська старовина. – 1994. – №6. – С.7–11 .
239. Сарбей В.Г. Невідомі праці О.М.Лазаревського / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1958. – №5. – С.170–174.
240. Курас Г.М. Михайло Могилянський і його недрукована розвідка про М. Коцюбинського / Г.М. Курас, В.Г. Сарбей, Г.П. Степанець // Слово і час. – 1990. – №12. – С.48–62.

241. Сарбей В. Вона служила майбутньому / Віталій Сарбей, Микола Крячок // Вітчизна. – 1976. – №4. – С.146–157.
242. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей, А.Ф. Ализаде // Український історичний журнал. – 1981. – №7. – С.152–154. – Рец. на кн.: Академик М.В. Нечкина. Встреча двух поколений. Из истории русского революционного движения конца 50-х – начала 60-х годов XIX века. – М., Наука. – 1980. – 566 с.
243. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1964. – №6. – С.137–140. – Рец. на кн.: Очерки истории исторической науки в СССР; под ред. М.В. Нечкиной и др. – Т. 3. – М., 1963. – 832 с.
244. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Комунист України. – 1968. – №7. – С.95–96. – Рец. на кн.: Дмитрієнко М.Ф. Більшовицька преса України 1917–1918 рр. як історичне джерело. – К.: Наукова думка, 1967. – 175 с.
245. Сарбей В.Г. Повчальний урок [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Комунист України. – 1987. – №10. – С.91–93. – Рец. на кн.: Курас І.Ф. Повчальний урок історії (Ідейно-політичне банкрутство Української соціал-демократичної робітничої партії). – К.: Політвидав України, 1986. – 185 с.
246. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1970. – №3. – С.137–138. – Рец. на кн.: Шабліовський Є.С. В.І. Ленін і українська література. – К.: Знання, 1969. – 94 с.
247. Буцик А.К. [Рецензія] / А.К. Буцик, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1972. – №2. – С.145–147. – Рец. на кн.: Сергієнко Г.Я. Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів 1826–1850. – К.: Наукова думка, 1971. – 299 с.
248. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1980. – №1. – С.151–152. – Рец. на кн.: Спицький В.С. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901 – 1904 рр. – К.: Вища школа, 1978. – 125 с.
249. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1997. – №2. – С.139–142. – Рец. на кн.: Л.В. Таран Историческая мысль Франции и России. 70-е годы XIX – 40-е годы XX вв. – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.
250. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1998. – №3. – С.145–149. – Рец. на кн.: В.Ф. Солдатенко. Українська революція: концепція та історіографія. – К.: Пошуково-видавниче агентство “Книга пам'яті України”, 1997. – 416 с.
251. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1998. – №2. – С.138–142. – Рец. на кн.: В. Головченко Від “Самостійної України” до Союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. – Харків: Майдан, 1996. – 190 с.
252. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1963. – №3. – С.139–141. – Рец. на кн.: “Историография истории СССР с древнейших времен до Великой Октябрьской социалистической революции” / под ред. В.Е. Иллерицкого, И.А. Кудрявцева. – М., 1961. – 511 с.
253. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1969. – №1. – С.148–150. – Рец. на кн.: Советская историография

- класової боротьби і революційного руху в Росії: сб. наук. работ. – Ленинград: Ленинградський університет, 1967. – Ч. 1. – 218 с.; – Ч. 2. – 182 с.
254. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей, В.Н. Котов, Г.Д. Казьмирчук // Український історичний журнал. – 1976. – №5. – С.150–152. – Иллерицкий В.Е. Революционная историческая мысль в России (домарксистский период). – М.: Мысль, 1974. – 350 с.
255. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей, В.П. Сидоренко // Український історичний журнал. – 1977. – №9. – С.138–139. Рец. на кн.: Резницкая М.В. Рабочий класс Украины в период социалистической реконструкции народного хозяйства (1926–1937). Очерк историографии проблемы. – К.: Вища школа, 1977. – 168 с.
256. Тронько П.Т. [Рецензія] / П.Т. Тронько, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1983. – №2. – 146–147. – Рец. на кн.: Новикова Н.Н., Клосс Б.М. Н.Г. Чернышевский во главе революционеров 1861 года: Некоторые итоги и перспективы исследования. – М.: Наука, 1981. – 318 с.
257. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей, Ю.П. Лавров, О.М. Полухіна // Український історичний журнал. – 1984. – №1. – С.145–148. – Рец. на кн.: Рабочий класс в первой российской революции 1905–1907 гг. – М.: Наука, 1981. – 432 с.; Рабочий класс России, 1907 – февраль 1917 г. – М.: Наука, 1982. – 464 с.; Рабочий класс России от зарождения до начала XX в. – М.: Наука, 1983. – 575 с.
258. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей, С.А. Сосновчик // Вісник Академії наук Української РСР. – 1979. – №10. – С.101–102. – Рец. на кн.: Г.И. Марахов Соціально-политическая борьба на Украине в 20–40-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1979. – 151 с.
259. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей, С.О. Сосновчик // Вісник Академії наук Української РСР. – 1981. – №8. – С.96–97. – Рец. на кн.: Г.И. Марахов Соціально-политическая борьба на Украине в 50–60-е годы XIX века. – К.: Вища школа, 1981. – 160 с.
260. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей, О.О. Франко // Український історичний журнал. – 1979. – № 10. – С.153–156. – Рец. на кн.: Революционная ситуация в России в середине XIX века: коллективная монография / под ред. М. В. Нечкиной. – М.: Наука, 1978. – 438 с.
261. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей, П.М. Шморгун // Український історичний журнал. – 1966. – №8. – С.146–151. – Рец. на кн.: Нарис історії філософії на Україні. – К.: Наукова думка, 1966.
262. Сарбей В.Г. [Рецензія] Від найдавніших часів / В.Г. Сарбей // Вітчизна. – 1970. – №5. – С.201–204. – Рец. на кн.: Федченко П.М. Преса та її попередники. – К.: Наукова думка, 1969.
263. Сарбей В.Г. [Рецензія] Створюється теорія шкільного підручника / В.Г. Сарбей // Радянська школа. – 1984. – №5. – С.92–94. – Рец. на кн.: Д.Д. Зуев Школьный учебник. – М.: Педагогіка, 1983. – 240 с.
264. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1982. – №2. – С.150–151. – Рец. на кн.: Стрельский В.И. Основы научно-исследовательской работы студентов. – К.: Вища школа, 1981. – 150 с.

265. Санцевич А.В. [Рецензія] / А.В. Санцевич, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1994. – №1. – С.144–150. – Рец. на кн.: Новые страницы истории Донбасса: статьи. – Донецьк: Донбас, 1992. – Кн.1. – 115 с., Кн. 2. – 138 с.
266. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – №10. – С.138–142. – Рец. на кн.: Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського / [Упоряд. А.П. Демиденко]. – К.: Веселка, 1992. – 551 с.
267. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1992. – №2. – С.153–156. – Рец. на кн.: Сергій Подолинський. Вибрані твори. Упорядкування матеріалів та бібліографія Романа Сербіна. – Монреаль (Канада): Українське Історичне Товариство, 1990. – 208 с.; Злупко С. М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. – Львів: Каменяр, 1990. – 192.
268. Бевзо О.А. [Рецензія] / О.А. Бевзо, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1969. – №9. – С.144–146. – Рец. на кн.: Статистика народного господарства і культури Української РСР (Бібліографічний покажчик). [уклад. Альохін Д.С., Уманська Н.М.]. – К., 1968. – 291 с.
269. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1975. – №4. – С.136–137. – Рец. на кн.: Ленинские декреты. 1917–1922. Библиография. – М.: изд-во “Издательство Советов депутатов трудящихся СССР”, 1974. – 662 с.
270. Сарбей В.Г. [Рецензія] / В.Г. Сарбей // Преподавание истории в школе. – 1984. – №5. – С.82–83. – Рец. на кн.: В.Г. Мотренко, К.К. Когонашвили Краткий справочник по истории. – К.: Рад.школа, 1984.
271. Сарбей В.Г. [Рецензія] Їх надихав великий Ленін / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1984. – №4. – С.143–144. – Рец. на кн.: Соротники Ленина на Украине (Фотоальбом) / [Авт. тексту Ремезовский И.Д.]. – К.: Политиздат Украины, 1983. – 158 с.
272. Сарбей В.Г. [Рецензія] Відтворюючи історичні факти. // Літературна Україна. – 1973. – 23 жовтня. – С.2. – Рец. на кн.: Олійник О. Чужина // Вітчизна. – 1973. – № 3, 4.
273. Сарбей В.Г. [Рецензія] У полоні відкинутих неспроможних концепцій / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1988. – №9. – С. 145–148. – Рец. на кн.: Нестеров Ф. Связь времен. Опыт исторической публицистики. 3-е изд. – М.: Молодая гвардия, 1987. – 239 с.
274. Сарбей В.Г. Всесоюзна історіографічна конференція / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1983. – №4. – С.156–157.
275. Сарбей В.Г. Регіональна конференція з питань методології історії, історіографії та джерелознавства / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1979. – №4. – С.124–125.
276. Сарбей В.Г. Всесоюзна історіографічна конференція / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1976. – №12. – С.146–148.
277. Сарбей В.Г. Історіографічна конференція в Калінінграді / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1979. – №8. – С.155.

278. Лось Ф.Є. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні / Ф.Є. Лось, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1968. – №1. – С.14–24.
279. Сарбей В.Г. Історіографічні дослідження на Україні за 70 років радянської влади / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1987. – №12. – С.122–134.
280. Сарбей В.Г. Історична наука в системі Академії наук УРСР (1919–1945) / В.Г. Сарбей, А.В. Санцевич // Український історичний журнал. – 1969. – №2. – С.38–44.
281. Шевченко Ф.П. Радянська історична наука на службі будівництва комунізму / Ф.П. Шевченко, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1965. – №1. – С.3–15.
282. Дядиченко В.А. Развитие исторической науки на Украине (1917–1963) / В.А. Дядиченко, Ф.Е. Лось, В.Г. Сарбей // Вопросы истории. – 1964. – №1. – С.3–26.
283. Москвич Л.Г. Проблеми історії України в працях М.Г. Чернишевського на сторінках “Современника” / Л.Г. Москвич, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1978. – №11. – С.80–88.
284. Сарбей В.Г. “Колокол” і Україна / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1972. – №8. – С.105–108.
285. Сарбей В.Г. Більшовицька публіцистика Людвіга Кнунянця на сторінках “Киевского слова” в 1905 р. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – №8. – С.61–66.
286. Сарбей В.Г. До питання про історіографічну оцінку газети “Южный рабочий” / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1988. – №4. – С.56–63.
287. Сарбей В.Г. Дожовтнева більшовицька преса про великого революціонера-демократа / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1964. – №1. – С.28–35.
288. Сарбей В.Г. Історична проблематика в іскрівській соціал-демократичній пресі на Україні напередодні II з'їзду РСДРП / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1973. – №7. – С.143–147.
289. Сарбей В.Г. Питання історії на сторінках першого ленінського науково-політичного журналу “Заря” (До 70-річчя виходу першого номеру) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1971. – №4. – С.121–124.
290. Сарбей В.Г. Послідовний пропагандист марксистсько-ленінських ідей на Україні (До 70-річчя більшовицької газети “Одесский рабочий”) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1978. – №3. – С.117–119.
291. Сарбей В.Г. Праця В.І. Леніна в газеті “Киевское слово” 1905 р. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1977. – №4. – С.57–61.
292. Сарбей В. Роздуми з приводу фундаментальної “Історії України” / Віталій Сарбей // Київська старовина. – 1995. – №2. – С.2–10.
293. Сарбей В.Г. За народознавчу історію України! / В.Г. Сарбей // Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи: матеріали Всеукр. наук. конф., (Харків, 15–17 листопада 1995 р.). – Харків: Авеста, 1995.

– С.180–186.

294. Сарбей В.Г. До вироблення концепції багатотомної “Історії українського народу” (роздуми і пропозиції) / В.Г. Сарбей. – Препринт “Історичні зошити” Інституту історії України АН України. – К. – 1994.

295. Сарбей В.Г. Науково-творча спадщина О.Лазаревського сьогодні / В.Г. Сарбей // Історія і теорія історичної науки та освіти. Харківський історіографічний збірник. – Харків, 1995. – Вип. 1. – С.7–19.

296. Сарбей В.Г. Мораль і релігія / В.Г. Сарбей. – К.: Видавництво АН УРСР, 1959. – 39 с.

297. Сарбей В.Г. Облудність сектантського богослов'я / В.Г. Сарбей. – К.: Видавництво АН УРСР, 1963. – 57 с.

298. Сарбей В.Г. Релігійне ханжество сучасних імперіалістів / В.Г. Сарбей. – К.: Знання, 1964. – 47 с.

299. Сарбей В.Г. Релігія в країні долара / В.Г. Сарбей. – К.: Держполітвидав УРСР, 1962. – 94 с.

300. Сарбей В.Г. В ім'я людей чи в ім'я Бога? / В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1964. – 76 с.

301. Санцевич А.В. Місце біографії історика в історіографічному дослідженні / А.В. Санцевич // Дніпропетровський історико-археографічний збірник. На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – Дніпропетровськ: Вид-во Промінь, 1997. – Вип. 1. – С.347–356.

302. Архівна довідка // Державний архів Запорозької області. – Ф.5747. – Оп.3. – Спр.57–59. – Арк.1, 2, 6, 37-40, 46.

303. Сарбей В.Г. Перерваний політ або цілком суб'єктивні меморії з нагоди 75-річного ювілею Є.М. Скляренка / В.Г. Сарбей // Життя триває... – К.: Рідний край, 1999. – С.46–52.

304. Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М. Лазаревського / В.Г. Сарбей. – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – 190 с.

305. Сарбей В. Слово доброї пам'яті про людину і вченого / Віталій Сарбей // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методик: збірка наук. праць та спогадів. – К., 1999. – Число 3. – С.5–23.

306. Сарбей В.Г. Історичні погляди О.М. Лазаревського / В.Г. Сарбей // Вісник АН УРСР. – 1957. – №3. – С.61–71.

307. Сарбей В.Г. Розвиток феодално-кріпосницьких відносин на Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. та у XVIII ст. у висвітленні О. М. Лазаревського / В.Г. Сарбей // Наукові записки Інституту історії АН УРСР. – Т.12.– К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С.109–130.

308. Гуржій І.О. Українська радянська історична наука на новому піднесенні / І.О. Гуржій, В.Г. Сарбей // Комуніст України. – 1964. – №1. – С. 46–57.

309. Гуржій І.О. Всебічно вивчати і використовувати історіографічну спадщину / І.О. Гуржій, В.Г. Сарбей, М.М. Ткаченко // Комуніст України. – 1965. – №1. – С.19–29.

310. Гуржій І.О. За дальший розвиток української радянської історіографії / І.О. Гуржій, В.Г. Сарбей, М.М. Ткаченко // Комуніст України. –

1960. – №6. – С.85–91.

311. Шевелев А.Г. Иван Александрович Гуржий (1915–1971) / А.Г. Шевелев, П.М. Калениченко, А.В. Санцевич, В.Г. Сарбей // Археографический ежегодник за 1972 год. – М., 1974. – С.372–373.

312. Сарбей В.Г. З історії утвердження російської мови на міжнародних конгресах істориків / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1960. – №4. – С.140–144.

313. Колодний А. Історія релігії в Україні: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / За ред А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К.: Знання, 1999. – 739 с.

314. Сарбей В.Г. Основоположники марксизма-ленинизма и дооктябрьская историография Украины: автореф. дис. на соискание ученой степени докт. ист. наук / В.Г. Сарбей. – К., 1972. – 77 с.

315. Захист дисертацій [без авторського означення] // Радянська Україна . – 1972. – 19 березня. – С.4.

316. Шаповал Ю.І. Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ ст. / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С. 134–149.

317. Яремчук В.П. Історична наука в УРСР у “добу Шелеста” / В.П. Яремчук // Український історичний журнал. – 2008. – №3. – С.149–162.

318. Шаповал Ю.І. В.В. Щербицький: особа політика серед обставин часу / Ю.І. Шаповал // Український історичний журнал. – 2003. – №1. – С. 118–129.

319. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–80-х років / Г. Касьянов. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.

320. Шевченко Ф. [Рецензія] Синтез сучасності / Федір Шевченко, Віталій Сарбей // Вітчизна. – 1971. – №7. – С.158–163. – Рец. на кн.: П.Ю. Шелест Україна наша Радянська. – К.; Політвидав України, 1970.

321. Сарбей В.Г. Історія Української РСР: навчальний посібник для 7–8 класів / В.Г. Сарбей, Г.Я. Сергієнко, В.А. Смолій. – К.: Радянська школа, 1983.

322. Сарбей В.Г. Історія Української РСР: навчальний посібник для 8–9 класів / В.Г. Сарбей, Г.Я. Сергієнко, В.А. Смолій. – К., 1989.

323. Сарбей В.Г. Історія Української РСР: пробний підручник для 9–10 класів / В.Г. Сарбей, В.Є. Спицький. – К.: Радянська школа, 1985.

324. Коваль М.В. Історія України: пробний навчальний посібник для 10–11 класів / М.В. Коваль, С.В. Кульчицький, Ю.О. Курносов, В.Г. Сарбей / [за ред. Ю.Ю. Кондуфора]. – К.: Рад. школа, 1991. – 336 с.

325. Сарбей В.Г. Участь учених АН УРСР у створенні та вдосконаленні шкільних та вузівських навчальних посібників з історії Української РСР / В.Г. Сарбей // Вісник АН УРСР. – 1985. – №2. – С.89–93.

326. Терно С. Підручник з історії сьогодні: стан і перспективи / Сергій Терно // Історія в школах України. – 2004. – №1. – С.6–8.

327. Гирич І. Роль історії в системі орієнтаційних цінностей: до проблеми викладання історії України ХІХ – початку ХХ ст. / Ігор Гирич // Історія в школах України. – 2003. – №4. – С.16–21.

328. Сарбей В.Г. Передмова / В.Г. Сарбей // Удод О.А. Кость Гуслистий – історик України. – К.: Генеза, 1998. – С.5–8.
329. Сарбей В.Г. Школа фальсифікації минулого / В.Г. Сарбей // Вісник АН УРСР. – 1991. – №6. – С.65–75.
330. Кондуфор Ю.Ю. Моральний потенціал більшовизму / Ю.Ю. Кондуфор В.Г. Сарбей // Комуніст України. – 1989. – №1. – С.66–73.
331. Кондуфор Ю.Ю. Імена повертаються / Ю.Ю. Кондуфор В.Г. Сарбей // Комуніст України. – 1989. – №12. – С.86–87.
332. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) / В.Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1989. – 242 с.
333. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст.: [навч. посібник для учнів гуманіст. гімназій, ліцеїв, студентів іст. фак. вузів, вчителів.] / Я. Грицак. – К.: Генеза, 2000. – 360 с.
334. Сарбей В. Як нам ставиться до М. Грушевського? З приводу деяких некомпетентних публікацій / Віталій Сарбей // Радянська Україна. – 1988. – 27 серпня. – С.2.
335. Сарбей В. Может читать каждый / Віталій Сарбей // Правда України. – 1988. – 5 октябрю. – С.2.
336. Сарбей В.Г. До питання про потребу і напрями перевидання праць М.С. Грушевського / В.Г. Сарбей // Українська археографія: сучасний стан і перспективи розвитку: тези доповідей республіканської наради. – К., 1988. – С. 163–166.
337. Білокінь С. Михайло Грушевський / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1988. – 21 липня. – С.7.
338. Білокінь С. Чи маємо ми історичну науку? / С. Білокінь // Літературна Україна. – 1991. – 10 січня. – С.7–8.
339. Сарбей В.Г. Про актуалізацію історичних досліджень з вітчизняної історії дожовтневого періоду в світлі положень книги Л.І. Брежнева “Спогади” / В.Г. Сарбей // Вісник АН УРСР. – 1982. – №10. – С.43–49.
340. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.85–91.
341. Сарбей В.Г. Чи навчає релігія добра? / В.Г. Сарбей // Бесіди з віруючими. – К., 1962. – Вип. 1. – С.3–29.
342. Мисан В. Знаходити відповіді самостійно (Можливості використання текстових джерел у процесі навчання історії) / В. Мисан // Історія в школах України. – 2005. – №5. – С.4–11.
343. Сарбей В.Г. Історичні знання – молоді / В.Г. Сарбей, А.А. Кондрацький // Український історичний журнал. – 1976. – №11. – С.159–160.
344. Сарбей В.Г. Дипломні роботи – важливий засіб підготовки спеціалістів-істориків / В.Г. Сарбей, В.Ф. Шарапа // Український історичний журнал. – 1980. – №7. – С.117–120.
345. Комаренко Н.В. Всесоюзна історіографічна сесія “В.І.Ленін – основоположник радянської історичної науки” / Н.В. Комаренко, В.Г. Сарбей //

Український історичний журнал. – 1970. – №4. – С.153–154.

346. Сарбей В.Г. Всесоюзна конференція проблемної ради “В.І.Ленін і місцеві партійні організації” / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1986. – №2. – С.158.

347. Сарбей В.Г. Всесоюзна наукова конференція, присвячена 75-річчю першої російської революції 1905–1907 рр. // Український історичний журнал. – 1981. – № 3. – С.147.

348. Сарбей В.Г. Всесоюзна наукова сесія з проблем історіографії / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – №10. – С.152–154.

349. Сарбей В.Г. Всесоюзний “круглий стіл” / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1990. – №3. – С.152–155.

350. Сарбей В.Г. Зустріч-нарада співробітників Інституту історії АН УРСР з істориками м. Харкова / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1957. – №3. – С.155–156.

351. Сарбей В.Г. Нарada з питань радянської історіографії / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1964. – №4. – С.152–153.

352. Сарбей В.Г. Наукова конференція “Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження” / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.153–154.

353. Сарбей В.Г. Наукова конференція, присвячена 175-річчю Т.М. Грановського / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1988. – №7. – С.158.

354. Сарбей В.Г. Науково-практична конференція “Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти” / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – №4. – С.156–157.

355. Ткачук А.І. До 75-річчя від дня народження д.і.н., професора В.Г. Сарбея (1928–1999) // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 2003. – Вип. 10. – С.133–136.

356. Сарбей В.Г. Розробка в українській радянській історіографії ленінської концепції революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. / В.Г. Сарбей // Історіографічні дослідження в УРСР. – К., 1970. – Вип.3. – С.140–154.

357. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття) / І.І. Колесник. – К.: Генеза, 2000. – 256 с.

358. Кондуфор Ю.Ю. Україна: діалектика історичного розвитку / Ю.Ю. Кондуфор, С.В. Кульчицький, В.Г. Сарбей, В.А. Смолій, І.С. Хміль // Комуніст України. – 1989. – №9. – С.13–20.

359. Сарбей В. Сміло у ногу рушаймо / Віталій Сарбей // Вітчизна. – 1985. – №12. – С.126–129.

360. Сарбей В. Декабристська тема в більшовицьких виданнях періоду першої російської революції / В. Сарбей // Друг читача. – 1975. – 18 грудня. – С. 2.

361. Сарбей В.Г. Місце революції 1905–1907 років в історії загальноросійського революційно-визвольного руху / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1985. – №12. – С.14–25.

362. Казьмирчук Г.Д. Рух декабристів: дискусійні питання та спроба їх розв'язання (до 180-річчя повстання) / Г.Д. Казьмирчук, Ю.В. Латиш // Український історичний журнал. – 2005. – №6. – С.50–65.
363. Сарбей В.Г. Ленінська концепція революційної ситуації кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. в радянському шевченкознавстві / В.Г. Сарбей // 36 . праць XIX наук. шевченківської конф. – К., 1972. – С.19–31.
364. Сарбей В. Три покоління революціонерів / Віталій Сарбей // Наука і суспільство. – 1982. – №1. – С.6–10.
365. Сарбей В.Г. Харківське історико-філологічне товариство та його вклад в історіографію України (До 100-річчя заснування і початку діяльності) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1977. – №12. – С.99–103.
366. Сарбей В.Г. Экономические проблемы в рукописном наследии К. Маркса по истории России / В.Г. Сарбей // Экономические науки. – 1985. – №7. – С.25–33.
367. Сарбей В.Г. Зародження і розвиток інтернаціоналістських традицій у класовій боротьбі пролетаріату України (70-і роки XIX ст. – 1903 р.) / В.Г. Сарбей, О.М. Полухіна // Український історичний журнал. – 1983. – №7. – С. 71–81.
368. Сарбей В.Г. Монографічна розробка історії класової боротьби робітників і селян України в період імперіалізму / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1974. – №6. – С.51–57.
369. Сарбей В. Великий рубіж / Віталій Сарбей // Вітчизна. – 1973. – №7 . – С.125–131.
370. Кульчицький С.В. Проблеми історії робітничого класу / С.В. Кульчицький, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1986. – №7. – С .17–25.
371. Сарбей В.Г. Борьба В.И. Ленина против буржуазной концепции истории Украины / В.Г. Сарбей // В.И. Ленин и историческая наука: сб. науч. трудов. – М.: Наука, 1968. – С.185–199.
372. Сарбей В.Г. З історії революційної творчості робітничого класу України (1905–1907 рр.) / В.Г. Сарбей, О.М. Машкін // Український історичний журнал. – 1990. – №12. – С.82–89.
373. Реєнт О. Україна у Великій війні 1914–1918 рр.: основні дослідницькі напрями в сучасній українській історіографії / Олександр Реєнт, Богдан Янишин // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С.45–61.
374. Лось Ф.Є. В.І. Ленін про революцію 1905–1907 рр. / Ф.Є. Лось, В.Г. Сарбей // Архіви України. – 1975. – №6. – С.3–11.
375. Сарбей В.Г. В.І. Ленін про історію революції 1905–1907 рр. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1985. – №4. – С.84–95.
376. Сарбей В.Г. В.І. Ленін про пролетарську спрямованість першої російської революції / В.Г. Сарбей // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1988. – Вип. 14. – С.6–8.
377. Сарбей В.Г. Неспроможність буржуазних і ревізійністських фальсифікацій революції 1905–1907 рр. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1980. – №3. – С.27–33.

378. Максимов О.М. Революційна боротьба пролетаріату Донбасу в 1905 р. / О.М. Максимов, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1980 . – №12. – С.63–70
379. Козицький М. Революція 1905–1907 рр. і формування багатопартійності в Росії / М. Козицький. // Історичний журнал. – 2005. – №1. – С.8–18.
380. Сарбей В.Г. Розвиток науки в Києві у другій половині ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1982. – №3. – С.67–76.
381. Сарбей В.Г. Інтернаціоналістські традиції робітників України на початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1987. – Вип. 13. – С.5–8.
382. Сарбей В.Г. Історія України в дожовтневій більшовицькій пресі / В. Г. Сарбей. – К.: Наукова думка, 1986. – 182 с.
383. Сарбей В.Г. В.І. Ленін і дожовтнева спадщина історіографії України / Віталій Григорович Сарбей. – К.: Наукова думка, 1972. – 287 с.
384. Лещенко М.Н. Фридрих Энгельс об историческом развитии Украины / М.Н. Лещенко, В.Г. Сарбей // Коммунист Украины. – 1970. – №11. – С.58–64.
385. Сарбей В.Г. Праця В.І. Леніна “Розвиток капіталізму в Росії” – теоретична основа досліджень з історії України періоду капіталізму / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1969. – №12. – С.22–30.
386. Сарбей В.Г. Публікації О.І. Герцена в бібліотеках К. Маркса і Ф. Енгельса / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1983. – №5. – С. 49–53.
387. Сарбей В.Г. Сторінки історії соціальної й національно-визвольної боротьби українського народу в творах Ф. Енгельса / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1970. – №11. – С.13–19.
388. Сарбей В.Г. Матеріалістичне розуміння історії – наукове відкриття К. Маркса / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1968. – №4. – С. 3–11.
389. Сарбей В.Г. Про принципи наукового дослідницького методу В.І. Леніна / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1970 – №4. – С.59–65
390. Сарбей В.Г. Ідеї Паризької Комуни у поглядах української прогресивної еміграції 70-років ХІХ ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1971 – №3. – С.23–31.
391. Сарбей В.Г. Місце творчої спадщини прогресивних істориків ХІХ ст. у викритті буржуазно-націоналістичної концепції історії України / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1974. – №11. – С.35–41.
392. Сарбей В.Г. Національне відродження України / В.Г. Сарбей. – Київ: Видавничий дім “Альтернативи”, 1999. – 336 с.
393. Сарбей В.Г. Проблемы истории современных национальных движений: современный взгляд / В.Г. Сарбей // Россия в ХХ веке. Историки мира спорят. – М., 1994. – С.704–708.

394. Яковенко Н. Вступ до історії / Наталя Яковенко. – К.: Київ, 2007. – 376 с.
395. Єкельчик С.О. Український національний рух (замість післямови) / С.О. Єкельчик // Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – С.159–167.
396. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української капіталістичної нації в світлі положень праць основоположників марксизму-ленінізму / В.Г. Сарбей // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1990. – Вип. 16. – С. 3–11.
397. Сарбей В.Г. Формування української капіталістичної нації / В.Г. Сарбей // Радянська школа. – 1990. – №1. – С.26–29.
398. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – №5. – С.3–16.
399. Сарбей В.Г. Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII – початок XX ст.) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1993. – №7–8. – С.3–16.
400. Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму: монографія / Г.В. Касьянов. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.
401. Сарбей В.Г. Вступ // “Українське питання” в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.): [колективна наук. монографія] / відп. ред. В.Г. Сарбей – Ч. 1. – К., 1999. – С.1–27.
402. Сарбей В.Г. “Українське питання” в Російській імперії очима дослідників початку і кінця XX століття / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1996. – №2. – С.35–46.
403. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості / Віталій Сарбей // Історія України. – 1997. – №3. – С.4–5.
404. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості / Віталій Сарбей // Історія України. – 1997. – №4. – С.4–5.
405. Сарбей В. Етапи формування української національної самосвідомості / Віталій Сарбей // Історія України. – 1997. – №5. – С.8.
406. Сарбей В.Г. Національний рух на Україні в системі загально-визвольної боротьби // Проблеми історії національно-визвольного руху на Україні в період феодалізму. – Київ–Запоріжжя. – 1991. – С.118.
407. Сарбей В.Г. Розвиток української національної самосвідомості / В.Г. Сарбей // Нариси з історії українського національного руху: колективна монографія. – К.: Інститут історії України НАНУ, 1994. – С.30–43.
408. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української нації в період утвердження і розвитку капіталізму. – К.: Наукова думка, 1989.
409. Сарбей В.Г. Становлення і консолідація української нації в другій половині XIX ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. Від найдавніших часів до кінця XIX ст.: курс лекцій. Навчальний посібник для студентів вузів. – Кн. 1. – К.: Либідь, 1991. – С.561–571.
410. Сарбей В.Г. Історико-географічні регіони України в процесі національного відродження кінця XVIII – початку XX ст. / В.Г. Сарбей //

Дніпропетровський історико-археографічний збірник. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С.357–361.

411. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії / І. Лисяк-Рудницький // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.1. – К.: Основи, 1994. – С. 145–171.

412. Магочий П. Українське національне відродження. Нова аналітична структура / Павло Магочий // Український історичний журнал. – 1991. – №3. – С.97–107.

413. Ткачук А.І. Південь України у працях В.Г. Сарбея / А.І. Ткачук // Південний архів. Історичні науки: зб. наук. праць. – Херсон, 2004. – Вип. 15. – С. 151–154.

414. Сарбей В.Г. Місце і роль Києва в українському національному відродженні ХІХ – початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Роль столиці у процесах державотворення: історичний та сучасний аспекти: матеріали науково-практичної конф. (Київ, 28 лют. 1996 р.). – К., 1996. – С.57–66.

415. Сарбей В.Г. Петербург у контексті історії українського національного відродження кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / В.Г. Сарбей // Історія України. – 1998. – №37. – С.2.

416. Світленко С.І. Українська історична свідомість у контексті етнонаціонального поступу / С.І. Світленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. ХХ. – С.443–449.

417. Скаба А.Д. Назрілі проблеми дальшого дослідження історії України / А.Д. Скаба, І.О. Гуржій, В.Г. Сарбей // Вісник АН УРСР. – 1969. – №7. – С. 61–71.

418. Санцевич А.В. Історія / А.В. Санцевич, В.Г. Сарбей // Історія Академії наук Української РСР. – Кн. 1. – К., 1967. – С.322–331.

419. Сарбей В.Г. Історіографічні та джерелознавчі видання Дніпропетровського державного університету / В.Г. Сарбей, Ф.П. Шевченко // Український історичний журнал. – 1978. – №2. – С.134–137.

420. Сарбей В.Г. Академик Б.Д. Греков – историограф / В.Г. Сарбей // История и историки. Историографический ежегодник. 1980. – М., 1984. – С. 163–175.

421. Таран Л.В. Провідні тенденції світової історіографії в ХХ ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки / Л.В. Таран // Український історичний журнал. – 1998. – №5. – С.30–39.

422. Сарбей В.Г. Початок засвоєння марксистських ідей українською історіографією / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1971. – № 11. – С.12–20.

423. Сарбей В.Г. Методологічні та ідеологічні основи кризи буржуазної історичної науки в Росії та на Україні в період імперіалізму / В.Г. Сарбей // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1986. – Вип. 12. – С.16–28.

424. Сарбей В.Г. Істпарти та їх місце в розвитку історичної науки на Україні / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – №1. – С.3–10.

425. Сарбей В.Г. Виникнення і діяльність на Україні істпартів / В.Г. Сарбей // Питання Великої Жовтневої соціалістичної революції у вітчизняній і зарубіжній історіографії: матеріали республік. наук. конф. (Одеса. 12–15 жовтня 1966 р.). – К., Наукова думка, 1967. – С.24–28.
426. Сарбей В.Г. Історична наука на радянській Україні (до середини 1950-х років) / В.Г. Сарбей // Розвиток історичної науки на Україні за роки радянської влади; під ред. П.М. Калениченка. – К.: Наукова думка, 1973. – 253 с.
427. Сарбей В.Г. Критика В.І. Леніним буржуазно-націоналістичної концепції лідерів УСДРП та її історіографічне значення / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1966. – №3. – С.53–59.
428. Сарбей В.Г. Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна / Віталій Григорович Сарбей. – К.: Знання, 1990. – 48 с.
429. Сарбей В.Г. Самодержавна Росія в історичній концепції Сталіна / В. Г. Сарбей // Історія України. – №№2 (114), 3 (115). – 1999. – січень. – С.5–7; С. 10.
430. Сарбей В.Г. Буржуазно-націоналістичні фальсифікатори української радянської історіографії / В.Г. Сарбей // Комуніст України. – 1966. – №8. – С.32–41.
431. Сарбей В.Г. [Рецензія] Джерело сили. // Вітчизна. – 1968. – №10. – С.198–201. – Рец. на кн.: Панібудьласка В. Дружба і співробітництво українського народу з братніми народами СРСР 1959–1965 рр. – К.: Наукова думка, 1967.
432. Волкотруб Г.К. Пилип Васильович Клименко (1887–1995) – історик , джерелознавець, архівознавець: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Г.К. Волкотруб. – К., 2005. – 20 с.
433. Бурачок Л.В. Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука (1883–1940 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Л.В. Бурачок. – Київ, 2004. – 20 с.
434. Грачевська Т.О. Громадсько-політична, наукова та історико-літературна діяльність П.В. Феденка (1893 – 1981 рр.): дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 / Грачевська Таміла Олександрівна. – Дніпропетровськ, 2007. – 252 с.
435. Лобода Т.М. Суспільно-політична та наукова діяльність В.Г. Кравченка (1862 – 1945): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Т.М. Лобода. – К., 1999. – 17 с.
436. Тороповська Т.М. Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850–1936): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. “09.00.12” /Т.М. Тороповська. – К., 2004. – 17 с.
437. Трембіцький А.М. Наукова та громадська діяльність Євфимія Йосиповича Сіцінського (70-ті рр. ХІХ – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 “Історія України” / А.М. Трембіцький. – Чернівці, 2005. – 19 с.

438. Кравченко В. Зенон-Євген Когут: вибрані сторінки інтелектуальної біографії / В. Кравченко // Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної історії України. – К., 2004. – С.315–338.
439. Попик В.І. Проблеми розвитку біографічних досліджень та формування вітчизняних біобібліографічних інформаційних ресурсів / В.І. Попик // Українська біографістика: BIOGRAPHISTICA UKRAINICA. – К: РІО, 1999 – Вип. 3. – С.15–27.
440. Світлична В.В. О.П. Оглоблін як історик народного господарства України: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / В.В. Світлична. – Київ, 2003. – 19 с.
441. Сарбей В.Г. Пан Оглоблін в ролі фальсифікатора української історіографії / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1960. – №5. – С.150–152.
442. Сарбей В.Г. Т.Г. Шевченко і О.М. Лазаревський / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1989. – №3. – С.26–34.
443. Сарбей В. Леся Українка і Паризька комуна / Віталій Сарбей // Літературна Україна. – 1976. – 19 березня. – С.4.
444. Сарбей В.Г. Провісник свободи і братерства народів (До 50-річчя з дня смерті Лесі Українки) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1963. – №4. – С.120–124.
445. Сарбей В.Г. Популяризатор Шевченка В.І. Яковенко / В.Г. Сарбей // Збірник праць чотирнадцятої наукової шевченківської конференції. – К.: Наукова думка, 1966. – С.195–228.
446. Сарбей В.Г. Просвітитель-демократ В.І. Яковенко / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1965. – №3. – С.119–121.
447. Сарбей В. Видатний діяч радянської культури / Віталій Сарбей // Друг читача. – 1975. – 20 листопада. – С.2–3.
448. Сарбей В.Г. В.В. Вакар – перший більшовицький історик революційної боротьби кийвських робітників у дожовтневий період / В.Г. Сарбей // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1975. – Вип. 1. – С.145–158.
449. Сарбей В.Г. П.А. Моисеенко – революционер, человек, мемуарист (историографические заметки) / В.Г. Сарбей // Рабочий класс Украины в общероссийском революционно-освободительном движении: сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С.51–60.
450. Сарбей В.Г. В.Д. Бонч-Бруєвич – дослідник і популяризатор спадщини Г.С. Сковороди / В.Г. Сарбей // Григорій Сковорода-250: матеріали про відзначення 250-річчя з дня народження. – К.: Наукова думка, 1975. – С.163–168.
451. Сарбей В.Г. До питання про наукову діяльність В.Д. Бонч-Бруєвича / В.Г. Сарбей // Історія та історіографія України: зб. наук. праць. – К.: Наукова думка, 1985. – С.105–119.
452. Сарбей В.Г. Листи і спогади В.Д. Бонч-Бруєвича про І.Я. Франка / В.Г. Сарбей // Архіви України. – 1977. – №3. – С.52–56.

453. Сарбей В.Г. Один з перших істориків-академіків АН УРСР (до 125-річчя з дня народження В.С. Іконнікова) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1966 – № 12. – С.130–132.
454. Сарбей В.Г. До 130-річчя з дня народження В.В. Тарновського / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – № 4. – С.118–121.
455. Сарбей В. З поглядом у прийдешнє / Віталій Сарбей // Радянська освіта. – 1968. – 4 травня. – С.3.
456. Сарбей В. Один з фундаторів української радянської науки (з приводу архівної знахідки про О.А. Янату) / В. Сарбей // Архіви України. – 1969. – №3. – С.32–37.
457. Сарбей В. Перший Президент / Віталій Сарбей // Вітчизна. – 1969. – №12. – С.174–181.
458. Сарбей В.Г. Історичні погляди Г.С. Сковороди (До 250-річчя від дня народження) / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1972. – №11. – С.54–62.
459. Сарбей В.Г. Над творами великого просвітника. До 250-річчя від дня народження Г.С. Сковороди / В.Г. Сарбей // Вітчизна. – 1972. – №12. – С. 201–204.
460. Сарбей В.Г. Знайомство В.І. Леніна з творами М.І. Костомарова / В. Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1967. – №5. – С.72–76.
461. Шабліовський Є. Визначний дослідник історії. До 150-річчя з дня народження М.І. Костомарова / Є. Шабліовський, В. Сарбей // Радянська Україна. – 1967. – 17 травня. – С.3.
462. Сарбей В.Г. Н.И. Костомаров в историографическом наследии К. Маркса / В.Г. Сарбей, Е.С. Шаблювский // Вопросы истории. – 1967. – №8. – С .49–59.
463. Сарбей В.Г. Антицарська публіцистика М.П. Драгоманова і ставлення до неї основоположників марксизму-ленінізму / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1966. – №9. – С.23–36.
464. Сарбей В.Г. До питання про взаємини М.П. Драгоманова з діячами марксистської групи “Визволення праці” / В.Г. Сарбей // Історіографічні дослідження в Українській РСР. – К., 1972. – Вип. 5. – С.72–82.
465. Засенко О.Є. В.Г. Де ж істина? / О.Є. Засенко, В.Г. Сарбей // Радянська література. – 1983. – №6 – С.62–66.
466. Сарбей В.Г. К вопросу об отношении В.И. Ленина к публицистике М.П. Драгоманова / В.Г. Сарбей // Революционное и общественное движение в России XIX века: тезисы докладов и сообщений на науч. конф. – Воронеж. – 1968. – С.58–59.
467. Крюков А.В. Визначний прогресивний педагог дожовтневої епохи / А.В. Крюков, В.Г. Сарбей // Радянська школа. – 1976. – №11. – С.101–103.
468. Крюков А.В. Ще раз про “Запорожскую старину” І.І. Срезневського / А.В. Крюков, В.Г. Сарбей // Народна творчість і етнографія. – 1978. – №6. – С. 47–58.
469. Сарбей В.Г. І.І. Срезневський – історик України / В.Г. Сарбей, А.В. Крюков // Український історичний журнал. – 1987. – №6. – С.138–144.

470. Сарбей В.Г. Про деякі аспекти історичних поглядів І.Я. Франка / В. Г. Сарбей, С.М. Шевченко // Український історичний журнал. – 1981. – №8. – С.75–82.
471. Сарбей В.Г. Академік АН УРСР Д.І. Багалій (До 125 річчя з дня народження) / В.Г. Сарбей, В.В. Кравченко // Український історичний журнал. – 1982. – №11. – С.154–158.
472. Сарбей В.Г. Видный исследователь пролетариата на Украине / В.Г. Сарбей // Рабочий класс Украины в общероссийском революционно-освободительном движении: сб. науч. трудов. – К.: Наукова думка, 1988. – С.3–8.
473. Сарбей В.Г. До питання про наукову спадщину академіка М.С. Грушевського / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1989. – №10. – С.114–126.
474. Полухин Л.К. Формирование исторических взглядов Н.Н. Костомарова: автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук / Л.К. Полухин. – К., 1951. – 23 с.
475. Спицкий В.Е. Тарас Григорьевич Шевченко – великий революционер-демократ: автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук / В.Е. Спицкий. – К., 1951. – 19 с.
476. Лукеренко В.Л. Философские взгляды М. Драгоманова: автореф. дис. на соискание научной степени канд. философских наук / В.Л. Лукеренко. – К., 1963.
477. Скакун О.Ф. Исторические взгляды А.Я. Ефименко: автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук / О.Ф. Скакун. – Харьков, 1968. – 22 с.
478. Пинчук Ю.А. Н.Н. Костомаров как историк Украины: автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук: спец: 07.00.06 / Ю.А. Пинчук. – К., 1971. – 26 с.
479. Сарбей В.Г. Исторические взгляды А.М. Лазаревского: автореф. дис. на соискание научной степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 / В.Г. Сарбей. – К., 1959. – 15 с.
480. Сарбей В.Г. Вшанування пам'яті О.М. Лазаревского / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1995. – №1. – С.154–156.
481. Сарбей В. Служив Україні вірою і правдою / Віталій Сарбей // Українське слово. – 1999. – 25 березня. – С.12.
482. Сарбей В.Г. М.М. Аркас і його історія України-Русі. / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1990. – №7. – С.100–113.
483. Сарбей В. Митрополит Євгеній (Є.О. Болховітінов) / Віталій Сарбей // Київська старовина. – 1993. – №1. – С.73–83.
484. Сарбей В.Г. До 125-річчя від дня народження М.С. Грушевського / В.Г. Сарбей // Політика і час. – 1991. – №12. – С.63–69.
485. Сарбей В. Боротьба М. Драгоманова за утвердження української ідеї / В. Сарбей // Історія України. – 1998. – №11. – С.3.
486. Сарбей В.Г. Соціалістичні ідеї у світогляді М.П. Драгоманова / В.Г. Сарбей, І.В. Захарова // Штрихи до наукового портрета Михайла Драгоманова.

– К.: Наукова думка, 1991. – С.63–74.

487. Сарбей В.Г. Микола Зібер у контексті своєї і нинішньої епохи / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1995. – №6. – С.79–82.

488. Сарбей В.Г. Перша енциклопедія з українознавства (до 200-річчя виходу в світ праці Якова Марковича “Записки о Малоросии, ее жителей и произведениях”) / В.Г. Сарбей // Глухів і Глухівщина в історії українського національного відродження (Творча спадщина родини Марковичів): матеріали наукової конференції (28–29 травня 1998 р., м. Глухів Сумської області). – К.: Ін Юре, 1999. – С.11–18.

489. Сарбей В.Г. Праця Я.Марковича “Записки о Малоросии, ее жителей и произведениях” / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1999. – №1. – С.56–68.

490. Сарбей В.Г. Праця Я.Марковича “Записки о Малоросии, ее жителей и произведениях” / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1999. – №2. – С.15–27.

491. Курас Г.М. Михайло Могилянський: “Ніколи в житті я не був націоналістом” / Г.М. Курас, В.Г. Сарбей // Вісник АН УРСР. – 1990. – №4. – С. 56–61.

492. Захарова І.В. Перший український підручник із стародавнього сходознавства / І.В. Захарова, В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991 – №2. – С.38–44.

493. Сарбей В.Г. Богдан Хмельницький у науково-творчій спадщині академіка О.І.Левицького / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1997. – №3. – С.49–58.

494. Сарбей В.Г. До поглядів Драгоманова на національне питання / В.Г. Сарбей // Український історичний журнал. – 1991. – №9. – С.60–70.

495. Сарбей В. Слово про академіка Ореста Левицького / Віталій Сарбей, Лілія Москвич // Пам'ять століть. – 1997. – №4. – С.121–123.

496. Сарбей В. Учений з роду Левицьких / Віталій Сарбей, Лілія Москвич // Наука і суспільство. – 1990. – №6. – С.27–29.